

ԷԶՄԻԱԾԻՆ

Է.
2026

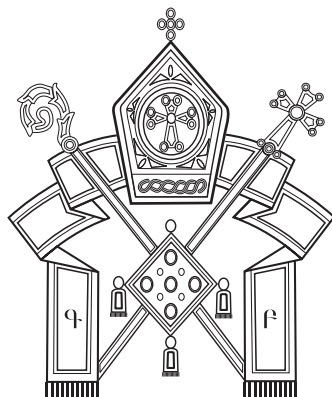
ՉԳ. ՏԱՐԻ

ԲԱՊՐԵՐԻՍ

ՊԼՇՏՕՆԵԱՆ ԼՐԱՆԻՐ
ԼՐԱՆԵՆ ՀԵՅՈՑ ԿԼԹՈՒԿՈՒԹԵԼՆ
ՄԵՐ ԼԹՈՒԹՅՈՒՆ ՄԻՈՅ ԷԶՐԻԼԵՆԻ

Յո-Լ

2026
Լ. ԷԶՐԻԼԵՆԻ

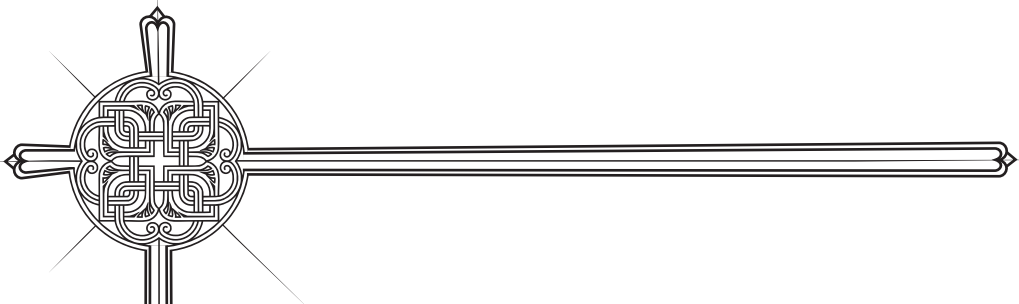

ՀՐԱՄԱՆԱԻ

Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. ԳԱՐԵԳՆԻ ԵՐԿՐՈՐԴԻ

ՎԵՀԱՓԱՌԻ ԵՒ ՍՐԲԱԶՆԱԳՈՅՆ

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

«ԷԶՄԻԱԾԻՆ»

կրօնագիտական եւ հայագիտական ամսագիր

Խմբագրական

Գլխավոր խմբագիր՝ **Գեորգ Մադոյեան**

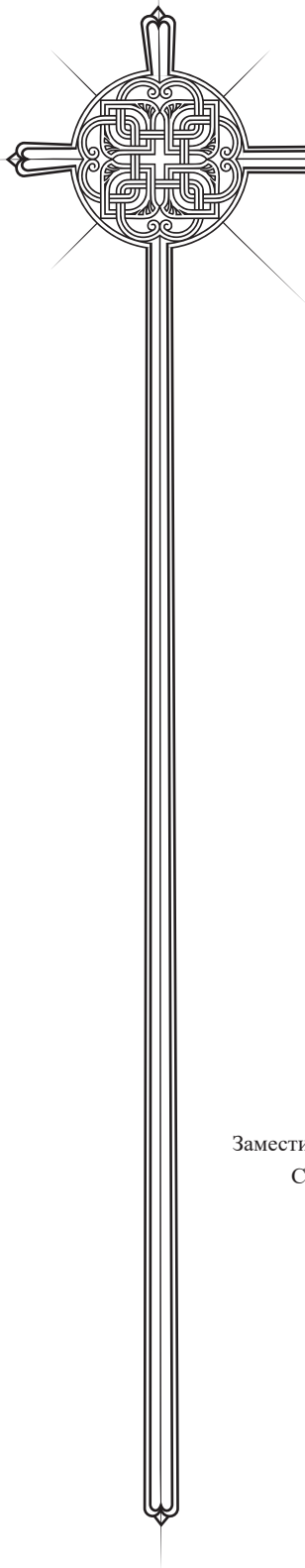
Գլխավոր խմբագրի տեղակալ՝ **Արման Մալոյեան**

Լեզուաոճական խմբագիր՝ **Նարէ Սարգսեան**

Տեխնիկական խմբագիր՝ **Գոռ Գրիգորեան**

Խմբագրական խորհուրդ՝ **Տ. Մկրտիչ եպս. Պռօշեան,**
Տ. Յովնան եպս. Յակոբեան,
Տ. Ռուբէն եպս. Չարգարեան,
Տ. Չաքարիա եպս. Բաղումեան,
Տ. Յուսիկ աբղ. Սմբատեան,
Տ. Արարատ քինյ. Պօղոսեան,
Ազատ Բոզդեան,
Վահէ Թորոսեան,
Կարէն Մաթենոսեան

“Etchmiadzin”

Journal of Religious and Armenological Studies

Editorial staff

Editor-in-Chief **Gevorg Madoyan**
Deputy Editor-in-Chief **Arman Maloyan**
Stylistic editor **Nare Sargsyan**
Technical editor **Gor Grigoryan**

Editorial Board **Bishop Mkrtych Proshyan,**
Bishop Hovnan Hakobyan,
Bishop Ruben Zargaryan,
Bishop Zakaria Baghumyan,
Rev. Fr. Husik Smbatyan,
Fr. Ararat Poghosyan,
Azat Bozoyan,
Vahe Torosyan,
Karen Matevosyan

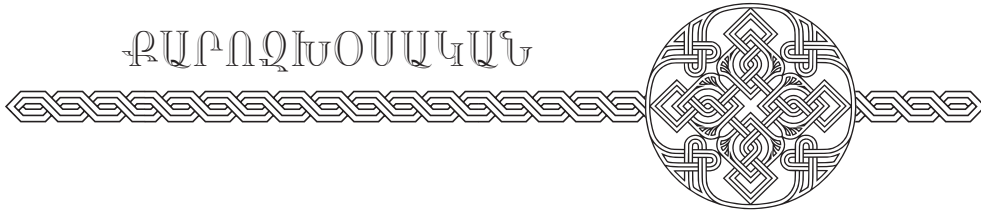
«Эчмиадзин»

Религиоведческий и арменоведческий журнал

Редакционный состав

Главный редактор **Геворг Мадоян**
Заместитель главного редактора **Арман Малоян**
Стилистический редактор **Наре Саргсян**
Технический редактор **Гор Григорян**

Редакционный совет **Епископ Мкртич Прошян,**
Епископ Овиан Акопян,
Епископ Рубен Заргарян,
Епископ Закария Багумян,
Иеромонах Иусик Смбатян,
Иерей Арарат Погосян,
Азат Бозоян,
Ваге Торосян,
Карен Матевосян

Տ. ՎԱՐԵԳԻՆ ՎԱՐՊԱՊԵՏ ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄՅԱՆԻ ՔԱՐՈՉԸ՝
ԽՈՍՎԱԾ ՊԱՅԾԱՌԱԿԵՐՊՈՒԹՅԱՆ ՏՈՆԻՆ Ս. ԷԶՄԻԱՄՆԻ ՄԱՅՐ
ՏԱՃԱՐՈՒՄ ՄԱՏՈՒՅՎԱԾ Ս. ՊԱՏԱՐԱԳԻՆ

(12 հուլիսի, 2026 թ.)

Յանուն Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյ. ամէն:

Սիրելի՛ եղբայրներ եւ քույրեր,

Այսօր Վարդավառ է, Պայծառակերպության տոնն է: Այսօր մենք հոգեւոր կերպով բարձրանում ենք Թաբոր լեռը՝ Պետրոսի, Հակոբոսի եւ Հովհաննեսի հետ, որպեսզի տեսնենք այն, ինչ նրանք տեսան, լսենք այն, ինչ նրանք լսեցին, եւ վերադառնանք այնտեղից այլակերպված:

Սուրբ Գրքում լեռները պարզապես աշխարհագրական վայրեր չեն: Դրանք Աստծու հետ հանդիպման վայրեր են: Լեռան վրա Մովսեսն ստացավ Օրենքը, Եղիան լսեց Աստծու ձայնը, իսկ այսօր՝ Թաբոր լեռան վրա, առաքյալները տեսնում են Քրիստոսի աստվածային փառքը: Լեռը խորհրդանշում է, որ մարդը բարձրանում է իր առօրյա հոգսերից, աղմուկից եւ երկրավոր մտածողությունից, որպեսզի տեսնի երկնային իրականությունը:

Մարդիկ այսօր նույնպես սիրում են լեռներ բարձրանալ: Շատերը ամիսներ շարունակ պատրաստվում են, ժայռեր են հաղթահարում, պարաններով բարձրանում, որպեսզի հասնեն գագաթին: Սակայն հաճախ, երբ վերջապես հասնում են, հասկանում են, որ այն դատարկ է: Գագաթը գեղեցիկ տեսարան է տալիս, բայց չի կարող լցնել մարդու սիրտը:

Այսօրվա բարձրանալը բոլորովին ուրիշ է: Այս լեռան վրա մարդը չի գտնում միայն գեղեցիկ բնություն: Այստեղ մարդը գտնում է Աստծուն:

Բայց պետք է նկատենք մի կարեւոր ճշմարտություն. նախքան պայծառակերպության տեղի ունենալը, պահանջվում է բարձրանալ: Հայտնությունը գալիս է վերելքից հետո: Հոգեւոր կյանքում նույնպես այդպես է.

եթե ցանկանում ենք տեսնել Աստծու լույսը, պետք է պատրաստ լինենք բարձրանալու՝ թողնելով այն, ինչը մեզ ներքեւ է պահում:

Մի իմաստուն խոսք ասում է. «Յուրաքանչյուր գազաթ մի ժամանակ անհնար էր թվում նրան, ով կանգնած էր լեռան ստորոտում»: Եւ գիտեք, որքան բարձր ես բարձրանում, այնքան քիչ ես լսում հովիտի աղմուկը: Եւ իսկապէս, որքան մոտենում ենք Աստծուն, այնքան ավելի են լռում աշխարհի աղմուկները մեր ներսում: Ըստ լեռնագնացների, լեռները ոչ թե բացահայտում են, թե որքան ուժեղ են ոտքերդ, այլ՝ որքան սիրտդ է դիմացկուն: Մենք չենք կարող հասնել գազաթին, եթե մեզ հետ տանում ենք ամբողջ հովիտը:

Այսօրվա Ավետարանում մեր Տեր Հիսուս Քրիստոս պայծառակերպվում է: Ավետարանիչներն օգտագործում են մի բառ, որը հունարենում հնչում է «մետամորֆոզի»: Սա պարզապէս արտաքին փոփոխություն չէ: Սա ներքին իրականության բացահայտումն է: Քրիստոս չդարձավ Աստված այդ պահին. նա միշտ Աստված էր, բայց այժմ բացահայտեց Իր աստվածային փառքը Իր աշակերտներին:

Եւ այդ պահին տեղի է ունենում մի բացառիկ տեսարան:

Օրենքն ու մարգարեությունը սպասում էին այս օրվան: Օրենքը՝ Թորան, սպասում էր Նրան, ով վերջապէս ամբողջությամբ կպահէր Աստծու օրենքը: Եւ ահա Մովսեսը, որ մարմնավորում է Օրենքը, կանգնած է Նրա առջեւ, ով կատարյալ կերպով կատարեց Օրենքը:

Մարգարեները սպասում էին Մեսիային, Իսրայելի փրկչին, Աստծու Օծյալին: Եւ ահա Նղիան՝ մարգարեների ներկայացուցիչը, կանգնած է Նրա կողքին, ում մասին դարեր շարունակ մարգարեացել էին:

Ինչպիսի՞ պատկեր է այս պահը: Հին Կտակարանի ամբողջ սպասումը կենտրոնանում է մեկ անձի վրա՝ Հիսուս Քրիստոսի:

Եւ այսօր մենք էլ միանում ենք Պետրոսին, Հակոբոսին եւ Հովհաննէսին: Մենք գիտենք, թե ով է Թագավորը: Այժմ ցանկանում ենք միանալ Նրա բանակին:

Առաքյալներն այնքան էին հիացած այդ տեսարանով, այնքան էին ներշնչվել այդ լույսից, որ չէին ցանկանում հեռանալ: Այդ պատճառով Պետրոսն ասում է. «Տէր, որքան լավ է, որ մենք այստեղ ենք. եթե կամենաս, երեք տաղավար շինենք՝ մեկը Քեզ, մեկը Մովսեսին եւ մեկը Նղիային»:

Արդո՞ք մենք էլ երբեմն չենք ասում. «Տէր, որքան լավ է այստեղ»: Երբ աղոթքը ջերմ է, երբ պատարագը հոգին լցնում է խաղաղությամբ, երբ

զգուժում ենք Աստծու ներկայությունը, մենք էլ չենք ուզում, որ այդ պահին ավարտվի:

Բայց Աստված ցանկանում է, որ լեռան վրա ստացած լույսը տանենք հովիտ:

Այդ պահին երկնքից լսվում է Հոր ձայնը.

«Դա է Իմ սիրելի Որդին, որին հավանեցի. նրան լսեցե՛ք»:

Առաքյալները երեսնիվայր ընկնում են եւ սաստիկ վախենում: Աստծու սրբության առջեւ մարդը միշտ զգում է իր փոքրությունն ու անկատարությունը:

Բայց Ավետարանը չի ավարտվում վախով:

Հիսուս մոտենում է, դիպչում է նրանց եւ ասում.

«Վե՛ր կացեք եւ մի՛ վախեցեք»:

Սա այսօր նաեւ մեզ ուղղված խոսքն է: Մեր Տերը չի գալիս մեզ կոտորելու, այլ՝ բարձրացնելու: Նա չի գալիս մեզ դատապարտելու, այլ՝ ձեռք մեկնելու: Նրա առաջին խոսքը մեզ այսօր էլ նույնն է. «Վե՛ր կաց եւ մի՛ վախեցիր»:

Հետաքրքիր է նաեւ, թե ովքեր էին այդ երեք առաքյալները:

Ինչո՞ւ էր այնտեղ Պետրոսը: Որովհետեւ նա ամենից շատն էր սիրում Քրիստոսին: Երեք անգամ նա պիտի հաստատեր այդ սերը՝ ասելով. «Տե՛ր, Դու գիտես, որ սիրում եմ Քեզ»:

Ինչո՞ւ էր այնտեղ Հովհաննեսը: Որովհետեւ նա այն աշակերտն էր, որին Հիսուսն առանձնահատուկ սիրեց:

Ինչո՞ւ էր այնտեղ Հակոբոսը: Որովհետեւ նա առաջին առաքյալն էր, որ իր կյանքը տվեց Քրիստոսի համար:

Այս երեք առաքյալները կարծես քրիստոնեական կյանքի երեք մեծ դասերն են սովորեցնում մեզ:

Պետրոսի նման պետք է սիրենք Քրիստոսին մեր ամբողջ հոգով:

Հովհաննեսի նման պետք է թույլ տանք, որ Քրիստոս սիրի մեզ:

Եւ Հակոբոսի նման պետք է պատրաստ լինենք անհրաժեշտության դեպքում նույնիսկ մեր կյանքը տալ Նրա համար:

Սիրելիներ, այսօր էլ մենք տեսնում ենք Պայծառակերպությունը:

Ամեն Սուրբ Պատարագի ժամանակ մենք բարձրանում ենք մեր Թաբոր լեռը: Լսում ենք Հին Կտակարանի ընթերցումները՝ Օրենքն ու Մարգարեները: Ապա գալիս է Ավետարանը, որտեղ հայտնվում է Քրիստոս: Երբ Սուրբ Սկիզբ բարձրացվում է, մենք տեսնում ենք մեր Թագավորին:

Իսկ երբ հաղորդվում ենք Նրա Մարմնով եւ Արյամբ, մենք ընդունում ենք Նրան մեր մեջ:

Այդ պահին մենք արտահայտում ենք մեր սերը Նրա հանդեպ, թույլ ենք տալիս, որ Նա սիրի մեզ, եւ հետո, ինչպես առաքյալները, ուղարկվում ենք աշխարհ:

Նկատե՛ք, թե ինչ է տեղի ունենում Ավետարանում:

Լույսը մարում է: Մովսեսն ու Նդիան այլեւս չեն երեւում: Աշակերտները տեսնում են միայն Հիսուսին:

Եւ հետո... իջնում են լեռից: Նրանք այնտեղ չեն մնում:

Ինչպես էմմավուսի երկու աշակերտները Քրիստոսին ճանաչելուց հետո շտապեցին վերադառնալ Նրուսաղեմ՝ միանալու տասնմեկ առաքյալներին, այնպես էլ այս երեքը, տեսնելով Թագավորին, վերադառնում են Նրուսաղեմ՝ իրենց կյանքը նվիրելու Ավետարանի քարոզությանը:

Սա շատ կարեւոր է: Քրիստոնեական կյանքը միայն լեռան վրա ապրած գեղեցիկ զգացումներ չէ: Այն վերադարձ է դեպի աշխարհ՝ ծառայելու համար:

Ինչպես առաքյալները, մենք էլ ապրում ենք սովորական օրերով՝ աշխատում ենք, սովորում ենք, ճանապարհ ենք անցնում, հոգսեր ունենք: Բայց ամեն օրը կարող է դառնալ փոխակերպման հնարավորություն: Նրբ սիրում ենք, երբ ներում ենք, երբ ծառայում ենք ուրիշներին, մենք արտացոլում ենք այն թաքնված փառքը, որը տեսանելի դարձավ Թաբոր լեռան վրա: Աստծու լույսը կարող է անակնկալ կերպով ճեղքել մեր ամենասովորական օրը: Այդ փոխակերպումը սկսվում է նաեւ մեր մտածողությունից: Սուրբ Պողոս առաքյալն ասում է. «Մի՛ կերպարանվեք այս աշխարհի կերպարանքով, այլ նորոգվե՛ք ձեր մտքի նորոգությամբ» (Հռոմեացիներ ԺԲ. 2): Արտաքին կյանքը փոխվում է, երբ նախ փոխվում է մեր միտքը:

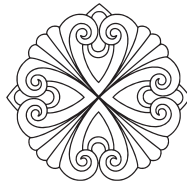
Մի գեղեցիկ խոսք ասում է. «Վերքը այն տեղն է, որտեղ լույսը լավագույնս ներս է մտնում»: Միգուցե այսօր մեր կյանքում կան վերքեր, հիասթափություններ, կորուստներ: Բայց հենց այդ ճեղքերով էլ կարող է Աստծու լույսը մտնել մեր կյանք:

Թաբոր լեռան լույսը միայն երեք առաքյալների համար չէր: Այն մեզ համար էր:

Այսօր մենք բարձրացանք նրանց հետ, տեսանք Թագավորին, լսեցինք Հոր ձայնը, զգացինք Քրիստոսի ձեռքի հպումը եւ լսեցինք Նրա խոսքը. «Վեր կաց եւ մի՛ վախեցիր»:

Այժմ ժամանակն է իջնելու լեռից: Վերադառնալու մեր ընտանիքներ, մեր աշխատանք, մեր ծառայություն, մեր առօրյա կյանք: Բայց այլեւս ոչ այնպես, ինչպես բարձրացանք:

Այլ՝ որպես մարդիկ, ովքեր տեսել են Թագավորին, սիրում են Նրան, թույլ են տալիս, որ Նա սիրի իրենց, եւ պատրաստ են իրենց կյանքը նվիրել Նրա Ավետարանին, մինչեւ այն օրը, երբ հավիտենություն մեջ լիովին ճաշակենք այն փառքը, որի միայն մի շողը երեք առաքյալները տեսան Թաբոր լեռան վրա: Յուրաքանչյուրս մեր մտքի մեջ ասենք. «Տէր, որքան լավ է, որ մենք այստեղ ենք»: Եւ քեզ փառք, հավիտյանս: Ամեն:

Doi: 10.56 737/2953-7843-2026.07-10

ԷՄՄ ՎԱՐԴ

Եբրայական համալսարան, կրօնագիտության բաժանմունքի դոկտորանտ

ԱՍԱՏՈՒՐ ՍԱՐԵԱՆ

Բանասիրական գիտ. թեկնածու

Գերակալ ռազմավարական հետազոտության կենտրոն

ՄԱՍԻՍ ԱՐԱՐԱՏԵԱՆ

Բանասիրական գիտ. թեկնածու

Գերակալ ռազմավարական հետազոտության կենտրոն

ORCID: 0000-0002-5187-7115

ՄԵՂՔ ԵՒ ՀԱՏՈՒՑՈՒՄ

Աստուածաշնչի հենց սկզբում՝ Արարածոց գրքի առաջին գլուխներում հանդիպում ենք այն պատմությանը, ըստ որի մարդը մեղք գործեց եւ պատժուեց՝ դրախտից արտաքսուելով (Ծննդոց Գ. 1–24):

Այս գաղափարն առանցքային է քրիստոնէական աստուածաբանութեան մէջ եւ, անկախ նրանից, թէ ինչ յարանուանութեան է պատկանում քրիստոնեան, մեղքի եւ դրան յաջորդած պատժի պատմութիւնը հիմնարար նշանակութիւն ունի անհատի աշխարհայեացքի ձեւաւորման համար. եթէ մեղք եւ գործել, պէտք է զղջաս, խոստովանես, բարի գործերով ու ապաշխարութեամբ սրբագրես կեանքդ եւ ապրես Աստծու ողորմութեան ու քաւութեան ակնկալիքով, ինչպէս ուսուցանում է սուրբ Գրիգոր Լուսաւորիչը. «Զի նախ առաջին՝ զղջանալ եւ խոստովան լինել զյանցանս, եւ արտասուաց ընդունարան առնել զանձն յապաշխարութեան ժամանակս անդադար աղաւթիւք եւ տքնութեամբ եւ միշտ պահովք, եւ մեծաւ ապաշաւանաւք սգալ զյանցանս գործեցեալս հանապազ: Երկրորդ՝ զի ատեսցէ զմեղս եւ զգործակիցսն մեղաց ըստ ամենայն վնասուցն. եւ կշտամ-

* Ստացուել է՝ 24.04.2025, գրախօսուել է՝ 24.05.2026: Էլ. հասցէ՝ EmmVard@yahoo.com, AraratyanMasis@gmail.com, Asa-Saryan@yandex.ru:

բեւ զմիտս եւ զզգայութիւնս որք ի չարն հակամիտեցին, եւ ոչ պահեցին զհոգեւոր արէնսն՝ որ նոցա ականգեցաւ յԱրարչէն»²: Առանց այս ամենի փրկութիւնն անհասանելի է: Ուստի զարմանալի չէ, որ Աստուածաշնչում բազում են այն օրինակները, որ շեշտում են գործուած մեղքի դիմաց պատժի անխուսափելիութիւնը: Յիշենք, օրինակ, Թիւք ԺԶ. 1–35-ը՝ Կորիսի, Դաթանի եւ Աբիրոնի ապստամբութիւնը, Թիւք Ի. 1–13-ը՝ Մերիբայի ջրերի պատմութիւնը եւ Մովսէսի անհնազանդութիւնը, Գործք ԺԲ. 21–23-ը՝ Հերովդէս Ագրիպաս Ա.-ի աստուածային դատաստանն ու մահը եւ այլն:

Մեր յիշատակածների կողքին հայ իրականութեան տեսանկիւնից կարեւոր է Ասորեստանեայց Սենեքերիմ արքայի եւ նրա երկու որդիների պատմութիւնը, որովհետեւ ըստ սուրբ Գրքի Ադրամելէքը եւ Սարասարը հօրն սպանելուց յետոյ եկել են Հայաստան. «Եւ դարձաւ անդրէն՝ գնաց Սենեքերիմ արքայն Ասորեստանեայց, բնակեալ ի Նինուէ: Եւ մինչդեռ երկիր պագանէր ի տան իւրում Նասրաքայ կոոց իւրոց, Ադրամելէք եւ Սարասար որդիք նորա սպանին զնա սրով, եւ ինքեանք գնացին փախստական ի Հայս» (Ես. Լէ. 37–38): Ներկայ հատուածն Անգլերէն թարգմանութեամբ հետեւեալ շարադրանքն է ստացել. «And it came to pass, as he was worshipping in the house of Nisroch his god, that Adrammelech and Sharezer his sons smote him with the sword; and they escaped into the land of Armenia; and Esarhaddon his son reigned in his stead»: Եւ այստեղ թերեւս պէտք է աստուածաշնչեան մեկնութիւններից ուշադրութիւն դարձնել Քէմբրիջի հրատարակութեան բերուող տողին, որ օտար ընթերցողին բացատրում է այն, ինչն ի ծննդեն է յայտնի է ցանկացած հայի. «the land of Armenia: in Revised Version *Ararat*. Ararat is the Hebrew equivalent of the Assyrian *Uratu*, Armenia»³: Սպանուած հօր եւ փախստեայ որդիների մասին Աստուածաշնչեան այս դրուագն իր զուգահեռն ունի հայ բանահիւսութեան մէջ. «Սասնայ Ծոեր» ազգային վէպն առաւել մանրամասն է ներկայացնում սոյն պատմութիւնը: Խօսքն սկսւում է Հայոց թագաւորի դստեր եւ կռապաշտ թագաւորի ամուսնութիւնից, որ հարկադրանք էր, այլապէս օտար տիրակալն ասպատակելու եւ աւերելու էր Հայոց երկիրը⁴: Ինչպէս յայտ-

² Տէն «Յաճախ պատում ճառք» – «ԺԹ. Երանելոյն սրբոյն Գրիգորի Հայոց Լուսաւորչի յորդորումն ապաշխարութեան խոստովանեալ» (109):

³ Տէն <https://biblehub.com/commentaries/isaiah/37-38.htm>:

⁴ Հայկական վէպից այս պահին հրատարակուել է շուրջ երկու հարիւր պատում, որ առկայ նմանութիւններով եւ տարբերութիւններով անգամ (վերնագիր, հերոսի անուն, գործողութիւն-

նի է հայկական էպոսի որոշ մասը ձեւաւորուել է արաբական արշաւանքների ժամանակ, եւ դա պարզ նկատուում է դէպքերի ընթացքից, գործող անձանցից ու հերոսների պատմական նախակերպարներից⁵: Բայց Սրա հետ մէկտեղ պահպանուել է նաեւ դիւցազնավէպի վաղնջական շերտը, որտեղ պարզորոշ երեւում է հեթանոսական պաշտամունքը: Ի մասնաւորի Սասնայ Ծռերում կենտրոնական են Մեծ եւ Փոքր Մհերների կերպարները, որ անունով եւ բնաւորութեամբ Միհրի արձագանքն են⁶, դիւցազուններին ծնունդ տուողը Հայոց Թագաւորի դուստրն է՝ Ծովինարը. անուն, որի հիմնական բաղադրիչը ծովն է, որ ցոյց է տալիս ուղղակի կապը ջրի-ծովի պաշտամունքի կամ այդ աստուածութեան հետ⁷: Սակայն ջրի

ների ընթացք հանգուցալուծում) ցոյց են տալիս, որ մէկ միասնական ու հսկայ կտուր մասն են: Վէպն ըստ ամենայնի կազմուած է եղել «եօթ ճիւղից եւ պատմուել է եօթ գիշեր: Կայնօրէն յայտնի՝ «Սանասար-Բաղդասար, «Առիւծ Մհեր», «Թլոլ Դաւիթ» եւ «Պզտիկ Մհեր» ճիւղերից բացի եղել են՝ «Դաւիթ-Մհեր», «Պարոնտէր Ներսէս» եւ «Համգա Պահլաւան»: Վերջին երկուսից մեզ հասած բեկորները միայն մօտաւոր պատկերացում են տալիս ընթերցողին, մինչդեռ բաւական լաւ պահպանուած միւս հինգ ճիւղերից հնարաւոր է դատել վէպի ամբողջական յօրինուածքի մասին. վէպ, որ բացի անուրանալի գեղարուեստական արժանիքներից, մարդասիրական-ընկերային գաղափարների գանձարան է իսկապէս». Ա. ՄԱԴՈՅԱՆ, *Խորհուրդ մեծ եւ Սքանչելի, Երեւան, 1999, էջ 18*: Հմմտ. նաեւ Ա. МАДОЯН, *Таинство великое и дивное, Երեւան, 2003, էջ 17*, А. МАДОЯН, *The Great and Marvelous Mystery (Armenian Medieval Literature for Everyone)*, 2026, ASIN]: [B0GVT3Z1VT, ISBN-13]: [979-8 252 966 953, էջ 35:

⁵ Դիտելի են հերոս-պատմական անձ մատնանշող հետեւեալ կապերը՝ Դաւիթ Բագրատունի-Սասուցի Դաւիթ, Խոթեցի Յովնան-Ձէնով Օհան, Վիգէն Իշխան-Վերգօ, Բուլա զօրավար-Բաթմանյ Բուլա, Թէոդորոս Ռշտունի-Քեռի Թորոս եւ այլն. Տէս Մ. ԱՔԵՂԵԱՆ, *Երկեր, հտ. Ա.*, Երեւան, 1966, էջ 371, հմմտ. Ա. ՊԵՏՐՈՍԵԱՆ, *Հայկական էպոսի հնագոյն ակունքները, Երեւան, 1997, էջ 47–48*:

⁶ Հմմտ. օր.՝ ՀՐԱԶԵԱՅ ԱՃԱՌԵԱՆ, *Հայոց անձնանունների բառարան, հմպտսին. բառայօդուածը*:

⁷ Աճառեանն այս անունն ստուգաբանում է հետեւեալ կերպ. «ծովինար «փայլակ» բառից, որ թերեւս կազմուած է հյ. ծով + արաբ. *nağ* «հուր, կրակ» բառերից». տէ՛ս Անձնանունների բառարանի հմպտսին. բառայօդուածը: Պէտք է նկատել, որ ծովիմար կամ իր զուգահեռ ծովիան (հմմտ. «Ժամանակակից Հայոց լեզուի բացատրական բառարան» (1969) եւ «Արդի հայերէնի բացատրական բառարան» (1976) «փայլակ» «կայծակ» ձեւերով ստուգաբանուած տեսնելիս պէտք է ի մտի ունենալ, որ այստեղ ծովը, ոչ թէ ջրի երկրային կուտակում է, այլ երկինքն է խորհրդանշում՝ կայծակների եւ փայլակների բոցկլտալու վայրը՝ բնական դարձնելով հերոսների կայծակ-թրի հանգամանքը: Նոյն կերպ Վահագնի ծննդեան տեսարանում ծիրանի ծովը ոչ թէ ուղղակի, այլ երեւակայական է՝ ժողովրդական պատկերացմամբ երկինքն է (տէ՛ս Մ. ԱՔԵՂԵԱՆ, նշ. աշխ., էջ 76, «Դրուագներ Հայոց պատմութեան եւ բանահիւտութեան», Գիրք Ա., Երեւան, 2017, էջ 100–101, հմմտ. «On the Armenian Myth of the Thunder Gods», «էջմիածին», Յաւելուած, 2025, էջ 74–106):

պաշտամունքը սրանով չի սահմանափակում, ըստ դիւցազնավէպի մինչ ապագայ ամուսնու մօտ՝ օտար երկիր մեկնելը Ծովինարը հայրենի աշխարհում զբօսնելիս Կաթնաղբիւրից մէկ ամբողջական եւ մի կիսատ ափ ջուր է խմում եւ յղիանում: Այս ջրերից են ծնում պատումի հերոս դիւցազունները՝ երկու հսկայ եղբայրները՝ Սանասարն ու Բաղդասարը, որ ինչպէս տեսանք Աստուածաշնչում Ադրամելէք եւ Սարասար են կոչւում: Զրի պաշտամունքն առկայ է վէպի ողջ ընթացքում: Կաթնաղբիւրի ջրից ծնուած լինելու հանգամանքից բացի հերոսները զօրանում էին ջուրն ընկղմուելով, եթէ կռուից էին գալիս՝ նրանց վէրքերն անմիջապէս սպիանում էին ջրում: Ծռերը ծովի յատակից էին գտել իրենց զէնքերը, ջրից էին հանել իրենց նժույգ ձիուն: Հայկական վէպը հետաքրքիր է նրանով, որ ինչպէս հնագիտական պեղումների ժամանակ կարելի է տեսնել հին քաղաքի վրայ կառուցուած նոր բնակատեղին, նոյն կերպ հայկական վէպում կարելի է տեսնել հեթանոսականի վրայ հիւսուած քրիստոնէականը, Սասնայ ծուռը կռուի գնալիս վերցնում էր կայծակ թուրը, որ, ինչպէս ասեցինք, ջրի յատակից էր հանուել, այսինքն ջրի պաշտամունքից էր սերում, կամ, այլաբանութեան տեսանկիւնից (տե՛ս ծան. 7), յայտնաբերուել էր երկինք-ծովում՝ կայծակների «զբօսավայրում»: Բայց այս բոլոր հեթանոսական խորհրդանիշների հետ մէկտեղ Սասունցի հերոսները՝ Սանասար-Բաղդասար եղբայրների ժառանգները՝ Մեծ Մհերը, Դաւիթը եւ Փոքր Մհերը, ամենապատասխանատու պահերին մշտապէս դիմում ու ապաւինում էին «Մարութայ բարձրիկ Աստուածածնի», Խաչ պատերազմի», «Տէր Կենդանի» եւ այլ կապակցութիւններով յիշատակուող զօրութիւնների կամ Զօրութեան օգնութեանը⁸: Իրար միահիւսուած քրիստոնէական եւ հեթանոսական աւանդոյթների մասին խօսելիս պէտք է ուշադրութիւն դարձնել մի կարեւոր հանգամանքի, հայկական վէպն այլ կերպ է նկարագրում եւ ուրիշ բացատրութիւն ու հիմնաւորում է տալիս կռապաշտ թագաւորին սպանելու կապակցութեամբ, վերջինս որոշել էր սպանել որդիներին, եւ փրկութեան այլ ուղի չգտնելով՝ տղաներն ստիպուած սպանում են բռնակալին: Սա քրիստոնէական եւ հեթանոսականի խաչման ամենահետաքրքիր կէտն է, որից կարող է երեւալ, թէ տարբեր աւանդոյթներն ինչպէս են ընկալում նոյն դէպքը: Աստուածաշնչի շարադրանքը միանշանակ է. «որդիք

⁸ Հմմտ. Հ. ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄԵԱՆ, «Հացն ու գինին, «Տէր Կենդանին» բանաձեւից մինչեւ «Հաւատով խոստովանիմ», Ներսէս Շնորհալին ու «Սասնայ Ծռեր» էպոսը, «Գաւառի պետական համալսարան. Գիտական յօդուածների ժողովածու», 2023, էջ 85 եւ յջ.:

նորա սպանին զնա սրով»: Հայկական տարբերակում, ինչպես տեսել ենք, կռապաշտ թագաւորը դիւցազունների հետ արինակցական կապ չունի: Այսինքն սրանով լուծում է բարոյական մի կարեւոր հանգամանք. հայկական տարբերակի համաձայն Սանասարը եւ Բաղդասարը հայրասպաններ չեն, ի տարբերութիւն աստուածաշնչեան պատումի: Աւելին՝ նրանց զէնք վերցնելը ինքնապաշտպանութեան հանգամանքով է թելադրուած Հայոց վէպում, որովհետեւ դաժան միապետը ռազմական յաջողութիւնների հասնելու համար խոստացել էր ի պատիւ մեծ կռուքի զոհաբերել Բաղդասարին (այլ պատումներով Աբիմելեք/Ասլիմելեք/Սանասար եւ այլն)⁹: Եւ, ինչպէս կարելի է տեսնել, Աստուածաշնչի հայրասպանութեան մեղքը հայ վէպում այլեւս հօրը կեանքից զրկելու հետ կապ չունի, այլ միտուած է բռնակալ թագաւորին չէզոքացնելու գաղափարին: Ներկայիս իրաւաբանական ընկալմամբ հայ դիւցազնավէպի ներկայացրածն անգամ մեղք չէ. այն «Անհրաժեշտ պաշտպանութիւն» է՝ գործողութիւն, որ իրականացուել է «վտանգաւոր արարք կատարելու հնարաւորութիւնը խափանելու նպատակով» եւ «յանցագործութիւն չի համարուում»¹⁰:

Այժմ պատումը եւ յարակից հանգամանքները դիտարկենք այլ տեսանկիւնից, ու եւս մի կարեւոր հարց քննենք. մենք խօսեցինք մեղքի եւ յար-

⁹ «Սասնայ Մոեր». Ժողովրդական վէպի երկու նոր տարբերակ, գրի առաւ Գարեգին սարկաւազ [Սրուանձտեանց] (1886-ից եպս), Թիֆլիս, 1892, էջ 14, հմմտ. «Սասնայ Մոեր (Ժողովրդական վէպ)», աշխատասիրութեամբ Ս. Յարութիւնեանի, Երեւան, 1977, էջ 51, հմմտ. «Սասնայ Մոեր», պատումների գրառումն ու բնագրերի պատրաստումը Ս. Յարութիւնեան, Ս. Սահակեան, հտ. Գ., Երեւան, էջ 27:

Ձենք կարող չլիշել Սրուանձտեանցի Յառաջաբանի յաջորդող տողերը, որ ասես ուղերձ են այսօրուայ այն հեղինակներին, որ կամենում են օտար բռնների-եզրերի տարափմամբ գիտականութեան պատրանքով շղարշուել: Օտարաբանութեան սիրահարներին Սրուանձտեանցն ասում է. «Այտընեան եւ Պատկանեան ցոյց են տուել բարբառների հնութիւնն ու անկախութիւնը գրաբարից եւ նոյն իսկ նոցա ազդեցութիւնը գրաբարի վերայ, բայց բարբառների իսկական արժէքը այն է, որ դոքա աղբիւր են նոր լեզուն հարստացնելու եւ կանոնաւորելու համար. բարբառների բազմազանութիւնը լեզուի ապագայ զարգացման գրաւականն է, իսկ գրական լեզուի զարգացումը ազգայնութեան մտաւոր եւ բարոյական յառաջագիմութեան խթանը: Օտար ազդեցութիւնների ստրուկ լեզուն, օտար դարձուածներով եւ բառերով այլանդակուած լեզուն անկարող է ծառայել իւր բարձր կոչմանը,— միութեան կապ եւ քաղաքակրթութեան արդիւնքների մատակարար դառնալ բազմաբարբառ ժողովրդի անդամների մէջ: Հայոց լեզուն կամայականութիւնից, խայտաբղէտ ազդեցութիւններից բարբառների լուրջ ուսումնասիրութեամբ կարելի է ազատել. հեղինակը կամ թարգմանիչը փոխանակ լեզուն օտարաբանութիւններով այլանդակելու, հայրենի բարբառից հանած կենդանի ոներով ու բառերով կը նոխացնէ». տե՛ս նշ. աշխ., էջ 2.:

¹⁰ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետութեան Քրէական օրէնսգիրք», գլ. Ը., յօդուած 42:

դիւնս դրա առաջացող պատժի մասին, որ սուրբ Գրքի շատ տեղերում է ներկայանում իբրեւ անխուսափելի: Սուրբգրական Սանասարի եւ Բաղդասարի համար Աստուածաշունչը պատիժ չի յիշատակում, այլ տեղեկացնում է, որ եղբայրները բարեյաջող հեռացան՝ «գնացին փախստական ի Հայս»: Այսինքն սպանուած արքայի թիկնազօրն ու պալատականները եղբայրներին որեւէ վնաս պատճառեցին, ասել է թէ նրանց համար ի վերուստ պատիժ չսահմանուեց: Իւրաքանչիւր յանցանքի դիմաց աստուածային պատժի անխուսափելիութիւնն ի նկատ առնելով՝ սուրբգրական տեսակէտից թերեւս պէտք է ուշադրութիւն դարձնել մի կարեւոր հանգամանքի. Սենեքերիմի սպանութիւնը տեղի էր ունենում այն պահին, երբ արքան պղծութեամբ կուռքերին էր երկրպագում, հետեւաբար կարելի է եզրակացնել, որ սա աստուածաբանական առումով սպանութիւն չէր, այլ աստուածային պատիժն էր Ասորեստանեայց տիրակալին՝ կարեւորագոյն, եւ տարբեր գրքերում կրկնուող՝ պատուիրանազանցութեան համար, քանի որ բազմիցս տարբեր ձեւակերպումներով սահմանուել էր.

«Մի՛ եղիցին քեզ այլ աստուածք բաց յինէն: Մի՛ արասցես դու քեզ կուռս» (Ելք Ի. 3–5),

«Մի՛ լինիցին քեզ աստուածք օտարք առաջի աչաց Իմոց. եւ մի՛ առնիցես դու քեզ դրօշեալ, եւ մի՛ զնմանութիւն ամենայնի՝ որ ինչ յերկինս ի վեր, եւ որ ինչ յերկրի ի խոնարհ, եւ որ ինչ ի ջուրս ի ներքոյ երկրի. մի՛ երկիրպագանիցես նոցա, եւ մի՛ պաշտեսցես զնոսա» (Բ. Օր. Ե. 7–9),

«Մի՛ երթայցէք զհետ կոռոց. եւ աստուածս ձուլածոյս մի՛ առնիցէք ձեզ» (Ղեւտ. ԺԹ. 4). եւ այլն:

Եւ վերջապէս, որ եւ ամենակարեւորն է, Եսայի Լէ. 7-ում երեւում է, որ Սենեքերիմի համար նախասահմանուած է սրով սպանուելը. «Ահաւասիկ Ես արկանեմ ի նա ոգի խռովութեան. եւ լուեալ համբաւ դարձցի յաշխարհ իւր, եւ անկցի ի սուր յերկրի իւրում»: Հետեւաբար, ինչպէս կարելի է դատել բնագրից, աստուածաբանական տեսանկիւնից եղբայրներն ամենեւին մարդասպան չեն, այլ վերին Նախախնամութեամբ ընտրուել են Աստծու պատիժն ի կատար ածելու համար, նրանք արդարութիւնն իրականացնելու գործիքն են Աստծու ձեռքում:

Եւ զարմանալի չէ, որ Յովհաննէս Մուշի Որդին զայրոյթով է անդրադառնում Սենեքերիմին. «Տէ՛ս զանհաւատութիւնն, զի յետ այնչափ զփորձ առնլոյ զԱստուծոյ զարութեանն՝ երթեալ դիւին երկիր պագանէր, իբրեւ անտի իմն համարէր փրկութիւն: Վասն այնորիկ անդէն առ ժամայն առ-

նույր զգիորձ Աստուծոյ զգալութեանն, յորժամ կարծեաց յիւր երկիրն հասանել: Յայնժամ չար եւս անցք, քան զանցելոցն ի հրաշտակէն անցանէին ընդ նա, զի ի ձեռաց իւրոց ծննդոցն անգեալ մեռանէր: Եւ ոչինչ աւգնեցին նմա կուռքն: Ո՛հ, Մորսդ, ընդէ՛ր ո՛չ աւգնեցէր նմա, ո՛չ տրտունջ եղեւ զքէն, ո՛չ բողոք եբարձ, ո՛չ մեղադիր եղեւ, այլ մտեալ առաջի քո երկիր պագանէր: Ընդէ՛ր ետուր առաջի քո հարկանել մեռանել: Յայտ է, զի ամենեւին լի ես տկարութեամբ»¹¹:

Վատ արարքի համար պատժուելու սկզբունքը ծանօթ է ոչ միայն Աստուածաշնչից, այլ նաեւ պարականոն գրականութիւնից: Ահա սուրբ Գիրքը պատմում է. «Եւ սկսաւ Նոյ՝ այր հողագործ գերկիր գործել. եւ տնկեաց այգի: Եւ արբ ի գինւոյն եւ արբեցաւ. եւ մերկացաւ ի տան իւրում: Եւ ետես Քամ՝ հայր Քանանու զմերկութիւն հօր իւրոյ, եւ եւ պատմեաց երկուց եղբարց իւրոց արտաքոյ... Եւ սթափեցաւ Նոյ ի գինւոյ անտի իւրմէ, եւ գիտաց զինչ արար ընդ նա որդին իւր կրտսեր: Եւ ասէ. «Անիծեալ Քանան մանուկ, եւ եղիցի ծառայ եղբարց իւրոց» (Մնդ. Թ. 20–25): «Յոբելենից գիրք» կոչուած պարականոնը (Գլ. է. 1–2, 13–18) երկրորդում է դէպքերի նոյն ընթացքը¹²: Իսկ «Նոյեան պտոյտները Եւրոպայում» գրուածքը մանրամասնում է. «(6) Նոյեան բոլոր որդիների մէջ Քամը յետինն էր հօր բարեացկամութեան առումով: Իր կախարդական արուեստի համար (ուր մեծ գիտելիքներ ունէր). նա Զրադաշտ էր կոչուում, որ եւ ամբողջովին նուիրուել էր վայրի եւ անկիրթ վարքին՝ հետեւելով մինչ ջրհեղեղը եղած հսկաների զազիր եւ չար գործերին: [Եւ] քանի որ նա ատում էր իր հարազատ հօրը, որովհետեւ իրեն քիչ սիրուած էր նկատում նրա կողմից, երբ հօրը տեսաւ այսպէս խումար քնած (ի գործ դնելով իր հմայական [կարողութիւնները]) վրէժի առիթ ունեցաւ եւ իր արուեստով կախարդեց հօր սերնդագործութեան տեղերը, հաշմելով նրան, որ այդուհետ կնոջ կարիք չզգայ կամ զաւակներ չունենայ: Իր այս եւ նման քստմնելի եւ անյարգալից [գործերի] համար ամենածանր կերպով նա իր վրայ սեւեռեց Աստծու զայրոյթն ու դժգոհութիւնը եւ դրա համար արտաքսուեց հօր մօտից, որ դրանից աւելի մեծ պատիժ չսահմանեց նրա յիշեալ հրէշաւոր արարքի համար»¹³: Ու թէեւ այլեւայլ աղբիւրներում տարբեր հանգամանքներով է

¹¹ ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ՄՈՒՇԵՆ ՈՐԳԻ, Մեկնութիւն Եսայեայ, Էջմիածին, 2009, էջ 220:

¹² Հմմտ. «Յոբելենից գիրքը՝ Հայքի մասին», «Էջմիածին», 2012 Բ., էջ 64:

¹³ Տէս «Հայկեան առասպելին առընչուող դրուագներ յետջրհեղեղեան պատմութիւնից», «Էջմիածին», 2012, Զ., 73–74:

նկարագրում Քամի արարքն ու Նոյ նահապետի անէծքը, ամեն դէպքում մեր դիտարկած սկզբունքը նոյնն է՝ մեղսագործութիւն եւ դրան անմիջապէս յաջորդող հատուցում: Կարելի է տեսնել նաեւ, որ սուրբգրական եւ յարակից ականդութիւններում իւրաքանչիւր վատ քայլ կարող է արժանանալ անգամ անէծքի («Անիծեալ Քանան մանուկ, եւ եղիցի ծառայ եղբարց իւրոց»), բայց ցանկացած պարագայի վերջնական պատիժն իրականանում է աստուածային կամքով՝ «Աստծու զայրոյթն ու դժգոհութիւնն են սեւեռում» Քամի վրայ:

Անշուշտ աստուածաբանական տեսանկիւնից անգամ անէծքները պիտի իրականանան միայն աստուածային կամքով, բայց համաշխարհային բանահիւսութեան կամ հեթանոսական աշխարհընկալման (իմա՝ աստուածաբանութեան) տեսանկիւնից տեղեակ ենք, որ հայրական անէծքներն առանձնակի զօրութիւն են ունենում եւ միշտ իրականանում են: Համաշխարհային մշակոյթից յայտնի են Էդիպուսի եւ Թեսէւսի անէծքները¹⁴, որ նորանոր գործերի ներշնչանքի աղբիւր են հանդիսացել: Այս շարակարգում հայ վաղնջական վէպից գոյատեւած փշրանքներից հետաքրքրական է Արտաշէս Արտաւազդ դրուագը, որում հայրն անիծում էր որդուն, կամենալով, որ նրան շղթայեն քաջքերը.

Եթէ դու յորս հեծցիս յԱզատն ի վեր ի Մասիս,

Զքեզ կալցին քաջք, տարցին յԱզատն ի վեր ի Մասիս.

Անդ կայցես, եւ զլոյս մի՛ տեսցես (Մ ՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻ, Պատմութիւն Հայոց, Բ. կա.):

Հարազատի կորուստը սգալու, անմխիթար ողբալու եւ ցաւելու փոխարէն Արտաւազդն ընդվզել էր հօր սիրոյն կատարուող զոհաբերութիւնների դէմ, ուստի հայրական անէծքով պատժուեց՝ դրուելով կապանքների մէջ:

Մեղքի եւ պատժի աստուածաշնչեան դրուագներից յիշատակելի է ելք ԼԲ. 1–35՝ Ոսկէ հորթի պատմութիւնը, երբ լեռը բարձրացած Մովսէսին սպասելիս կուռք ձուլեցին եւ սկսեցին երկրպագել ու զոհեր մատուցել՝ իրենց դաւաճանութեամբ բորբոքելով Աստծու բարկութիւնը: Այդ

¹⁴ Հմմտ. SOPHOCLES, Oedipus at Colonus, թարգմ. Robert Fitzgerald, in Greek Tragedies, հտ. 1, Գ. խմբ., University of Chicago Press, 2013 1375–1396 բանաստղերը, EURIPIDES, Hippolytus, թարգմ. David Grene, in Greek Tragedies, հտ. 1, Գ. խմբ., University of Chicago Press, 2013, esp. lines 885–898 տողերը:

Ժամանակ էր, որ Մովսէսը կոտրեց Օրէնքի տախտակները, ոչնչացրեց հորթը, իսկ Ղեւիի որդիները, հաւատարիմ մնալով Տիրոջը, սրով պատժեցին մեղանշածներից մոտ 3000 հոգու (հմմտ. 26 եւ յջ. տողերը): Ելք ԼԲ. գլխի աւարտին տեսնում ենք, որ Տէրը հարուածեց ժողովրդին ժանտախտով իրենց գործած մեղքի պատճառով: Այստեղ ժանտախտն ընդգծել ենք, որովհետեւ չնայած մեր թարգմանութիւններում առանձնակի չի յիշուում անմիջական պատիժը, այլ պարզապէս նշուում է, թէ՛ «Եւ եհար Տէր զժողովուրդն վասն առնելոյ նոցա զորթն՝ զոր արար Ահարոն»,— բայց բնագրական քննութիւններից եւ մեկնութիւններից պարզորոշ է, որ խօսքը յատկապէս ժանտախտի կամ համաճարակի մասին է. հմմտ. օրինակ՝ «Յակոբոս թագաւորի» անգլերէն տարբերակը (KJV), որում Տիրոջ գործողութիւնն արտայայտուած է «ժանտախտահարել, համաճարակել» բառացիով. «And the Lord *plagued* the people, because they made the calf, which Aaron made»: Եբրայեցերէն բնագրում այստեղ կիրառուած է վայլիզգովի բայը, որ ծագում է նագաֆ արմատից: Ներկայ շարակարգում այն նշանակում է «հարուածել սաստիկ հիւանդութեամբ, համաճարակով կամ կործանարար պատուհասով»: Յիշեալից է առաջանում նաեւ մագեֆա գոյականը, որն Աստուածաշնչում ուղղակիօրէն թարգմանում է որպէս ժանտախտ, կոտորած կամ համաճարակ¹⁵: Ուշագրաւ է, որ հիւանդութեամբ հարուածելու միտքն իր զուգահեռը չունի անգամ Բ. Օրինաց Թ. գլխում, որ շատ կէտերով Ելք ԼԲ. երկրորդումն է: Ղուրանի շարադրանքում եւս համաճարակի յիշատակութիւն չկայ, այն աւելի մօտ է Ելք ԼԲ. 26-րդ տողին. «Եկաց Մովսէս առ դրան բանակին՝ եւ ասէ. «Որ ոք Տեառն իցէ՛ առ իս մատիցէ»: Հասանէին առ նա ամենայն որդիքն Ղեւեայ: Եւ ասէ ցնոսա. «Այսպէս ասէ Տէր Աստուած Իսրայէլի. «Դի՛ք իւրաքանչիւր զսուր իւր յագդեր իւրում. անցէ՛ք եւ այսրէն դարձարուք դրանէ ի դուռն բանակիդ. եւ կոտորեցէ՛ք իւրաքանչիւր զեղբայր՝ եւ իւրաքանչիւր զընկեր իւր, եւ իւրաքանչիւր զմերձաւոր իւր»: Իսկ Ղուրանում կարդում ենք. «Եւ ասաց Մուսան (Մովսէսն) իր ժողովրդին. «Ո՛վ իմ ժողովուրդ, դուք անօրէնութիւն գործեցիք ձեր իսկ հանդէպ, երբ երկրպագեցիք հորթին: Արդ, ապաշխարեցէ՛ք ձեր Արարչի առջեւ ու սպանեցէ՛ք ինքներդ ձեզ (թո՛ղ անմեղներն սպանեն անօրէններին)»¹⁶:

¹⁵ Տէս <https://biblehub.com/strongs/exodus/32-35.htm>:

¹⁶ Հմմտ. Սուրահ Ալ-Բաքարա, 2:54:

Այստեղ պէտք է նկատել, որ դժուար է պարզելը, թէ միջնադարում որքանով է գիտակցուել եւ փոխանցուել հատուածի ժանտախտահարել, համաճարակել իմաստը, սակայն պէտք է ընդունել, որ զանգուածային մահերի հանգեցնող հիւանդութիւնների կամ մեծ կոտորածների ժամանակ հայ մատենագիրները յաճախակի են կիրառել «վասն մեղաց մերոց» կապակցութիւնը՝ ամեն դժբախտութիւն մեկնելով աստուածաբանական տարածուած սկզբունքով՝ մեղքերը հատուցուեցին արժանի պատժով: Ահա Յակոբ Կարնեցին (Ժէ. դ.), բազում դժբախտութիւնների եւ չարիքների անդրադառնալով, տալիս է դրանց պատճառը. «Այս ամենայն եկն ի վերայ մեր վասն մեղաց մերոց»: Հեղինակը նաեւ իր խօսքն է աւարտում յոյժ տարածուած կաղապարով. «ո՞վ կարէ ընդ գրով արծարծել»¹⁷, այդու շեշտելով, թէ անհնար է մեղքերի համար հասած բոլոր դժբախտութիւնները գրով նկարագրելը:

Միանշանակ կարելի է ընդունել, որ «Մեր մեղքերի համարը»-ը ամենայնարմար, «դիւրին» բացատրութիւնն էր հնարաւոր եւ անհնար դժբախտութիւնները հիմնաւորելու համար: Ահա մի հետաքրքիր օրինակ Արիստակէս Լաստիվերցուց (ծն. մօտ 1002—մահ. անյայտ): Հստ այս մատենագրի «ի թուականիս մերոյ չորեքհարիւր ութսուն եւ երկու» (482+551=1033) «յամսեանն Արաց. յաւուրն ուրբաթու ի դառնալ աւուր» «խաւարեցաւ արեգակն» «զոր տեսեալ բազումք ի գիտնոց, կարծեցին գոլ ծնունդն Նեոխնն զօրն զայն. եւ կամ մեծամեծ շարեաց գուշակս»¹⁸: Անշուշտ բոլոր չարիքների արմատը շատացած մեղքերի մէջ տեսնելը ներկայիս մտածողութեան տեսակէտից պարզունակ կերեւայ, սակայն փաստ է, որ միջնադարում այն իշխող է եղել:

Մեղքի եւ դրան համապատասխան պատիժ կրելու հարցն առանցքային դիրք է գրաւել բոլոր բոլոր կրօնների եւ անգամ հաւատալիքների տեսանկիւններից: Մեր իրականութեան մէջ այս երեւոյթի պատշաճ քննութիւնը դեռեւս Ե. դարում իրականացրել է Եզնիկ վարդապետ Կողբացին, որ հարցերի ու պատասխանների յաջորդականութեամբ հերքել է հեթանոսական աղանդները (Գիրք Ա.), պարսից կրօնը (Գիրք Բ.), յունական իմաստուններին ու կրօնները (Գիրք Գ.), Մարկիոնի աղանդը (Գիրք Դ.)¹⁹:

¹⁷ «Նիւթեր հայ ժողովրդի պատմութեան, Գիրք 7», Երեւան, 1956, էջ 556:

¹⁸ Տէս «Պատմութիւն Արիստակէայ վարդապետի Լաստիվերցուց», Թիֆլիս, 1912, Թ. Թա-գաւորութիւն Միխայիլին:

¹⁹ Տէս «Եզնիկայ վարդապետի Կողբացուց. Եղծ աղանդոց»:

Եզնիկի միտքը թափանցում է մեղք-հատուցում միասնութեան խորքերը, բացատրություններ գտնում բոլոր հնարաւոր կասկածների համար: Բնական է, որ Հայ Եկեղեցու վարդապետի դիտարկումները պէտք է խարսխուած լինէին համաքրիստոնէական գերակայ սկզբունքների վրայ՝ ելակէտ ընդունելով պատուիրանազանցութիւնը. «Արդ որովհետեւ վասն մահու եւ ցաւոց ի վերայ մարդոյն դնելոյ ցուցաւ յաստուածատուր Գրոց՝ թէ վասն անցանելոյ զպատուիրաւան Աստուծոյ մօտին յաշխարհ, ասասցուք եւ զայլ եւս զպատճառսն՝ վասն որոյ տարաժամ մահք լինին»²⁰: Կողբացին չի սահմանափակուած պատուիրանազանցութիւնը մատնանշելով իբրեւ մահուան, ցաւերի, դժբախտութիւնների պատճառ: Նա նշում է՝ «Թէեւ ցաւերն անէծքից մտան աշխարհ, սակայն կան նաեւ ուրիշ պատճառներ: Երբեմն մեղքն է լինում պատճառ՝ ըստ այն խօսքի, որ Տէրն անդամալոյծին ասաց՝ «Առողջացար. այսուհետեւ մեղք մի՛ գործիր»: Եւ տեսնելով նրանց հաւատը, որոնք մօտեցնում, էին միւս անդամալոյծին, սրան ասաց՝ «Քո մեղքերը թող ներուեն քեզ»,— ցոյց տալու համար, թէ ցաւեր կան, որ մեղքերի պատճառով են լինում, եւ ցաւեր էլ կան, որ մեղքերից չեն. ինչպէս՝ երբ աշակերտները կոյրի մասին Տիրոջը հարցրին, թէ՝ «Ո՞վ է մեղաւոր այդ կուրուիքեան համար, դա, թէ՛ իր ծնողները»: Եւ Նա պատասխանեց, թէ՝ «Ո՛չ դա է, ո՛չ էլ իր ծնողները, այլ Աստծու փառքի համար է այդ, որ Աստուած դրանով փառաւորուի»: Եւ կան ցաւեր, որոնք ո՛չ մեղքերի պատճառով են, ո՛չ էլ Աստծու փառքի համար, այլ բաղադրիչ նիւթերի անհամամասնութիւնից են, որովհետեւ մարդու մարմինը բաղադրուած է չորս տարրերից»²¹:

Քրիստոնէութեան տարածմամբ մեղքի եւ հատուցման խնդիրն իշխող դիրք գրաւեց մեծագոյն մտածողների որոնումներում, եւ Եզնիկ Կողբացին այն քչերից էր, որ հարցը դիտարկեց ոչ թէ կրօնական կաղապարով սահմանափակուած, այլ ըստ կարելւոյն մեծ ընդգրկմամբ²²՝ մշտապէս շեշ-

²⁰ «Եղծ աղանդոց», գիրք Ա., գլ. Ի.:

²¹ Անդ:

²² Այս կապակցութեամբ հմմտ. JOHN CHRYSOSTOM, Homilies on the Gospel of Saint John, Homily 56 (John 9:1–3), Nicene and Post-Nicene Fathers գրքում, First Series, vol. 14, ed. Philip Schaff (Peabody, MA: Hendrickson Publishers, 1994), 196–201, BASIL OF CAESAREA, That God Is Not the Cause of Evil (Quod Deus non est auctor malorum), «Exegetic Homilies» գրքում, թարգմ. Agnes Clare Way, The Fathers of the Church, հտ. 46 (Washington, DC: Catholic University of America Press, 1963), 449–465, Augustine, The City of God against the Pagans, bk. I, թարգմ. R. W. Dyson (Cambridge: Cambridge University Press, 1998), 3–44; Eznik of Kolb, Refutation of the Sects (A Treatise on God

տելով, որ Արարիչը ներող է եւ անում է ամեն բան, որ օրինազանցներս ապաշխարութեան ուղին ընտրենք. «Զի ներող եւ արգահատող է Արարիչն, այն ամենեցուն իսկ յայտնի է. եւ առաւել յայնմանէ, զի յետ յանցանելոյ մարդոյն՝ իջեալ Անմարմինն՝ իբր զմարմնաւոր ոք ոտնաձայն առնէր ի դրախտին. եւ մեղմով եւ աղերսալից բարբառով ասէր ցյանցուցեալն. «Ուր ես Ադամ»,– զի մի՛ տազնապեցուցեալ չտացէ ուշաբերել նմա ապաշխարութեան, եւ զի չեկն ի զղշումն յանցուցեալն, յիրաւի կրեաց պատիժ զմահ»²³:

Մեղք-հատուցում-պատիժ միասնութեան մասին խօսքը թերեւս ճիշտ կլինի աւարտել Գրիգոր Նարեկացու տողերով, որ խօսում են մեր արդարացուելու մասին եւ փրկութեան յոյս հաղորդում ընթերցողին.

...Արդարն եւ Անարատն, Գտիչն ամենայնի,

Որ վասն մեղաց մերոց մատնեցաւ

Եւ յարեաւ վասն զմեզ արդարացուցանելոյ («Գիրք աղօթից, որ կոչի Նարեկ», ԼԳ. գ.):

ՀԻՄՆԱԲԱՌԵՐ

Մեղք եւ հատուցում, Աստուածաշունչ, «Սասնա Ծռեր», Սենքերիմ, Սանասար եւ Բաղդասար, անհրաժեշտ պաշտպանութիւն, Եզնիկ Կողբացի, միջնադարեան մատենագրութիւն, բնագրագիտութիւն:

РЕЗЮМЕ

В статье представлено междисциплинарное исследование парадигмы греха и возмездия, прослеживающее её развитие от библейской традиции до средневековой армянской историографии и эпической литературы. На основе текстологического, филологического и сравнительного анализа рассматриваются библейские представления о Божественном наказании, с особым вниманием к

Written in Armenian), bk. I, chs. 1–26, *Թարգմ.* Monica J. Blanchard and Robin Darling Young, *Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium*, vol. 573, *Scriptores Armeniaci*, t. 22 (Louvain: Peeters, 1998), 13–41:

²³ «Եղծ աղանդոց», Ա., ժր.:

семантическому и богословскому значению древнееврейского термина *nāḡar* в Книге Исход. Центральная часть исследования посвящена сопоставлению библейского повествования об убийстве царя Сеннахирима (Ис. 37:37–38) с его легендарным отражением в армянском национальном эпосе «Сасна Црер» («Давид Сасунский»). Авторы показывают, что армянская эпическая традиция сознательно переосмысливает библейский сюжет, устраняя какое-либо кровное родство между деспотичным языческим правителем и эпическими героями — Санасаром и Багдасаром. Благодаря этому деяние, которое при иных обстоятельствах представляло бы собой тягчайший грех отцеубийства, превращается в нравственно оправданный акт необходимой самообороны, отражающий своеобразную этическую интерпретацию библейской парадигмы.

Далее рассматривается более широкий контекст средневекового армянского мировоззрения, в рамках которого коллективные страдания нередко осмыслились как следствие общенародного греха. Вместе с тем подчёркивается более глубокий богословский подход армянского философа V века Езника Кохбацци, утверждавшего, что страдания и несчастья могут иметь причины, не сводящиеся исключительно к греху.

Объединяя библейскую экзегезу, армянскую историографию и эпическую традицию в единую сравнительную исследовательскую перспективу, статья показывает, каким образом библейские представления о грехе и наказании были творчески переосмыслены в армянской интеллектуальной и народной традициях. Делается вывод, что данные традиции отражают постепенный богословский переход от исключительного акцента на Божественном возмездии к более широкому пониманию, основанному на покаянии, Божественном милосердии и признании многопричинности человеческих страданий.

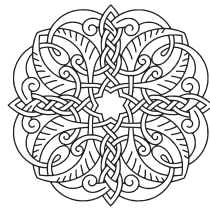
SUMMARY

This article presents an interdisciplinary study of the paradigm of sin and retribution, tracing its development from the biblical tradition to medieval Armenian historiography and epic literature. Employing textual, philological, and comparative methods, it examines biblical notions of divine punishment, with particular attention to the semantic and theological significance of the Hebrew term *nāḡar* in the Book of Exodus.

The central part of the study compares the biblical account of the assassination of King Sennacherib (Isaiah 37:37–38) with its legendary counterpart in the Armenian national epic “The Daredevils of Sassoun”. The authors argue that the Armenian epic tradition deliberately reshapes the biblical narrative by eliminating any blood relationship between the tyrannical pagan ruler and the epic heroes, Sanasar and Baghdasar (Balthazar). This transformation converts what would otherwise constitute the grave sin of patricide into an act of morally justified self-defense, thereby offering a distinctive ethical reinterpretation of the biblical paradigm.

The article further situates these traditions within the broader framework of the medieval Armenian worldview, according to which collective suffering was frequently understood as the consequence of communal sin. At the same time, it highlights the more nuanced theological perspective of the fifth-century Armenian philosopher Yeznik of Kolb, who maintained that suffering and misfortune may arise from causes other than sin alone.

By integrating biblical exegesis, Armenian historiography, and epic tradition into a unified comparative framework, the study demonstrates how biblical concepts of sin and punishment were creatively reinterpreted within Armenian intellectual and folk traditions. It concludes that these traditions reflect a gradual theological transition from an exclusive emphasis on divine retribution toward a broader understanding grounded in repentance, divine mercy, and the multifaceted nature of human suffering.

ՍՈՒՍԱՆՆԱ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

Բանասիրական գիտ. թեկնածու, ՀՀ ԳԱԱ ԼԻ

**ԳՐԻԳՈՐ ՏԱԹԵԼՅՈՒՆ «ԼՈՒԾՈՒՄՆ ՅԱՍՆՈՑ ԴԺՈՒՐԻՄԱՅ ԲԱՆԻ
Ի ԳԻՐՍ ԳՐՉՈՒԹԵԱՆ ԱՐԻՍՏԱԿԻՍԷ ՅՈՒՏՈՐԷ»
ԵՒ ԳԵՒՈՐԳ ՍԿԵՒԱՅՈՒՆ «ԽՐԱՏ ՎԱՍՆ ՅԱՆԳԱՄԱՆԱՅ ՅԵԳԻՑ,
ՈՐ ՊԱՏՃԱՌ ԻՍԿ Է ԳՐԱԴԱՐՁԻ ՅԱՐՈՒԵՍՏ ԳՐՉՈՒԹԵԱՆ», «ԽՐԱՏՔ
ՎԱՍՆ ԱՌՈՎԱՆՈՒԹԵԱՆՑ» ԵՐԿԵՐԻ ՄԵԿՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՒ ԴՐԱՆՑ ՅԵՏԱԳԱ
ԱԶԴԵՑՈՒԹՅՈՒՆԸ¹**

ՀԱՄԱՌՈՏԱԳԻՐ

Դիտնիսիրոս Թրականցու «Քերականական արվեստի» թարգմանությունից հետո մի քանի դար շարունակ գրվում են մեկնություններ, որոնց շարքում բուն հայերենի իրողությունները ներկայացնելու տեսանկյունից աչքի են ընկնում Դավթի, Մովսես Քերթոզի, Գրիգոր Մազիստրոսի, Վարդան Արեւելցու, Հովհաննես Երզնկացու եւ այլոց աշխատությունները: Իսկ ԺԱ. դարից «գրչութեան արուեստի» բուռն ծաղկման թելադրանքով գրվում են աշխատություններ, որոնք ավելի գործնական բնույթ են կրում: Սրանք նպատակ են հետապնդում կայունացնել հայերենի ուղղագրությունը, կետադրության կանոնները եւ պայմանականորեն դրանք կարելի է անվանել «գործնական ֆեռականություններ», որոնք Գ. Զահուկյանը 1954 թվականին գրված իր «Քերականական եւ ուղղագրական աշխատությունները հին եւ միջնադարյան Հայաստանում» աշխատության մեջ քննում է իբրեւ «ուղղագրական աշխատություններ»²:

Այս կարգի աշխատություններից համընդհանուր ընդունելություն են գտնում Արիստակեսի «Վերլուծութիւն բացերեւապէս բազմազան բառից եւ բայից...», Գեորգ Սկեւռացու «Խրատ վասն հանգամանաց հեգից, որն եւ պառճառն իսկ է գրադարձին յարուեստ գրչութեան», «Խրատք վասն առոգանութեան», «Խրատք յաղագս Գրչութեան արուեստի» երկերը,

¹* Ստացվել է՝ 19.05.2026, գրախոսվել է՝ 19.07.2026: Էլ. հասցե՝ susanna7494@gmail.com:

² Տե՛ս Գ. ԶԱՀՈՒԿՅԱՆ, Քերականական եւ ուղղագրական աշխատությունները հին եւ միջնադարյան Հայաստանում, Եր., 1954:

որոնք հայտնի են նաեւ Գրիգոր Տաթեւացու 1408 թվականին գրված ինքնատիպ մեկնություն³:

ՀԱՐՅԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ

«Գրչութեան արուեստն» իբրեւ առանձին առարկա դասավանդելով, ըստ էության, Տաթեւացին Արիստակեսի եւ Սկեւոացու գործերն օգտագործել է սկզբից եւեթ, սակայն դրանց մեկնությունները գրել է միայն 1408 թվականին, Մեծոփավանքում, գտնվելու ժամանակ: Ինքը՝ Տաթեւացին, այդ մասին վկայում է հետեւյալը. «Ի թուականութեանս Հայոց ՊԾԷ. (1408 թ.) ամի եկեալ մեր յերկիրս Քաջբերունի եւ ձմերեալ ի հրեշտակաբնակ վանս Մեծոփայ, ի սպասու դամբարանաց վարդապետացն սրբոց եւ ընդ նորա եւ այլ սակաւ ինչ լուծումն Արիստակէսի եւ Գէորգայ ի խրատս գրչութեան...եւ ընծայեցի ի պատիւ սուրբ տեղույս ուսումնասէր անձանց»⁴:

Իսկ թէ ի՞նչ նպատակով է Տաթեւացին գրել այդ մեկնությունները, մասամբ պարզ է դառնում Արիստակեսի երկի մեկնության վերնագրից. «Լուծումն համառօտ դժուարիւմաց բանի ի գիրս գրչութեան Արիստակիսէ հռետորէ». «գրչութեան արուեստը» շարունակում էր ծաղկել, մինչդեռ Արիստակեսի աշխատությունը, որ երկար ժամանակ գործնական ուղեցույց էր եղել գրիչների համար, Տաթեւացու օրերում արդեն դժվարմատչելի էր լեզվի խրթինության պատճառով: Այսպիսով, Տաթեւացին մեկնություն է գրում, որը կօգներ գրիչներին հասկանալու վերոհիշյալ երկը: Սա էլ թեւադրում է Տաթեւացու մեկնության բնույթը. շարադրանք՝ հարց ու պատասխանի ձևով, որտեղ հարցը նյութի դժվարհասկանալի խնդիրն էր, իսկ պատասխանը՝ մատչելի բացատրությունը, ապա հարցադրումների մանրատում, թվարկումներ, բնագրի բառակապակցությունների եւ առանձին բառերի մեկնություններ, որոնք սակայն բավականին մակերեսային քննության պատճառով ոչ իրավացիորեն որոշ ուսումնասիրողներ գնահատել են իբրեւ աշխատության թերություն, մինչդեռ մեկնության այս բնույթն այնքան շահավետ էր բացատրության եղանակի առումով, որ հետագայում այս ձևը որդեգրելով՝ գրվել են տասնյակ փոքրածավալ գործնական քերականական մեկնություններ՝ յուրաքանչյուրն անդրադառնա-

³ Տե՛ս Հայերեն հին ձեռագրերի ինստիտուտ, Մատենադարան (ՄՄ), ձեռագիր Հ^մ 1115:

⁴ Տե՛ս «ԺԵ. դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», կազմեց Լ. Խաչիկյան, Երեւան, 1955, Ա. մաս, էջ 86:

լով իր ժամանակի խնդրահարույց հարցադրումներին, սակայն այն, որ հարց ու պատասխանի ձևը որդեգրվել է Տաթևացուց, կասկած չի հարուցում, որովհետեւ բացի այս մեկնությունից կար նրա հռչակավոր «Գիրք հարցմանց»-ը, որը հարց ու պատասխանի ձևով գրված ամենակոթողային աշխատությունն է եւ հայագիտության մեջ համարվում է կատեխիզիսային դասական շարադրանք, որն իբրեւ սկզբնաղբյուր օգտագործելով ԺԹՊ. դարում, օրինակ, Պողոս Ադրիանոսյանը գրել է իր «Հինգ դարերու զանազանություն» գիրքը⁵, որում ուղղակիորեն շատ հատվածներ կան ծաղկաքաղ արուած «Գիրք հարցմանց»-ից՝ օգտագործելով շարադրանքի՝ հարց ու պատասխանի ձևը:

Բերենք, համեմատությունը նաեւ ԺԶ. դարի քերական Դավիթ Զեյթունցու աշխատության հետ, ցույց տալու Տաթևացուց օգտված լինելու հանգամանքը՝ թե՛ շարադրանքի ձևի առումով, եւ թե՛ քերականակն սահմանումների համընկնումով, որոնք տեղ են գտել Տաթևացու այլ աշխատություններում: Այսպես, օրինակ, Տաթևացին գրում է. «Գիտելի է, զի ձայնն ի Դ. բաժանի. մինն անյօդ եւ աննշան, որպէս անշնչից. երկրորդ, անյօդ եւ նշանական, որպէս կենդանեաց. երրորդ, յօդեալ եւ աննշան, որպէս յակինդափօս, չորրորդ, յօդեալ եւ նշանական, որպէս բանս մարդոյ»⁶:

Այս տարբերակումը որոշ լրացումներով առկա է Դավիթ Զեյթունցու աշխատության մեջ. «ձայնը ի չորս բաժանի, այսինքն յօդեալս եւ նշանաւորս, որպէս բանական մարդոյս, որ ենթակայացեալ են. եւ կամ նշանքնոցա են յօդեալ եւ աննշան, որ են սոսկ մտածութիւնք եւ մերկ եւ ոչ գոյ նշանք, որպէս արալէզն ու եղջիւրաքաղն, եւ անյօդ եւ նշանաւոր, որպէս ներշնչական եւ զգայական կենդանեացն, եւ անյօդ եւ աննշան, որպէս անշունչ տարերցն, քարից եւ փայտից»⁷:

Կամ՝ Տաթևացին գրում է. «Անուն է սահման համառօտ եւ սահման է անուն ծաւալեալ, քանզի միապէս յայտնեն բնութիւն մարդոյ անունն եւ սահմանն: Զի թէ ասէ ոք՝ կենդանի՝ բանական, մահկանացու, մտաց եւ հանճարոյ ընդունակ. այս բնութիւն մարդոյ յայտնէ: Եւ թէ ասէ կարճ եւ համառօտ՝ մարդ է, եւ այս բնութիւն մարդոյ յայտնէ»⁸: Դավիթ Զեյթունցու

⁵ ՊՈՂՈՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԱԳՐԻԱՆՈՒՊՈԼԻՍԵՑԻ, Հինգ դարերու զանազանութիւն, Երեւան, 2018:

⁶ ՄՄ, ձեռ. Հ^տ 1264, ԳՐԻԳՐ ՏԱԹԵԱՅԻ, Մեկնութիւն Մատթէի, էջ 40բ:

⁷ ԴԱՒԻԹ ԶԷՅԹՈՒՆՑԻ, Մեկնութիւն քերականի, աշխտ.՝ Ե. Մելքոնյանի, Երեւան, 1981, էջ 74:

⁸ ԳՐԻԳՐ ՏԱԹԵԱՅԻ, Գիրք, որ կոչի Ոսկեփորիկ, էջ 555: ԳՐԻԳՐ ՏԱԹԵԱՅԻ, Գիրք Պարապմանց Կիրդի, էջ 530:

բնագրում կարդում ենք. «Անուն է, որ յայտնի զգոյացութեան սահման ի կարճոյ, որպէս ասել՝ մարդ, յայտնեցաւ սահման նորա, զի գոյացութիւն է մարմնական, ներշնչական, զգայական, կենդանի, բանական, մակացութեանց ընդունակ, իսկ միայն մարդ կոչելով՝ յայտնեցաւ ամենայն բաղկացութիւն ընդ նմա»⁹:

Բնականաբար, Գրիգոր Տաթեւացու գրական ժառանգության հետագա ազդեցության շրջանակները գնահատելու համար համալիր ուսումնասիրության անհրաժեշտութիւն կա՝ թե՛ հետազայում գրված փոքրածավալ գործնական քերականական մեկնութիւնների առումով, եւ թե՛ ընդհանրապես տեսնելու նրա ազդեցութիւնը հետագա մտածողների վրա, բայց լոկ այն փաստը, որ Հայերեն հին ձեռագրերի ինստիտուտ Մատենադարանում առկա են Տաթեւացու աշխատութիւնների հարյուրավոր ընդօրինակութիւններ, սա ինքնին այն խոստով հանգամանքներից մեկն է, որ վկայում է բազմաթիւ ուսումնական, գիտական եւ գրչության կենտրոններում այդ հեղինակի աշխատութիւնների որպէս գործնական ուղեցույց օգտագործելու մասին:

Համառոտ անդրադառնալով նաեւ որոշ ուսումնասիրողների կարծիքին, ըստ որի Տաթեւացու մեկնութիւնները աղբյուրների համեմատությամբ գրեթե նորութիւն չեն բերում: Այսպէս, ըստ Լ. Խաչերյանի՝ «Եթե Արիստակեսն ու Սկեւոացին իրենց երկերում գերազանցապէս քերականներ էին, քերականական լուծում էին տալիս յուրաքանչյուր հարցին, ապա Տաթեւացին «գրչութեան արուեստին» վերաբերող իր մեկնաբանութիւններում գերազանցապէս տրամաբան-իմաստասեր է, այդ պատճառով էլ եթե մի կողմ թողնենք Արիստակեսի եւ Սկեւոացու քերականական դրոյթների կրկնութիւնը նրա երկերում, ապա քիչ բան կմնա Տաթեւացու հայեցակետից: Այդ չափով էլ գնահատում ենք նրա հիշյալ աշխատութիւնները»¹⁰:

Քննական համեմատութիւնը, սակայն, ցույց է տալիս, որ Տաթեւացին հիմնականում այդ երկերը մատչելի դարձնելու նպատակ ունենալով հանդերձ՝ տեսական հարցադրումներ աղբյուրների համեմատությամբ ավելի շատ է անում՝ ընդգծելով նաեւ բազմաթիւ հարակից հարցեր: Նույնիսկ

⁹ ԴԱԻԻԹ ԶԷՅԹՈՒՆՅԻ, Մեկնութիւն քերականի, էջ 97:

¹⁰ Լ. ԽԱՉԵՐՅԱՆ, «Գրչության արվեստի» լեզվական-քերականական տեսութիւնը Հայաստանում, Երեւան, 1962, էջ 192–193:

հակասելով ինքն իրեն՝ այս փաստը հաստատում է նաեւ Լ. Խաչերյանն իր նույն աշխատության մեջ. նա գրում է. «Այսպիսով Տաթեւացին առանձին երանգներով ու կողմերով լրացնում եւ ամբողջացնում է «գրչության արվեստը» իր հարակից հարցերով, որոնց չեն անդրադարձել իր նախորդները՝ Արիստակես Գրիչն ու Սկեւոացին»¹¹:

Բացի այդ, ինչպես իրավացիորեն նկատել է Գ. Զահուկյանն իր աշխատության մեջ, Արիստակեսը իր երկը գրել է «ոչ այնքան տալով սահմանումներ, որքան դյուրամատչելի դարձնելու նպատակով՝ բերելով առատ օրինակներ»¹²: Նա նշում է նաեւ, որ Արիստակեսն իր բացատրությունների մեջ «համապատասխան փերականակա տերմիններ չի՝ գործածում», թեեւ նրա լեզվական իմացությունները կասկած չեն հարուցում¹³: Մինչդեռ Տաթեւացին հիմնականում վարվում է հակառակ ձևով. ավելի շատ ընդհանրացումներ է կատարում՝ օգտագործելով համապատասխան եզրույթներ:

Այստեղ կարեւոր ենք համարում խոսել նաեւ հանգամանքների մասին, որ պատճառ են դարձել Տաթեւացու այս մեկնողական աշխատանքը սխալ գնահատելու:

Առաջինը, որ այս մեկնությունը գրելով՝ Տաթեւացին նպատակ է հետապնդել գործածությունից դուրս եկող աշխատանքին նոր կյանք տալ՝ վերլուծելով նրա «դժուարիմաց բաները»: Եւ երկրորդ, Տաթեւացուն այստեղ պետք է գնահատել ոչ թե որպես քերական, այլ իբրեւ մեկնիչ, որ անգամ այս պարագայում՝ «առանձին երանգներով ու կողմերով լրացնում եւ ամբողջացնում է «գրչության արվեստը» իր հարակից հարցերով, որոնց չեն անդրադարձել իր նախորդները՝ Արիստակես Գրիչն ու Սկեւոացին»¹⁴:

Իսկ Տաթեւացուն իբրեւ քերական պետք է գնահատել նրա «Գիրք հարցմանց»-ի («Վասն լեզուաց»), «Մեկնութիւն սաղմոսաց»-ի («Վասն լեզուի եւ գրչի»), «Գիրք քարոզութեան» («Նորին քարոզ վասն լեզուի») աշխատություններում լեզվի խնդիրներին վերաբերող այդ հատվածների, ինչպես նաեւ նրա ողջ գրական ժառանգության մեջ տեղ գտած բազմաթիվ

¹¹ Անդ:

¹² Գ. ԶԱՀՈՒԿՅԱՆ, Քերականական եւ ուղղագրական աշխատությունները հին եւ միջնադարյան Հայաստանում, Երեւան, 1954, էջ 232:

¹³ Անդ:

¹⁴ Լ. ԽԱՉԵՐՅԱՆ, «Գրչության արվեստի» լեզվական-քերականական տեսությունը Հայաստանում, էջ 192–193:

քերականական հարցադրումների հաշվառումով եւ այս բոլորի համադրությամբ վերլուծել հեղինակի քերականական հայացքները:

Ասենք նաեւ, որ Գրիգոր Տաթեւացու գրական ժառանգության առանձնահատկություններից մեկը, որ բնորոշ է հատկապես այս հեղինակին, այն է, որ իր աշխատություններում նա համակարգել է իր ժամանակի հայտնի գիտական մտքի նախորդ ձեռքբերումները, իր աշխատություններում դրանց վերաբերյալ ընդհանրացումներ կատարել, ապա եւ նոր խոսք ասել գիտական մտքի մեջ: Այս առումով, բացառություն չեն կազմել նաեւ նրա լեզվագիտական հարցադրումները: Նա համադրել է տեսակետներ՝ սկսած Դավթից մինչեւ Հովհաննես Երզնկացի, ընդ որում ո՛չ թե պատահական քաղումներ անելով, այլ որոշակի սկզբունքով դիմել է այն հեղինակներին, որոնց տեսակետները ընդունելի է համարել եւ դրանցով ամբողջացրել է իր քերականական հայացքները:

Հետեւաբար, հեղինակին միայն Արիստակեսի եւ Սկեւացու վերոնշյալ երկերի մեկնության հիման վրա իբրեւ ֆեռական գնահատելը թերի է եւ սխալ մոտեցման արդյունք:

Գնահատելով «գրչութեան արուեստը»՝ Տաթեւացին միանգամայն իրավացիորեն նրա տեսական հիմքերը տեսնում է «քերականական արուեստի» մեջ. «գրչութեան արուեստս նախ ի քերականէն ուսանիմք, երկրորդ՝ ի թարգմանչացն»¹⁵: Եւ իսկապես, գործնական նպատակներ հետապնդելով հանդերձ՝ «գրչութեան արուեստն» իր տեսությունը կառուցում է քերականների սահմանած կանոնների, օրենքների հիման վրա: Ահա, թե ինչ է գրում այդ մասին Գ. Զահուկյանը. «Գրչութեան արուեստի վերաբերյալ աշխատությունները բավականաչափ տեղեկություններ են պարունակում քերականական զանազան հարցերի շուրջը: Քանի որ նրանց նպատակն էր գրիչներին սովորեցնել անսխալ գրելու արվեստը, ուստի եւ նրանք չէին կարող բավարարվել զուտ տեխնիկական եւ գործնական գիտելիքներ հաղորդելով, այլ պիտի տալին անհրաժեշտ տեսական պատրաստություն՝ քերականության եւ ուղղագրության հարցերում կողմնորոշվելու համար, իհարկե, որչափով թույլ էր տալիս ժամանակի քերականական գիտելիքների մակարդակը»:

Տաթեւացու նշված մեկնություններում որոշակիորեն կարելի է սահմանազատել երեք շերտ.

¹⁵ ՄՄ, ձեռ. Հ^մ 1115, էջ 211բ:

ա. բառերի բացատրություն.

բ. քերականական հարցադրումներ, սահմանումներ.

գ. այլաբանական բացատրություններ:

Մեր կարծիքով, Տաթևացու մեկնությունների բուն արժեքը բացի նրանից, որ ինչպես նշեցինք, նա նոր կյանք է հաղորդել գործածությունից դուրս եկող երկերին, վերոհիշյալ առաջին երկու շերտերի մեջ է: Գալով այլաբանական բացատրություններին, ապա թվերի խորհրդապատկերները՝ Տաթևացու «Քարոզգրքի» մասին խոսելիս անդրադառնալով դրանց, Մանուկ Աբեղյանը գրել է, որ այն «ազատ չէ սքոլաստիկ ձևերից, թվարկություններից եւ մեկնություններից, որոնք իր ժամանակի մարդկանց համար անհրաժեշտ ու հաճելի են եղել»¹⁶, այսինքն, այդ փաստը ժամանակի մտածողությամբ է պայմանավորված, թեեւ Տաթևացին դա նույնպես վերաիմաստավորել է. յուրաքանչյուր այլաբանական բացատրությամբ նա նպատակ է հետապնդում շրջապատող աշխարհում համաշափություն տեսնել, շեշտել մարդու բանականության եւ իմաստության դերը, ներքին կապ գտնել երեւույթների միջեւ: Եւ քանի, որ մենք աշխատել ենք վեր հանել Տաթևացու մեկնությունների արժեքը, ուստի նպատակահարմար չենք գտել համեմատության մեջ ծավալուն խոսել Արիստակեսի եւ Գեւորգ Սկեւացու երկերի մասին, առավել եւս, որ դրանք ըստ արժանվույն գնահատվել են Գ. Զահուկյանի «Քերականական եւ ուղղագրական աշխատությունները հին եւ միջնադարյան Հայաստանում» աշխատության մեջ:

ԲԱՌԵՐԻ ԲԱՑԱՏՐՈՒԹՅՈՒՆ

Այս մեկնության մեջ հեղինակի բերած բառամեկնությունները կարելի է դիտել իբրեւ հոմանիշների շարք, որոնց դիտարկումով կարելի է տեսնել այն բառերը, որոնք Տաթևացու օրոք այլևս համագործածական բառերի շարքում չեն եղել, այլապես դրանք բացատրելու հարկ չէր լինի:

Արիստակեսի երկի մեկնությունն սկսելով հենց վերնագրից՝ Տաթևացին բացատրում է նախ, թէ ի՞նչ է վերլուծությունը. «վերլուծութիւն [է] մեկնութիւն յայտնապէս»¹⁷: Եւ քանի որ խոսքը «գրչութեան արուեստին» վե-

¹⁶ Մ. ԱԲԵՂՅԱՆ, երկեր, հտ. Դ., Երեւան, 1970, էջ 416:

¹⁷ ՄՄ, ձեռ. չ^{դր} 1115, էջ 196 բ:

րաբերող աշխատության մասին է, նա բացատրում է նաեւ, թե ինչ է գրչությունը: Այնուհետեւ, մեջընդմեջ անդրադառնում է այն բառերի մեկնությանը, որոնք օգնում են հասկանալու Արիստակեսի երկը.

գաղափարէ – աւրինակէ ստուգութեամբ.

վերտառել – վերագրել եւ յայտնի գործել առ միմեանս կապելով.

սատարն – միջոնրդ եւ աւգանականն է.

բացերեւ – յայտնի.

գլխագիրն – յառաջագիրն է.

շաղաշարել – դասելն է

ռաբբիք – վարդապետք¹⁸ եւ բազմաթիւ այլ բառեր, որոնց թիվն միայն Արիստակեսի երկի մեկնության մէջ հասնում է մի քանի տասնյակի:

ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ՀԱՐՑԱԴՐՈՒՄՆԵՐ, ՍԱՀՄԱՆՈՒՄՆԵՐ

Եթե առանձնացնելու լինենք քերականական հարցադրումները, ապա Արիստակեսի երկի առաջաբանի մեկնության մեջ դրանք հետեւյալն են. Տաթեւացին Արիստակեսի «բառից եւ բայից» բառակապակցության փոխարեն առաջադրում է «անուն եւ բայ»-ը, այսինքն ճշտում է քերականական եզրույթը: Այնուհետեւ խոսում է բառիմաստի, գաղտնավանկի (եթ կապն), մի քանի բառերի սեռականը ճիշտ հոլովելու կարգի մասին:

Արիստակեսի երկի առաջին կանոնի մեկնությունը Տաթեւացին սկսում է «կանոն» բառի բացատրությունից, որը նույնպես տեղեկություն է հաղորդում գրիչներին աշխատանքի նպատակի վերաբերյալ. «կանոնն կարգ ասէ կամ ուղղութիւն»¹⁹, այլ կերպ ասած, աշխատությունը, գրված է ուղղություն ցոյց տալու համար: Այնուհետեւ Արիստակեսի բերած բառացանկերը խմբավորում է ըստ խոսքիմաստային պատկանելության. «Ապա, ահա: Նախգիր է: Սա, դա, նա: Դերանունն է, որպէս, այն՝ ես, դու, նա, դա, սա»: Տալիս է նաւ «բանի» (նախադասութեան, դատողութեան) բնորոշումը²⁰:

Երկրորդ կանոնի մեկնությունում Տաթեւացին ավելի համառոտ եւ մատչելի է բացատրում սեռական հոլովում զուգահեռ ձեւեր ունենալու դեպքերը. «Յորժամ գրես Անանիայ ազգն, Բառնաբայ ազգն, նոյն է, յորժամ, գրես Անանիայի եւ Բառնաբայի ազգն, զի այն մին յին աստ զերկու գրոյ

¹⁸ Անդ:

¹⁹ ՄՄ, ձեռ. Հ^մ 1115, էջ 199ա:

²⁰ Անդ:

տեղն ընտ`ի կարճոյ եւ սա յերկար է»։ Բնութագրում է նաեւ ուղղական հոլովիմաստը. «ուղղական անունն զյատուկն որոշեալ դէմն ցուցանէ»²¹։

Երրորդ կանոնի մեկնությունում դիտողություններ է անում միավանկ բառերի հնչունափոխության վերաբերյալ։

Չորրորդ կանոնի մեկնության մեջ շարունակելով խոսել հնչունափոխության մասին՝ նա կանգ է առնում «երեք լծորդ քմակիցք» հնչունների՝ ի, ւ, յ հերթագրության վրա։ Սա բաց վանկի հնչունափոխությունն է. տարբերում է նաեւ փակ վանկի հնչունափոխությունը, ուր «միջին գիրն փոխի»²²։ Վերջում կատարում է ընդհանրացում, ըստ որի բառերի թեք ձեւերը ի տարբերություն ուղիղ ձեւի, կարող են ունենալ հնչունների փոփոխություն, հավելում կամ պակասում։

Հինգերորդ կանոնի մեկնության մեջ ցույց է տալիս հոգերի եւ ցուցական դերանունների կապը. «Իսկ երեք գիրն ցուցական է՝ դու, նա, սէ, որպէս այն, դա, նա, սա»²³։ Զգուշացնում է չշփոթել կալ (հաստատուն կալ) եւ կեալ ձեւերը, որովհետեւ վերջինս «զկեանքն նշանակէ»։

Վեցերորդ կանոնը քանի որ հիմնականում բառացանկ է, ուստի Տաթեւացին ստուգաբանում է դրանցից մի քանիսը։

Յոթներորդ կանոնի մեկնությունում նա նշում է, որ Արիստոկեսի բերած օրինակները՝ արքայ, արքայից, քահանայ, քահանայից եւ այլն, հասարակ անուններ են. յ-ով գրվում են նաեւ մի շարք հատուկ անուններ. «գոն եւ սոցին նման ի մեծ այբ անուն, որպէս Ադանայ, Անդրեայ կամ Նոյ...»²⁴։ Ավելացնում է նաեւ, որ «արքայ արքայից» ձեւով հայերենում կազմվում է գերադրականը. «Տէս եւ աստ եւ ի միտ առ զգերդադրականն, որպէս արքայ արքայից, սէր սէրանց, իշխան իշխանաց»²⁵։ Սխալ է համարում «իշխանաց իշխան» ձեւը։

Ութերորդ կանոնի մեկնությունում խոսում է ու հնչունի բարդ կազմություն ունենալու մասին, «գի երկու ր-էն մին ու է»²⁶։ «Ո՛ր նստի անուանց հոլովն եւ բայից» հարցին պատասխանում է՝ ընդունելով հոլովման երկու տիպ. նախդրավոր եւ վերջավորություններով։

²¹ Անդ, էջ 199 բ։

²² Անդ, էջ 200 բ։

²³ Անդ։

²⁴ ՄՄ, ձեռ. Հ^ժ 1115, էջ 201 բ։

²⁵ Անդ։

²⁶ Անդ։

Իններորդ կանոնի մեկնությունում նա դարձյալ շարունակում է մեկնել անհասկանալի բառերը, ինչպէս նաեւ ամփոփում է մինչ այդ ասածը, թէ ընդհանրացնելու դեպքում «զի՞նչ նշանակէ գրել զբանն յի-ով եւ առանց յի-ոյ»:

Տասներորդ կանոնի մեկնությունում մանրամասն խոսում է պատվագրության մասին, նշում, որ այդ նշանը «նախ յատկասցի այլ հոմանուն տէրանց եւ Աստուծոյ», իսկ մնացածները պատվով գրելը ուրշ դարերի հավելում են. «ուչ են ի թարգմանչացն սոքա պատուով գրեալ, այլ՝ պարզ»²⁷: Ինչպէս գրում է Գ. Զահուկյանը «այս կարծիքը հաստատում են եւ նորագույն հետազոտությունները. Մեյեն միայն 5 բառ է գտել հնուց պահպանված պատվագրությամբ»²⁸:

Խոսում է նաեւ ուղղական, սեռական, գործիական հոլովիմաստների մասին²⁹:

Տաթեւացին վերջում խորհուրդ է տալիս ընթերցողներին ուղեցույց ունենալ Արիստակեսի աշխատությունն իբրեւ ուղղագրական բառարան. «Դարձեալ իմա՛, ո՛վ ընթերցաւդ, զբազմազան բառերդ նայեա՛ որպէս գրեալ է, ի միտ առ եւ այնպէս գրեա՛ եւ դու զուղղականն եւ զհոլովն...: Եւ զոր չկարես հասկանալ ի Բառգիրքն տես եւ թարգման բառերոյն»³⁰:

Նկատենք, որ այստեղ եւս Տաթեւացին հոգածություն է հանդես բերում նախորդ հեղինակների նկատմամբ՝ ընթերցողի ուշադրությունը հրավիրելով Արիստակեսի Բառգրքի վրա:

Ավելացնում է նաեւ, թե Արիստակեսի երկի տասներորդ կանոնի ո՛ր հատվածներն են հեղինակինը, եւ որոնք ծաղկաքաղ արված Գեորգ Լամբրոնացուց:

Գեորգ Սկեւոացու երկի մեկնության առիթով պետք է ասել հետեւյալը. Տաթեւացին այստեղ նույնպես տալիս է բացատրություններ, որոնք նպատակ ունեն օգնելու գրիչներին ճիշտ հասկանալու Սկեւոացու երկը: Մյուս կողմից՝ քանի որ հենց Սկեւոացու վկայությամբ նա օգտվել է Արիստակեսից, ուստի Տաթեւացին հարկ չի համարում նորից անդրադառնալ արդեն մեկնված հարցերին. նա առանձնապես չի խորանում նաեւ այն

²⁷ ՄՄ, ձեռ. Հ^մ 1115, էջ 202 բ:

²⁸ Գ. ԶԱՀՈՒԿՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 296:

²⁹ ՄՄ, ձեռ. Հ^մ 1115, էջ 203 բ:

³⁰ Անդ:

հատվածների մեկնություն մեջ, որոնք հանգամանորեն եւ մատչելի է բացատրել Սկեւոացին: Այնուհանդերձ, հավելումներ եւ տեսական ընդհանրացումներ կատարում է:

Սկեւոացու երկու աշխատությունները՝ «Խրատ վասն հանգամանաց հեգից, որ եւ պատճառն իսկ է գրադարձին յարուեստ գրչութեան», «Խրատք վասն առողգանութեանց» Տաթեւացին քննում է մի մեկնության մեջ՝ վերածելով կետերի: Եւ քանի որ խոսքը նաեւ գրերի մասին է, իսկ Տաթեւացու կարծիքով գիր ունենալը մարդու ամենաարժեքավոր մենաշնորհն է (այս միտքը նա բազմիցս ընդգծում է իր մյուս աշխատություններում եւս), ուստի նա օգտագործում է առիթը մեկ անգամ եւս դրվատելու մարդուն եւ մարդկային բանականությունը: Դա է պատճառը, որ հատկապես այս մեկնության մեջ շատ են այլաբանական բացատրությունները եւ բազմաթիվ խորհրդապաշտական զուգահեռները, որոնք նպատակ ունեն ընդգծելու իմաստավորված կապի գոյությունը մարդու ստեղծածի եւ նրա շրջապատող աշխարհի միջեւ:

Լեզվագիտական հարցադրումներն ընդհանուր առմամբ հետեւյալն են. Տաթեւացին խոսում է ձայնի արտաբերմանը մասնակցող «ձայնային գործիքների», գրանշանների արտաքին ձեւերի, գրերի գյուտի արժեքի մասին: Նա կապ է ստեղծում մի կողմից գծի, գրի, տառի, մյուս կողմից՝ գրի, հեգի, բառի, «բանի», իմացման միջեւ:

Բերում է խոսքի մասերի դասակարգման թե՛ իմաստասիրական եւ թե՛ քերականական բաժանումները:

Խոսելով ե-ի եւ է-ի ուղղագրության մասին, Տաթեւացին առաջադրում է չսխալվելու, բառի ուղղագրությունը ճշտելու համար ստուգում անցկացնել հոլովման միջոցով:

Ամփոփում է տողադարձի մասին ասվածը՝ ավելացնելով, որ չի կարելի տողադարձ անել ինչպես միավանկ բառը, այդպես էլ միահեգ գիրը (է, ի, ո): Տողադարձի կանոնները չխախտելու համար ճիշտ է համարում կամ բացատրություններ կամ խիտ գրելը, որ «բառն վճարի»³¹:

Քանի որ աշխատությունը նախատեսված էր գրիչներին գործնական օգնություն ցույց տալու համար, ուստի Տաթեւացին անհրաժեշտ է համարում նաեւ բացատրություններ տալ լուսանցքը պահպանելու, էջի, տողի նշանակության վերաբերյալ: Խոսում է գլխագրի երեք տեսակների (ծաղ-

³¹ ՄՄ, ձեռ. Հ^մր 1115, էջ 209 ա:

կագիր, երկաթագիր եւ հասարակ գլխագիր) մասին, որոնք ունեն «զանազան կերպարանք թռչնոց, մարդոյ, եգիւն եւ առիւծոյ»³² եւ դրոշմվում են չորս գույնով. սեւ, կարմիր, կապույտ եւ ոսկի:

Եւ վերջապես, Տաթեւացու «Դարձեալ խրատ...յաղագս «գրչութեան արուեստի» մեկնությունը, քանի որ վերաբերում է Սկեւուացու «խրատ գրչութեան...» փոքրածավալ աշխատությանը, ուստի ամենահամառոտն է, թեեւ ծավալի փոքրությունը պայմանավորված է նաեւ նրանով, որ Սկեւուացու այս երկը տեսական նորություն գրեթե չի բերում ո՛չ Արիստակեսի եւ ո՛չ իր իսկ նախորդ երկու երկերի համեմատությամբ, ուստի Տաթեւացին թռուցիկ ցուցումներ է տալիս՝ խորհուրդ տալով օգտվել նաեւ Արիստակեսի գրքից, որովհետեւ այնտեղ այդ հարցերը ավելի ընդարձակ են քննված. «նոյնպէս ի Բառագիրքն տեն: Այսպէս եւ վասն դնելոյ յի յանուանս մարդկան կամ քաղաքաց ասացաւ յառաջագոյն տասն գլխով»³³:

ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆ

Այսպիսով, հիմնականում նպատակ ունենալով մատչելի դարձնել Արիստակեսի եւ Սկեւուացու երկերը՝ Գրիգոր Տաթեւացին անհրաժեշտ բացատրություններ է տալիս, միաժամանակ, բազմաթիվ հավելումներ անում, որոնք համադրելով նրա մյուս աշխատություններում տեղ գտած քերականական հարցադրումների հետ, միանգամայն հստակ է, որ այս մեկնություններում հեղինակը նպատակ է հետապնդել կայունացնել հայերենի ուղղագրությունը, կետագրության կանոնները՝ հիմք ընդունելով հայերենի քերականության օրինաչափությունները եւ դրանց սահմաններում մնալու անհրաժեշտությունը՝ նորից շրջանառության մեջ դնելով Արիստակեսի եւ Գեւորգ Սկեւուացու գործածությունից դուրս եկած աշխատությունները:

Մեկնության շարադրամբի հարց ու պատասխանի ձեւը, որտեղ հարցը իր դժվարհասկանալի դարձած խնդիրն էր, իսկ պատասխանը՝ մատչելի բացատրությունը, այնքան շահավետ էր բացատրության եղանակի առումով, որ հետագայում այս ձեւը որդեգրելով՝ գրվել են տասնյակ փոքրածավալ գործնական քերականական մեկնություններ՝ յուրաքանչյուրն անդ-

³² Անդ, 208 ա:

³³ ՄՄ, ձեռ. Հ^մ 1115, էջ 212 բ:

րադառնալով իր ժամանակի խնդրահարույց հարցադրումներին, սակայն այն, որ ոչ միայն գործնական քերականությունների (Դավիթ Զեյթունցի եւ այլք), այլ նաեւ ուրիշ մեկնությունների (Պողոս Եպիսկոպոս Ադրիանոպոլսեցի) հարց ու պատասխանի ձեւը որդեգրվել է Տաթեւացուց, կասկած չի հարուցում, որովհետեւ բացի այս մեկնությունից կա նրա հռչակավոր «Գիրք հարցմանց»-ը, որը հարց ու պատասխանի ձեւով զրված ամենակոթողային աշխատությունն է եւ հայագիտության մեջ այն համարվում է կատեխիզիսային դասական շարադրանք:

ՀԻՄՆԱԲԱՌԵՐ

«Գրչության արվեստ», մեկնություն, գործնական քերականություն, հարց ու պատասխան, ուղղագրական աշխատություններ, բառգիրք, գործնական ուղեցույց:

РЕЗЮМЕ

Григор Татеваци, стремясь главным образом сделать труды Аристакеса и Скевраци доступными, дает необходимые пояснения, одновременно внося многочисленные дополнения, которые в сочетании с грамматическими вопросами, встречающимися в других его трудах, ясно показывают, что в этих комментариях автор стремился стабилизировать орфографические и пунктуационные правила армянского языка, взяв за основу закономерности грамматики армянского языка и необходимость оставаться в их рамках. Приведенные автором в данном комментарии словосочетания можно рассматривать как ряд синонимов, наблюдая за которыми, можно увидеть слова, которые уже не употреблялись во времена Татеваци, иначе не было бы необходимости их пояснять.

Позднее были написаны десятки небольших практических грамматических комментариев в форме вопросов и ответов, каждый из которых рассматривал актуальные для своего времени проблемы. Однако тот факт, что вопросно-ответная форма не только практических грамматик (Давид Зейтунци и др.), но и других комментариев (епископ Павел Адрианопольский) была заимствована из Татеваци, не вызывает сомнений, поскольку, помимо этого комментария, суще-

ствует его знаменитая «Книга вопрошений» — монументальнейшее произведение, написанное в форме вопросов и ответов, считающееся классическим катехизическим сочинением в арменоведении.

SUMMARY

Gregory of Tatev, seeking primarily to make the works of Aristakes and Skevratsi accessible, thus provides the necessary explanations while also adding numerous additions which, in combination with the grammatical questions found in his other works, clearly demonstrate that in these commentaries the author sought to standardize the spelling and punctuation rules of the Armenian language, basing his approach on the principles of Armenian grammar and the need to remain within their framework.

The phrases cited by the author in this commentary can be regarded as a series of synonyms; by examining them, one can identify words that were no longer in use in the time of Gregory of Tatev —otherwise, there would be no need to explain them.

Later, dozens of short, practical grammatical commentaries were written in a question-and-answer format, each addressing issues relevant to its time. However, there is no doubt that the question-and-answer format—not only of practical grammars (David of Zeitoun et al.) but also of other commentaries (Bishop Paul of Adrianople)—was borrowed from Gregory of Tatev, since, in addition to this commentary, there is his famous “Book of Questions” — a monumental work written in the form of questions and answers, considered a classic catechetical treatise in Armenian studies.

ԱՎԵՏԻՍ ՔԱԼԱՇՅԱՆ

Փիլիսոփայական գիտ. թեկնածու, դոցենտ

Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. ՊԱՐԵԳԻՆ Բ. ՍԱՅՐԱԳՈՒՅՆ ՊԱՏՐԻԱՐԲ ԵՒ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ՄԻՋԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԵՒ ԷԿՈՒՄԵՆԻԿ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ

Սկիզբը՝ թիվ 9.

Այդ ամենին զուգընթաց՝ Հայոց ընդհանրական Հայրապետն էկումենիզմի էությունը մեկնաբանում է որպես հարաբերություն, ավելի ստույգ՝ սեփական իմֆնության պահպանման դիրքերից հաւաքերություն այլ եկեղեցիների հետ: Այս պարագայում եւս նրա ըմբռնումների համար մեկնակետայինը Աստուծո Կամքն է եւ աստվածաշնչական պատգամը («Ձեզ կարգեցի, որ դուք գնաք եւ պտղաբեր լինեք, եւ ձեր պտուղը մնա...: Այս եմ ձեզ պատվիրում, որ սիրեք միմյանց (Հովհ. ԺԵ. 16–17)»): Եւ ընդհանրացնելով այդ ամենը՝ հավաստում է. «Որպես եկեղեցի՝ մեր քարոզչությունը պետք է լինի Քրիստոսի սիրո եւ կարեկցանքի դրսևորման օրինակը: Այն խտրականություն կամ պայմաններ չպետք է դնի, այլ պետք է ողջունի բոլորին սիրո ոգով: Մենք չենք կարող երաշխավորել արդյունքը, որ այն ամբողջությամբ կբուժի մեր հասարակությունների վերքերը, բայց այն մեր հասարակություններին կօժտի այդ վերքերը բժշկելու հոգեւոր միջոցներով»¹:

Ահա թե ինչու հիմք ընդունելով միջեկեղեցական հարաբերությունների եւ էկումենիզմի էությունը կատարելապես բնութագրող այդ պատգամը՝ նա ընդհանրացնելով հռչակում է՝ «Մեր եկեղեցու առաքելության հանապարհիմ մեծապես կաւետում ենք նաեւ էկումենիկ ոգով սերտ հաւաքերությունները բոլոր եկեղեցիների հետ (ընդգծումը մերն է՝ Ա. Ք.)»²: Ընդ

¹ Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի պատգամը ԵՀԽ 10-րդ համաժողովի բացման աղոթքին // «Էջմիածին», 2013, Ժ., էջ 14:

² Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի այցը Ֆինլանդիա (2–6 հունիսի 2004 թ.) // «Էջմիածին», 2004, Զ., էջ 8: Այդ համապատկերում վեհափառը հավաստում է նաեւ. «Հայրապետական Մեր գահակալության առաջին տարում Մենք այցելություններ կատարեցինք մեր քույր եկեղեցիների հոգեւոր պետերին՝ հավաստելու Մեր եղբայրական սերը, ամրապնդելու մեր եկեղեցիների բարեկամությունը եւ արտահայտելու սերտ համագործակցության Հայ

որում, նա պարզաբանում է նաեւ, որ. «Իր ազգային բնույթով հանդերձ՝ Հայ Եկեղեցին ջերմ ջատագովն է քրիստոնեական Եկեղեցիների էկումենիկ համագործակցության, եւ Մենք մեր ժողովրդի հետ ուրախ ու մխիթարված ենք՝ տեսնելով, որ «Միութիւն ի կարեւորս, ազատութիւն յերկբայականս եւ սէր յամենայնի» հիմքերի վրա օրավուր գորանում է քրիստոնեական Եկեղեցիների էկումենիկ ոգին...»³։ Վեհափառ Հայրապետը մեծապէս արժեւորում է նաեւ քույր եկեղեցիների՝ էկումենիզմի եւ եկեղեցական գործակցության գնահատելի դրսեւորումները, եւ իբրեւ նման օրինակ վկայակոչում է Հայաստանում քրիստոնեության պետականացման 1700-ամյա հոբելյանի նկատմամբ դիրքորոշումը։ Համաքրիստոնեական նշանակություն ունեցող այդ իրադարձության նկատմամբ վերոնշյալ վերաբերմունքը նա որակում է որպէս «անշահախնդիր գործակցության իրական եւ ամբողջական դրսեւորում» եւ հավաստում է, որ համաքրիստոնեական այդ իրադարձությունը այն բացառիկ իրողություններից է, «...երբ քրիստոնյա աշխարհը, էկումենիկ շարժմանը մասնակից Եկեղեցիներով, քրիստոնեական միության աղոթքի շաբաթն է ապրում՝ հայցելով Տիրոջ ողորմությունը մարդկության հաշտության համար...»⁴։ Նա գոհունակությամբ է փաստում նաեւ, որ գործակցության նման վերաբերմունքով. «Մեր Եկեղեցու տոնը վերածվեց համաքրիստոնեական ուրախության, քանզի ի Քրիստոս մեկ ընտանիքի անդամ-

Եկեղեցու պատրաստակամությունը։ Եղբայրական ողջույնով Մենք այցի ենք գնալու նաեւ այն քույր Եկեղեցիներին, որոնց ժամանակի պատճառով չկարողացանք այցելել», 1700-ամյակի տոնակատարությունները Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնում // «Էջմիածին», 2001, Թ., էջ 37։

³ Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի այցելությունը Վիեննա // «Էջմիածին», 2001, Ժ.-ԺԱ., էջ 32։ Մեծապէս կարեւորելով էկումենիզմի նման ըմբռնումը, Վեհափառ նաեւ հավելում է, որ Հայ Եկեղեցին էկումենիզմի ոգու նկատմամբ ունեցել է եւ ունի իր անփոփոխ ու ավանդական մոտեցումը, որով շարունակում է առաջնորդվել նաեւ մեր օրերում եւ որ Հայ Եկեղեցին միշտ էլ ցանկացել ու ձգտել է եղբայրական հարաբերություններ պահպանել բոլոր Եկեղեցիների հետ, տես Գարեգին Բ. Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց, Հատընտիր պաշտոնականք (1999–2009 թթ.), էջ 451, 482։ Եւ ջատագովելով աստվածային սիրտ վրա հենված էկումենիկ գործակերպը՝ հավելում է նաեւ. «Մենք աղոթում ենք, որ Աստծու ճշմարտության հոգին, սիրտ եւ արդարության հոգին աշխարհի հետ լինի, Տերը օրհնի բարի կամքի, եղբայրության ու համագործակցության բոլոր ճանապարհները (ընդգծումը մերն է՝ Ա. Ք.)», Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի այցելությունը ԱՄՆ հայոց Արեւմտյան թեմ // «Էջմիածին», 2005, Զ., էջ 17։

⁴ ԳԱՐԵԳԻՆ Բ. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ, Հատընտիր պաշտոնականք (1999–2009 թթ.), էջ 434։

ներ ենք՝ նույն առաքելությանը, քանզի «ունիմք զնոյն հոգի հաւատոց» (Բ. Կորնթ. Դ. 13)»⁵:

Հայոց Հայրապետը նաեւ պնդում է, որ «Բրիստոնեական Եկեղեցիների Էկումենիկ ոգին» արմատապես մերժում է միատարրության ամեն մի ձգտում, հետեւաբար՝ նաեւ եկեղեցիների առկա տարբերությունների վերացման ցանկացած փորձ: Անվերապահ մերժելով միջեկեղեցական եւ էկումենիկ հարաբերությունների նկատմամբ այդ եւ նման թյուրըմբռնումները՝ նա պարզաբանում է, որ իրական էկումենիզմը չի խաթարում եկեղեցիների ինքնությունը, չի ձգտում նրանց այլությունը վերածել գորշ միաձեւության եւ, բնականաբար, չի հանգում նաեւ եկեղեցիների միջեւ «սոսկական համաձայնություն» ձեռք բերելուն: Նա համոզված պնդում է, որ էկումենիզմի իրական ոգին արտահայտվում է «սէր յամենայնի» բանաձեւմամբ, քանի որ այդ ըմբռնումն է այն «իրական էկումենիկ ոգին եւ շերմությունը», որը կոչված է «սիրով հարստացնել նաեւ ողջ աշխարհը», քանզի «Քրիստոս սիրով է շաղախում Իր Եկեղեցու ամեն մի քարը եւ կառուցում այն՝ Սուրբ Հոգու պարգեւած սիրո միջոցով մեզ միացնելով Իրեն՝ իբրեւ Իր մարմնի անդամներ: Քրիստոս, որպես սիրո գերագույն օրինակ, միմյանց սիրել մեզ ավանդեց, Իր Եկեղեցին հիմնեց որպես երկնային սիրո հարկ երկրի վրա, որպեսզի մարդկային ցեղի որդիներս որդեգրության շնորհով այդ մեծ տան Հոր զավակները լինենք: Եւ եթե այդ ընտանիքի «մի որեւէ անդամ ցավ զգա, նրա հետ ցավ զգան բոլոր անդամները. եւ եթե մի անդամը փառավորվի, նրա հետ ուրախանան բոլոր անդամները (Ա. Կորնթ. ԺԲ. 26)»⁶:

⁵ Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի այցելությունը Վիեննա // «Էջմիածին», 2001, Ժ.—ԺԱ., էջ 32:

⁶ Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի Հայրապետական այցելությունը Վատիկան եւ Իտալիայի հայ համայնքին // «Էջմիածին», 2008, Ե., էջ 22–23: Մեկ անգամ եւս հավաստելով էկումենիզմի եւ միջեկեղեցական հարաբերությունների նկատմամբ Հայ Եկեղեցու հաստատուն դիրքորոշումը՝ Վեհափառ Հայրապետը փաստում է. «Իր ազգային բնույթով հանդերձ՝ Հայ Եկեղեցին չերմ ջատագովն է քրիստոնեական Եկեղեցիների էկումենիկ համագործակցության, եւ Մենք մեր ժողովրդի հետ ուրախ ու մխիթարված ենք՝ տեսնելով, որ «Միութիւն ի կարեւորս, ազատութիւն յերկբայականս եւ սէր յամենայնի» հիմքերի վրա օրավուր զորանում է քրիստոնեական Եկեղեցիների էկումենիկ ոգին՝ ի խնդիր մարդկության առաջ ծառացած հիմնախնդիրների բարվոք վճռման եւ հանուն աշխարհի ապահով ու խաղաղ գալիքի», Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի այցելությունը Վիեննա // «Էջմիածին», 2001, Ժ.—ԺԱ., էջ 32:

էկումենիզմի եւ միջեկեղեցական հարաբերությունների այդօրինակ վավերագիր պետք է համարել Հռոմի Հովհաննես-Պողոս Բ. Պապի եւ Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի համատեղ հայտարարությունը, որ մասնավորապես ասվում է. «Կաթողիկե եւ Հայոց եկեղեցիներն ունեն միմյանց հարգելու երկար մի փորձառություն, որպես միմյանց ամբողջացնող, քան թե հակասող նկատելով իրենց զանազան աստվածաբանական, ծիսական եւ օրինական ավանդույթները: ... Մեր հաստատ բաղձանքն է միմյանց հետ փոխանակված այս բազմաթիվ կերպերը եւ միմյանց միջեւ կայացած մոտեցումները բարելավված եւ հզորացած տեսնել (ընդգծումը մերն է՝ Ա. Ք.)»⁷: Եւ մեկ անգամ եւս շեշտելով, որ միջեկեղեցական գործակցության ոլորտում քույր եկեղեցիները ավանդական բարեկամության ամուր հիմքեր ունեն, Գարեգին Բ. Կաթողիկոսը Հայաստան այցելած Հռոմի Պապին հավաստում է. «...բոլորը խանդավառ այն գիտակցությամբ, որ քրիստոնեական եկեղեցիները, իբրեւ անդամներ Քրիստոսի մեկ մարմնի, միասին են իրենց առաքելության մեջ»⁸:

Փաստական նյութի վերլուծությունը վկայում է, որ Հայոց Հայրապետը էկումենիկ եւ միջեկեղեցական երկխոսությունը իմաստավորում է մեկ այլ տեսանկյունից եւս, որում առաջնային է «հոգեւոր գործակցությունը»: Այդ կապակցությամբ նա կոչ է անում վեր կանգնել «անպտուղ բանավեճերից», որոնք լուրջ խոչընդոտ են իրական գործակցության եւ բնականոն հարաբերությունների ծավալման գործում եւ հավաստում է, որ նման վեճերը «միության ու համագործակցության ճանապարհի» արգելակներ են: Միանգամայն համոզված նա հիմնավորում է նաեւ, որ միջեկեղեցական եւ էկումենիկ գործընթացներում դավանաբանական տարբերություններն ամենեւին էլ խոչընդոտ չեն երկխոսություն հաստատելու գործում: Եւ այդ տեսակետը պարզաբանում է նրանով, որ. «...ի Քրիստոս մեկ ընտանիքի անդամներ ենք՝ նույն առաքելությամբ, քանզի «ունիք զնոյն հոգի հաւատոյ (Բ. Կորնթ. Դ. 13)»⁹: Նա նաեւ պարզաբանում է, որ միության շարժում լինելով, էկումենիզմի հիմքում ընկած է աստվածաբանական այն համոզ-

⁷ Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի այցը Հռոմ եւ Ս. Գրիգոր Լուսավորչի մասունքների վերադարձը Հայաստան // «Էջմիածին», 2000, ԺԱ., էջ 11:

⁸ Հռոմի Սրբազան Քահանայապետ Հովհաննես-Պողոս Երկրորդի այցելությունը Հայաստան եւ Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին // «Էջմիածին», 2001, Թ., էջ 57:

⁹ Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի այցելությունը Վիեննա // «Էջմիածին», 2001, Ժ.-ԺԱ., էջ 32:

մունքը, որ «Հավատի մեր մեկությունը այն կարեւորն է, որ առանձնահատկություններով հանդերձ, միավորում է մեր Եկեղեցիները նույն առաքելության շուրջ եւ կոչում գործել սիրով միաբան ու միասնաբար: Փառք ենք բարձրացնում առ Աստված, որ օրավուր նոր քայլեր է անում քրիստոնեական Եկեղեցիների էկումենիկ համագործակցությունը՝ զորացնելու համար փոխհասկացողության եւ համերաշխության ոգին Քրիստոսի Հնդհանրական Եկեղեցուց ներս (ընդգծումը մերն է՝ Ա. Ք.)»¹⁰:

Համոզված, որ էկումենիզմի իրական ոգին իսպառ բացառում է ցանկացած մրցակցություն, Հայոց Հայրապետի հայեցակարգում համակողմանի հիմնավորվում է նաեւ, որ էկումենիզմի եւ միջեկեղեցական գործակցության հիմքում պետք է ընկած լինի աստվածային սիրո վկայությունը, որովհետեւ. «Սիրո եւ փոխգործակցության պատրաստակամությունն է էկումենիզմի ճշմարիտ ոգին, որով զորանում է Քրիստոսի Եկեղեցու հավաքական ուժը եւ բարոյական հեղինակությունը, որով ավելի զորավոր ու պտղաբեր պիտի լինի նաեւ քրիստոնեական Եկեղեցիների մեկ առաքելությունը»¹¹: Նա նույնքան համոզված է, որ եկեղեցիները միայն համատեղ գործակցությամբ կարող են նպաստել հասարակական կյանքում տեղ գտած չարիքների հաղթահարման գործին, որ սիրով գործակցությամբ միայն Քրիստոսի Եկեղեցին կարող է դառնալ «այդ չարիքների վերացման պայքարի ուղեկիցը»: Այդ հիման վրա նա հավաստում է, որ արդի հասարակություններում, «քաղաքական ինչ-ինչ նկատառումներից» ելնելով, «համամարդկային արժեքներից դուրս է նետվում դրանց հոգեւոր, Աստվածատուր իմաստը», որոնց հետեւանքն է նաեւ բարոյականության անկումը, դաժանության ու բռնության անսքող դրսեւորումները, տկարի նկատմամբ անտարբերությունը, այսպես կոչված «զանգվածային մշակույթի» համատարած քայքայիչ ներխուժումը եւ այլն: Եւ հասարա-

¹⁰ Հռոմի Սրբազան Քահանայապետ Հովհաննես-Պողոս Երկրորդի այցելությունը Հայաստան եւ Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին // «Էջմիածին», 2001, Թ, էջ 73:

¹¹ Ն.Ա.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի այցը Ֆինլանդիա (2–6 հունիսի 2004 թ.) // «Էջմիածին», 2004, Զ., էջ 9: Այդ մոտեցումը պարզաբանելով՝ Վեհափառ Հայրապետը նաեւ Երկնավորի զորակցությունն է հայցում «որ քրիստոնեական բոլոր եկեղեցիները առաջնորդի եղբայրական սիրո շավիղներով» եւ մաղթում է. «Թող էկումենիկ եղբայրասիրությամբ միշտ պայծառ լինի եւ մշտահունչ աղոթքով լեցուն» , տե՛ս Ն.Ա.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի խոսքը Երեւանի Սուրբ Գրիգոր Լուսավորիչ Մայր Եկեղեցում էկումենիկ արարողության ժամանակ // «Էջմիածին», 2001, Ժ.-ԺԱ., էջ 20–21:

կական կյանքին անհարիր այդ երեւոյթները արմատախիլ անելը որակելով եկեղեցիների առջեւ կանգնած «վեհ նպատակ», նա պնդում է, որ այդ նպատակին հետամուտ՝ «...մենք պետք է մեր ոտքերը ամուր դնենք գետնին՝ նայելով մեր ժողովրդի աչքերի մեջ, խոսելով նրանց հետ Հիսուս Քրիստոսի անունից, գործելով նրանց մեջ Հիսուս Քրիստոսի ներկայութեան համոզումով»¹²:

Հարկ է նկատել, որ այս հարցում Վեհափառի մտքերի տրամաբանական ընթացքը միանգամայն հետեւողական է ու հստակ, քանի որ պատմականորեն բազմիցս է հաստատվել հակառակ մոտեցման հավակնությունների ու «փաստարկների» սնանկութունը: Նա ամենեւին չի հերքում, որ գործակցող եկեղեցիները դավանական տարբերություններ ունեն, բայց միանգամայն համոզված է նաեւ, որ դրանք խոչընդոտ չեն եկեղեցիների հաղորդութեան կամ իրական կապի համար: Նա վստահ է, որ մերօրյա միջեկեղեցական եւ էկումենիկ հարաբերությունները «շրջանցում են այդ տարբերությունները», քանի որ նշված հարաբերությունների ոլորտում ներգրավված եկեղեցիները «հավատակից եղբայրների սիրո վկայութեամբ» որդեգրում են հանուն Աստծու միասիրտ եւ միակամ գործակցությունը: Դրա հիման վրա է կառուցված Վեհափառի հայեցակարգային այն պնդումը, որ. «Քրիստոնեական եկեղեցիների միասիրտ ու միակամ գործակցութեամբ ու համատեղ ջանքերով, միահոգի աղոթքով պիտի բարձրացնենք հավատի հոգեւոր Տաճարը, որպեսզի այդ Սուրբ Խորանից ճառագող Փրկչական լույսը կենսահորդ ուժերով փարատի անգիտութեան խավարը մարդկային հոգիներում, առաջնորդի ատելությունից դեպի սեր, անհուսկութունից՝ դեպի խոստումնալից գալիքի ու հարատեւ երջանիկ կյանքի օրհնալի հանգրվան»¹³: Միջեկեղեցական հարաբերությունների եւ էկումենիկ գործակցության հետեւողական այդ ըմբռնումը վերլուծաբանը մեկ անգամ եւս փաստում է հայ հավատացյալ հոտի եւ հոգեւոր դասի նախանձախնդրության եւ ջանասիրության օրինակով, ովքեր, նրա համոզմամբ, մշտապես հանդես են եկել անցյալից ժառանգություն ստացած «Հայ եկեղեցու

¹² Ն.Ա.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի պատգամը եՆԽ 10-րդ համաժողովի բացման աղոթքին // «Էջմիածին», 2013, ժ., էջ 17:

¹³ Կոստանդնուպոլսի Տիեզերական պատրիարք Բարդուղիմեոս Առաջինի այցը Հայաստան եւ Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, քրիստոնեության՝ Հայաստանում պետական կրոն հռչակման 1700-ամյակի եզրափակիչ տոնակատարություններին մասնակցելու համար // «Էջմիածին», 2001, ժ.-ժև., էջ 13:

անկախությունը սրբությունը պահպանելու» նախանձախնդիր դիրքորոշմամբ, ինչը թույլ է տալիս վստահորեն հավաստել նաեւ, որ Հայ Եկեղեցին աստվածաշնորհ ազատության եւ անկախության այդ ընկալումով հարգում է ֆույր եկեղեցիների համար նույնքան թանկ եւ նույնքան գնահատելի իմնությունն ու առանձնահատկությունը¹⁴:

Դա է պատճառը նաեւ, որ Աստվածաշնչական հիմնավորմամբ՝ Հայոց Հայրապետը իր պարտքն է համարում մեկ անգամ եւս հավաստել, որ եկեղեցու գործունեության անփոփոխ ուղենիշը «Աստվածային Սերն» է, եւ որ եկեղեցին «Սուրբ Հոգու պարգեւած սիրո միջոցով է ամբողջանում»: Այդ հիման վրա նա եզրակացնում է նաեւ, որ էկումենիզմի եւ միջեկեղեցական հարաբերությունների էությունը կարելի է եւ պետք է արտահայտել «սիրո վրա հենված սրտակցություն» բանաձեւմամբ, որովհետեւ, պնդում է նա, երկնային ճշմարտությունները մարդկանց հայտնող գերագույն միջնորդ Աստված իր սիրով է ընդառաջ գալիս մարդկային տկարությանը: Իսկ «Սրտակցության այսօրինակ սխրանքը հիմնված է սիրո վրա եւ մերժում է ամենայն հակառակություն եւ ատելություն, քանզի ամենասուրբ սերն է ընդհանրական սուրբ ընտանիքի ամուր պատվարը, Հորը եւ որդիներին միմյանց հետ կապող շաղախը»¹⁵: Գարեգին Բ. Կաթողիկոսը հավաստում է նաեւ, որ միջեկեղեցական հարաբերություններն ու էկումենիկ գործակցությունը պետք է ըմբռնել ոչ թե որպես «եկեղեցիների դավանական հակամարտությունները համահարթելու ճանապարհով միաձեւություն հաստատելու միտում», այլ՝ «սիրո ճանապարհով մասերի միավորմամբ քրիստոնեական ճշմարտությունների հաստատում» եւ «աստվածային սիրո վկայություն»: Եւ անվարան բարձրաձայնում է, որ միջեկեղեցական հարաբերությունների եւ էկումենիկ գործակցության էությունը պետք է հասկանալ որպես «Տնօրինական երկնային սիրո դրսեւորում», եւ որ միմիայն նման ըմբռնման պարագայում «...մենք հավատացողն ենք եկեղեցու իրական, խորհրդական միության (ընդգծումը մերն է՝ Ա. Ք.)»¹⁶:

¹⁴ Տէս ԳԱՐԵԳԻՆ Բ. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ, Հատընտիր պաշտոնականը (1999–2009 թթ.), էջ 485:

¹⁵ Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի Հայրապետական այցելությունը Վատիկան եւ Իտալիայի հայ համայնքին // «Էջմիածին», 2008, Ե., էջ 23:

¹⁶ ԳԱՐԵԳԻՆ Բ. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ, Հատընտիր պաշտոնականը (1999–2009 թթ.), էջ 485:

Եւ ընդհանրացնելով էկոմենիզմի եւ միջեկեղեցական համագործակցության էությունը պարզաբանող այդ ըմբռնումները, ինչպես նաեւ հիմք ընդունելով այդ ամենը պայմանավորող աստվածային պատգամների անվերապահ առաջնությունը՝ Գարեգին Բ. Կաթողիկոսը հավաստում է. «Մենք հավատում ենք, որ քրիստոնեական եկեղեցիների սերտացող հարաբերությունները նոր հեռանկար ու հնարավորություններ են բացելու միասնաբար գործելու՝ հանուն ամենուր խաղաղության հաստատման, հանուն մի ավելի լավ աշխարհի կառուցման»¹⁷: Եւ վերահաստատելով այս հարցում Հայ Եկեղեցու հանձնառությունը՝ վստահեցնում է, որ ներկա պայմաններում արդեն իսկ գոյություն ունեցող, հարուստ եւ բեղուն միջեկեղեցական երկխոսություններն ու էկոմենիկ գործակցությունը, որպես համագործակցության նվիրաբերում, ծառայում եւ նպաստ են բերում Աստծու ժողովրդին՝ եկեղեցուն եւ նրա միջոցով՝ համայն մարդկությանը:

Էկոմենիզմի նկատմամբ Վեհափառի հայեցակարգային մոտեցումները բնորոշող էական առանձնահատկություններից մեկն էլ այն է, որ քննարկվող հիմնահարցի ամբողջական պատկերը ներկայացնելու միտումով նա էկոմենիկ հարաբերությունները գնահատում է նաեւ աստվածաբանական երկխոսությունների համապատկերում: Այս հարցում նրա հավատամքն այն է, որ անհնար է իրական էկոմենիկ համագործակցություն ծավալել, եթե հարաբերվող կողմերի համար լիովին ընկալելի չեն միմյանց աստվածաբանական ու դավանական տարբերությունները: Առանց այդ էական գործոնների հաշվառման, կարծում է Հայոց Կաթողիկոսը, հնարավոր չէ համակողմանի հիմնավորված, ներքնապես ամբողջական ու կատարյալ գործակցության եւ հարաբերությունների ծավալումը: Այդ պնդման հիմքը նրա հետեւյալ տեսակետն է. «Մեզանից յուրաքանչյուրը տարբեր է եւ յուրահատուկ, բայց մենք շիվերն ենք միեւնույն արմատի: Մեզ միավորում են մեր ընդհանուր հավատքը առ Քրիստոս, մեր իրական սերը Աստծու հանդեպ: Միության այս օրինակն է, որ էկոմենիկ շարժման բոլոր մասնակիցները նախ եւ առաջ կոչված են ցուցաբերելու: Մենք պետք է ձգտենք հոգեւոր միության, հա-

¹⁷ Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի այցը Ֆինլանդիա (2–6 հունիսի 2004 թ.) // «Էջմիածին», 2004, Զ., էջ 9:

վատքի եւ ծառայութեան միութեան, ողջ աշխարհում վկայութեան միութեան՝ հանուն Հիսուս Քրիստոսի եւ Նրա Ս. Եկեղեցու»¹⁸:

Եւ արժանի գնահատումով մոտենալով հենց այդ տեսակի համագործակցութեանը՝ Վեհափառը կարծում է, որ միջեկեղեցական հարաբերությունների եւ էկումենիկ գործակցութեան նմանօրինակ պարագա է այն, որ. «...Տիրոջ ամենախնամ Աջի օրհնութեամբ կանգնել ենք այսօր կողք կողքի՝ վկայելու եւ զորացնելու մեր Եկեղեցիների եղբայրական սերը եւ համագործակցությունը եւ հավատարիմ Եկեղեցու Հայրերի ավանդին ու սուրբ ժառանգութեանը՝ մեր տարբերություններով եւ առանձնահատկություններով հանդերձ առավելաբար կարեւորելու այն, ինչը մեզ միավորում է (ընդգծումը մերն է՝ Ա. Ք.)»¹⁹: Արժեքային այդ մոտեցումը Նորին Սրբութիւնը ծառայեցնում է նաեւ եկեղեցիների երկխոսութեան առանցքը կազմող «ծառայական վկայությունը» հիմնավորելու գործին: Նա հավաստում է, որ չնայած եկեղեցիների միջեւ առկա տարբերություններին, միջեկեղեցական հարաբերությունների եւ էկումենիկ գործակցութեան ոլորտում աստվածային սիրո. «...վկայութիւնը նշանակում է խոսել Քրիստոսի անունով եւ գործել Նրա ներկայութեամբ՝ պարզասրտութեամբ եւ առանց երկմտութեան: Անշուշտ, մեր խոսքն ու գործը պետք է լինեն կշռադատված, սթափ եւ պատասխանատու, նույնիսկ՝ որոշ պարագաներում նրբազգաց: Այսուհանդերձ, սահմանափակել կամ սավելել մեր միության Սկզբնաղբյուրին, նշանակում է «բարձունքի լույսը գրվանի տակ դնել»: Դա նշանակում է թափանցել լուսավորության միակ աղբյուրը, որը կարող է նեղել աշխարհի խավարը եւ հստակություն հաղորդել մարդկության տեսիլքին (ընդգծումները մերն են՝ Ա. Ք.)»²⁰:

Տեղին է նաեւ նշել, որ այդ ամենով Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը էկումենիկ շարժման էությունը արժեւորում է նաեւ որպէս Քրիստոսին պատկանելու զգացում եւ այդ զգացումից բխող հոգեւոր գործակցության ու կապերի ամրապնդում: Եւ միանգամայն տրամաբանական է, որ այդ հիման վրա նա «Ճշմարիտ էկումենիզմի ոգի» է համարում եղբայրական սիրո վրա կառուցված եկեղեցական այնպիսի համագործակցութիւնը, որի առանցքը,

¹⁸ Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի պատգամը ԵՂԽ 10-րդ համաժողովի բացման աղոթքին // «Էջմիածին», 2013, Ժ., էջ 12:

¹⁹ Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի Հայրապետական այցելութիւնը Վատիկան եւ Իտալիայի հայ համայնքին // «Էջմիածին», 2008, Ե., էջ 19:

²⁰ Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի պատգամը ԵՂԽ 10-րդ համաժողովի բացման աղոթքին // «Էջմիածին», 2013, Ժ., էջ 12–13:

Պողոս առաքյալի խոսքերով ասած՝ կազմում է եկեղեցիները համախմբող «միմյանց աջակից ու գործակից մեկ մարմնի անդամները լինելու» հոգենորոգ զգացումը²¹։ Այդ հիման վրա նա նաեւ պարզաբանում է, որ միայն այդ ճանապարհով է իրական դառնում էկումենիզմի ճշմարիտ այն ոգին, որով «...հնարավոր պիտի լինի մեկտեղված ջանքերով արդյունավորել քրիստոնեական Եկեղեցիների առաքելությունը ի հանդիման ներկա հրամայականների»²²։

Գարեգին Բ. Կաթողիկոսի քննախույզ հայացքից չի վրիպել նաեւ չափազանց կարեւոր այն պարագան, որ որոշակի սահմաններում միջեկեղեցական եւ էկումենիկ գործակցության ոգին պայմանավորված է նաեւ հասարակական գործոններով, որոնց ազդեցությամբ՝ «Այսօր մեր ժամանակների արագընթաց զարգացումների մեջ հրատապ են ծնունդ առնող բնապահպանական, ընկերային, տնտեսական, բարոյական բազմապիսի հարցերը, աշխարհայնացման ընթացքները, երբ նվազում է ճշմարիտ հարգանքը մարդու հանդեպ, սերը՝ Աստծու հանդեպ»²³։ Եւ քանի որ, նրա համոզմամբ, այդ հարցերում «այլ է Աստծու կամքը», նա հիմնավորում է նաեւ, որ Տնօրինական կամքի իրագործումով. «Քրիստոնեական մեր եղբայրությունը զորացնում է մեզ եւ միավորում՝ հաղթահարելու համար արդի ժամանակների ընդհանուր մարտահրավերները։ Ներկա ճգնաժամային գործընթացների պայմաններում, երբ մարդիկ ավելի հեշտությամբ են հեռանում Արարչից, մենք՝ քրիստոնյաներս, առավել եւս պարտավորված պետք է զգանք բերելու հավատի մեր վկայությունն ու միասնաբար պատասխաններ գտնելու մարդկության առջեւ ծառացած խնդիրներին»²⁴։

Այդ հիման վրա Վեհափառի հայեցակարգում մատնանշվում է նաեւ, որ միջեկեղեցական հարաբերությունները եւ էկումենիկ գործակցությունը հրատապ առաջնահերթություն է, քանզի. «...դեռեւս բազմաթիվ չլուծված խնդիրներ կան մեր առջեւ։ Հակառակ ձեռքբերումներին՝ կա-

²¹ Տե՛ս Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի այցը Մեծ Բրիտանիայի եւ Հյուսիսային Իռլանդիայի Միացյալ Թագավորություն // «Էջմիածին», 2004, Զ., էջ 18։

²² Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի անդրանիկ հովվապետական այցելությունը Հարավային Ամերիկա // «Էջմիածին», 2004, Ե., էջ 9։

²³ Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի Հայրապետական այցելությունը Վատիկան եւ Իտալիայի հայ համայնքին // «Էջմիածին», 2008, Ե., էջ 19։

²⁴ Ֆինլանդիայի Ավետարանական-Լյութերական եկեղեցու Արքեպիսկոպոս Յուկկա Պաարման Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնում // «Էջմիածին», 2002, Ը., էջ 7։

րիք ունենք է՛լ ավելի համատեղելու մեր ուժերը՝ ժամանակակից կյանքի եւ աշխարհայնության մարտահրավերները համատեղ վկայությամբ դիմագրավելու համար»²⁵: Եւ կոչ է անում հանուն միասնության ու համերաշխության հաստատման ապրել «խաղաղ, ստեղծագործ եւ արարումի կյանքով, Սուրբ Հոգուց մեզ տրված շնորհներով, Քրիստոսի սիրով եւ ավետարանական պատգամներով»: Մատնանշելով, որ աշխարհի զանազան մասերում մարդիկ՝ «մեր քույրերն ու եղբայրները տառապանքի ու կարիքի մեջ են», որ «տարածաշրջանային վեճերը, փոխադարձ հոգեւոր, մշակութային եւ բարոյական արժեքների ու իրավունքների ոտնահարմամբ կրոնական ծայրահեղականությամբ արտահայտված զինված բախումները եւ աճող բռնությունները ցավ են պատճառում ամենքիս», նա հավելում է, որ արդի բնական եւ հասարակական մարտահրավերները, «...այլընտրանք չեն թողնում Եկեղեցիների համերաշխ գործակցությանը՝ ի սեր ավելի լավ աշխարհ կերտելու մեր առաքելության իրագործման»²⁶ եւ հիմնավորված պնդում է նաեւ, որ վերոնշյալ մարտահրավերներին դիմադարձ կանգնելու համապատկերում եւս՝ «Միջեկեղեցական հարաբերությունները հրամայական են մեզ համար»²⁷:

Այդ համապատկերում Գարեգին Բ. Կաթողիկոսը միջեկեղեցական եւ էկումենիկ գործակցության առաջնությունը շեշտադրում է նաեւ փոխադարձության համապատկերում եւ հավաստում է. «Վստահ ենք, որ փոխացելությունների ու շփումների շարունակականությունը նոր ու խոստումնալից հեռանկար է բացելու մեր առջեւ, որպեսզի մենք՝ իբրեւ Եկեղեցիներ, մեր ընդհանրությունների շեշտադրման ճանապարհով ընդառաջ ելնենք ժամանակի մարտահրավերներին»²⁸: Եւ մատնանշելով, որ

²⁵ Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի Հովվապետական այցելությունը ԱՄՆ // «Էջմիածին», 2007, ԺԱ., էջ 57:

²⁶ Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի Հայրապետական այցելությունը Վատիկան եւ Իտալիայի հայ համայնքին // «Էջմիածին», 2008, Ե., էջ 23: Այդ մարտահրավերների շարքում Վեհափառ Եկեղեցիների առջեւ կանգնած հրատապ խնդիրներից է համարում նաեւ. «...շրջակա միջավայրի պահպանության խնդիրները, արագընթաց աճ ունեցող ժամանակակից տնտեսական հարաբերություններում արդարության եւ համահավասար զարգացման հրամայականը», Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի Հովվապետական այցելությունը ԱՄՆ // «Էջմիածին», 2007, ԺԱ., էջ 57:

²⁷ Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի Հովվապետական այցելությունը ԱՄՆ // «Էջմիածին», 2007, ԺԱ., էջ 57:

²⁸ 1700-ամյակի տոնակատարությունները Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնում // «Էջմիածին», 2001, Թ., էջ 40:

հասարակական գործոններով պայմանավորված՝ «անհանդուրժողություններ, առճակատումները, հասարակական եւ տնտեսական անհավասարությունը մարդկությանը շատ տառապանքներ են պատճառել», մեկ անգամ եւս պնդում է հասարակական այդ շարիքները հաղթահարելու հրամայականը եւ հավաստում է. «Մեր Տերը նույնպես հատկեցրեց, որ աղքատության խնդրի եւ մարդկային բոլոր ախտերի ապաքինումը պետք է բխի հենց Քրիստոսի անձից, Քրիստոսի իշխանության մեր ճանաչումից, Նրա զոհաբերության եւ Հարության երախտապարտ ընդունումից եւ Նրա «հետեւիր ինձ» սիրալիր հրավերին՝ մեր ողջ սրտով արձագանքումից: Այս հասկացությամբ մեր Տերը հաստատեց Եկեղեցին՝ լինելու միջոցը Քրիստոսի մերձավորության այս աշխարհում»²⁹:

Միաժամանակ, հասարակական կյանքում տեղ գտած բացասական վերոնշյալ երեւույթների հաղթահարման գործում առաջնային համարելով քրիստոնեական արժեքները՝ նա պարզաբանում է նաեւ. «Այսօր աշխարհի ամենամեծ խնդիրներից գերագույնը նախ եւ առաջ մարդու հեռանալն է Աստծուց, հաճախ կամավոր հեռանալը, հպարտ դիմադրությունը սիրող եւ արդար Գերագույն էակի գաղափարի հանդեպ: Այս դիմադրությունը եւ հեռացումն Աստծուց ոչ այլ ինչ է, քան թողտվություն՝ արհամարհելու մարդու իրավունքը եւ ընդունելի համարելու նպատակին հասնելու ցանկացած միջոց»³⁰: Եւ քանի որ նրա համար աներկբա է, որ հասարակական կյանքը բարենորոգ դարձնելու ուղին արտահայտված է «Եկեղեցու ինքնության» տեսքով՝ որպես մարդկության պատմության զարգացման ընթացքում ամենամարդասիրական կառույց, հռչակում է. «Մնայուն արժեքները... քրիստոնեության 2000 տարվա պատմության պտուղներն են: Նրանք այն ժառանգության մասն են, որը մենք, որպես Եկեղեցի, ժառանգել ենք: Դրանց խթանումը մարդ-

²⁹ Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի պատգամը ԵՂԽ 10-րդ համաժողովի բացման աղոթքին // «Էջմիածին», 2013, Ժ., էջ 13:

³⁰ Անդ: Այդ համապատկերում Վեհափառ պարզաբանում է նաեւ. «Ձկարծենք, թե Աստծուն մերժել միայն 20-րդ դարի արդյունքն է, երբ արագորեն բազմապատկվեցին գիտական մտքի հայտնագործությունները: Մարդկային պատմության մեջ շատ է եղել, երբ հավատքը ընդունվել է իբրեւ նախապաշարում: Մարդը փորձել է երջանիկ լինել իր մտքի ձեռքբերումներով եւ միշտ կանգնել է փակուղու առջեւ, քանզի առանց հոգու կենդանության, որը խորանն է Աստծու, չի կարող լինել ճշմարիտ երջանկություն, եւ առանց Աստծու ներկայության չկա իրական առաջընթաց», Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի այցը Մեծ Բրիտանիայի եւ Հյուսիսային Իռլանդիայի Միացյալ Թագավորություն // «Էջմիածին», 2004, Զ., էջ 25:

կային հասարակության մեջ այն առաքելության մասն է, որին մենք կոչված ենք: Մենք պետք է իրականացնենք այդ առաքելությունը մեծագույն խոնարհությամբ: Բայց մենք նաեւ պետք է մեծապես վստահ լինենք, որ մարդկային այդ արժեքները միշտ գտել են իրենց ամենաբարձր դրսևորումները ի Քրիստոս Հիսուս եւ Նրա հիմնադրած շարժման մեջ»³¹:

Պետք է փաստել նաեւ, որ հասարակական կյանքը բարձր դարձնելու գործընթացներում Վեհափառի հայեցակարգում մեծապես կարևորվում է ինչպես հասարակական, այնպես էլ պատմականորեն խաղաղություն կերտողի դեր ստանձնած՝ «...Քրիստոնեական Եկեղեցիների առավել համախմբված եւ ջանադիր գործակցությունը, քանզի Քրիստոսի Սուրբ Եկեղեցին ընդգրկուն համագործակցությամբ միայն ի վիճակի պիտի լինի ավելի մեծ կարողականությամբ ծառայելու աշխարհում խաղաղության հաստատմանը, մարդու եւ ազգերի, ընտանիքների, սոցիալապես խոցելի եւ անապահով խավերի իրավունքների պաշտպանությանը, ավետարանական արժեքներով կյանքի վերափոխմանը՝ ի սեր բարձր եւ երջանիկ աշխարհի կառուցման»³²: Հայոց Կաթողիկոսի մոտեցումները նույնքան հետեւողական են նաեւ «խաղաղության արժեքի մասին» եկեղեցու դերի գնահատման հարցում: Վկայությունը Հայրապետի հետեւյալ տողերն են. «խաղաղությունը մեր աշխարհում դեռ մնում է որպես երեւակայական իրողություն: Մենք հավատում ենք, որ այս իրողությունը ԻԱ. դարի ամենաահավոր եւ ապաբարոյական անակնկալն է: Քրիստոնեական Գ. հազարամյակի համար մենք բոլորս ունեցել ենք ավելի դրական, ավելի հուսալի ակնկալիքներ աշխարհից, քան այն, ինչ մենք հիմա տեսնում ենք մեր

³¹ Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի պատգամը ԵՂԽ 10-րդ համաժողովի բացման աղոթքին // «Էջմիածին», 2013, Ժ., էջ 16–17:

³² Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի Հայրապետական այցելությունը Վատիկան եւ Իտալիայի հայ համայնքին // «Էջմիածին», 2008, Ե., էջ 19: Փաստերը վկայում են, որ Վեհափառը համոզված է այդ ոգով կառուցված էկոմենիկ հարաբերությունների արդյունավետության մեջ: Վկայությունը ԱՄՆ-ում հայ եւ քույր եկեղեցիների հոգեւորականների մասնակցությամբ հանդիպմանը նրա հետեւյալ խոսքերն են. «Աղոթական հարատեւ ջանքերի եւ տքնաջան աշխատանքի արդյունքն է, որ այսօր ապրում ենք միասին անթաքույց սիրով լի Մեր եղբայրությունը: Մաքառումների եւ ամուր կամքի դրսևորման շնորհիվ հաղթահարեցինք շատ պատնեշներ, որոնք բաժան էին հանդիսանում եկեղեցիների, երկրների ու քաղաքակրթությունների միջեւ (ընդգծումը մերն է՝ Ա. Ք.)», Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի Հովվապետական այցելությունը ԱՄՆ // «Էջմիածին», 2007, ԺԱ., էջ 57:

շուրջը»³³։ Եւ համոզված, որ Եկեղեցին իր ծանրակշիռ խոսքն ունի ասելու այդ հարցում եւս, նա հավաստում է. «Մենք աղոթող ենք, որպեսզի Տերը միշտ սիրո մեջ պահի ազգությունները եւ Եկեղեցիները բոլոր, որպեսզի համատեղ ջանքերով օրհնյալ դարձնեն ազգերի կյանքը այս երկրի վրա։ Ապահովեն խաղաղ, անվրդով կյանքի օրեր բոլոր ժողովուրդներին, որպեսզի մարդիկ ապրեն՝ իրենց ստեղծագործ աշխատանքի բարի վաստակը վայելելով եւ օրհնելով միշտ Աստծուն այն բոլոր բարիքների համար, որ Տերը պարգեւում է մեզ՝ արարածներին»³⁴։

Ընդհանրացնելով այդ ամենը՝ Ամենայն Հայոց Հայրապետը հանրագումարելով փաստում է, որ Հայ Եկեղեցու համար առավել հոգեհարազատ է միջեկեղեցական հարաբերությունների եւ էկումենիկ գործակցության խաղաղարար եւ փոխվստահության ոգին, քանի որ այն բացառում է հոգեւոր եւ հասարակական գործոնները միմյանց հակադրելու արատավոր մոտեցումները եւ, միաժամանակ հարգանքով է մոտենում այդ հարցում քույր եկեղեցիների ըմբռնումներին։ Եւ քանի որ այդ տեսակետը հավասարապես մերժում է նաեւ հակադիր մոտեցումների անորոշ ու կասկածելի «վերլուծական հաստատունների» հավակնությունները, Վեհափառը հավաստում է. «Այս ըմբռնումը բխում է մեր Եկեղեցու սրբազան ավանդությունից ու մեր ժողովրդի պատմական փորձառությունից։ Այս ոգով են կառուցվել մեր հարաբերությունները Քույր Եկեղեցիների հետ։ ...Մեր վկայության դաշտը էկումենիկ հարաբերություններն են, որոնք 20-րդ դարի երկրորդ կեսից նշանավորվեցին ձեռքբերումներով միջեկեղեցական ու միջկրոնական հարաբերություններում՝ հիմնված միմյանց տարբերություններն ընդունելու եւ հարգելու, միմյանց նախաձեռնելու, եղբայրական սիրով միմյանց օժանդակելու ու նեցուկ կանգնելու սկզբունքներին (ընդգծումը մերն է՝ Ա. Ք.)»³⁵։

Համոզված, որ Տիրականդ սիրո ուղին այսօր բարի պտուղներ է պարգեւում էկումենիկ շարժման մեջ եւ բարեկամության կամուրջներ է ձգում տարբեր ազգությունների ներկայացուցիչների միջեւ, Գարեգին Բ. Վեհափառ Հայրապետը իրավահավասար այդ հարաբերությունների ծավալումը

³³ Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի պատգամը եՂհ 10-րդ համաժողովի բացման աղոթքին // «Էջմիածին», 2013, Ժ., էջ 15։

³⁴ Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի այցելությունը ԱՄՆ հայոց Արեւմտյան թեմ // «Էջմիածին», 2005, Զ., էջ 46։

³⁵ Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Երկրորդ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի այցելությունը Կ. Պոլիս // «Էջմիածին», 2006, Զ., էջ 15։

կարեւորում է նաեւ միջեկեղեցական հարաբերությունների համապատկերում, քանի որ համոզված է, որ, «Բազմաթիվ են հնարավորություններն այսօր ավելի զարկ տալու փոխադարձ մեր հարաբերություններին եւ համատեղ վկայելու Մեր ժառանգած աստվածատուր պարզեւները, ընթանալու միության տիրավանդ ճանապարհով»: Ահա թե ինչու հերթական անգամ նա հավաստում է այն իրողությունը, թե՛ «Հրամայական է Քրիստոնեական Եկեղեցիների առավել համախմբված եւ ջանադիր գործակցությունը, քանզի Քրիստոսի Սուրբ Եկեղեցին ընդգրկուն համագործակցությամբ միայն ի վիճակի պիտի լինի ավելի մեծ կարողականությամբ ծառայելու աշխարհում խաղաղության հաստատմանը, մարդու եւ ազգերի, ընտանիքների, սոցիալապես խոցելի եւ անապահով խավերի իրավունքների պաշտպանությանը, ավետարանական արժեքներով կյանքի վերափոխմանը՝ ի սեր բարօր եւ երջանիկ աշխարհի կառուցման»³⁶:

Այս հարցում Հայ Եկեղեցու ընդհանրական մոտեցումն այն է, հավաստում է Վեհափառը, որ էկումենիկ գործակցությունը եւ միջեկեղեցական հարաբերությունները հնարավոր եւ իրական են դարձնում ազատ եւ անկեղծ արտահայտվել այդ հարցերում: Եւ հավելում է, որ հանուն այդ նպատակի է Հայ Եկեղեցին նպատակասլաց կերպով հանդես գալիս միջեկեղեցական եւ էկումենիկ հարաբերություններում եւ իր գործուն մասնակցությունն է բերում բարոյական եւ հոգեւոր այն առաքելությանը, որն արտահայտվում է աշխարհում քրիստոնեական ճշմարիտ եկեղեցիների կենդանի վկայությամբ: «Մենք փոքր ազգ ենք,— վավերագրում է Վեհափառն այդ կապակցությամբ,— սակայն եկեղեցական հարաբերություններում մեր կեցվածքը բնորոշ է զորավոր եկեղեցիներին եւ զորավոր ազգերին: Փոքր ազգերին բնորոշ է ամփոփված մնալը՝ պահելու համար իրենց արժեքները, իրենց ավանդությունները եւ պահպանելու իրենք իրենց, որից, սակայն, չեն վախենում ո՛չ մեր Եկեղեցին եւ ո՛չ էլ մեր ազգը: Մեր կյանքն ու գործունեությունը բնորոշ է մեծ եւ զորավոր ուժեր ունեցող ազգերին: Այդ ուժը մենք ստանում ենք Տիրոջից, Նրա հանդեպ մեր ունեցած հավատից»³⁷:

Նա միաժամանակ նաեւ զգուշացնում է հնարավոր բացասական հետեւանքներից, քանի որ համոզված է, որ եկեղեցական ծառայության

³⁶ Ն.Ա.Ս.Տ.Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի Հայրապետական այցելությունը Վատիկան եւ Իտալիայի հայ համայնքին // «Էջմիածին», 2008, Ե., էջ 19:

³⁷ Ն.Ա.Ս.Տ.Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի Հովվապետական այցելությունը ԱՄՆ // «Էջմիածին», 2007, ԺԱ., էջ 54:

ոլորտում հոգեւոր եւ հասարակական գործոնների հակադրությունը կամ աններդաշնակությունը կարող է անխուսափելիորեն հանգեցնել նորանոր շերտավորումների, ինչպիսիք են. «...այսպէս կոչված «զանգվածային մշակույթի» համատարած քայքայիչ ներխուժումը, գլոբալիզացիայի բացասական արտահայտությունները, որ փաստորեն հանգեցնում են հասարակական կյանքում հոգեւոր-ազգային արժեքների ստորադասմանը»³⁸։ Ահա այդ համապատկերում է, փաստում է Հայոց Կաթողիկոսը, որ առաջնային նշանակություն է ձեռք բերում հոգեւոր եւ հասարակական գործոնների միջեւ «ներդաշնակ համակեցություն» հաստատելու հրամայականը։ Իսկ նշված գործընթացներում, անկասկած, անուրանալի է նաեւ եկեղեցու դերակատարությունը, քանի որ էկումենիկ եւ միջեկեղեցական գործակցությունը իր՝ «...հավատավոր զավակների միջոցով ծառայում եւ նպաստ է բերում մարդկության եւ մեր ժողովուրդների առջեւ ծառացած եւ համաշխարհային հանրությանը հուզող ժամանակի մարտահրավերների հաղթահարմանը»³⁹։ Վերոնշյալից աներկբա է նաեւ, եզրակացնում է Վեհափառը, որ միջեկեղեցական եւ էկումենիկ համագործակցության ոլորտում. «Քրիստոսով սիրո եւ եղբայրության մեջ չպետք է տեղ գտնեն անհանդուրժողությունն ու առճակատումները, որ մարդկությանը շատ տառապանքներ են պատճառել։ Այսօր էլ անհանդուրժողությունն ու առճակատումները փորձության մեջ են պահում աստվածային արարչագործությունը՝ մարդկանց եւ մեզ շրջապատող աշխարհը միջկրոնական անհամաձայնությամբ, պատերազմներով ու ահաբեկչություններով, անտարբերության դրսեւորումներով եւ աղքատության ու տարաբնույթ աղետների հետեւանքներով։ ...Այս չէ կամքն Աստծու։ Այս չէ կոչումը մեր։ Բոլորիս ձգտումն է խաղաղ, ստեղծագործ եւ արարումի կյանքով ապրելը՝ Սուրբ Հոգուց մեզ տրված շնորհները Քրիստոսի սիրով եւ ավետարանական պատգամներով ծառայեցնելը միասնության եւ համերաշխության հաստատման համար՝ քանզի «ովքեր սիրում են Աստծուն, ամեն ինչում գործակից են լինում բարիքի համար» (Հռոմ. Ը. 28)»⁴⁰։

³⁸ Գարեգին Բ. Կաթողիկոսը ներկա գտնվեց ուղղափառ խորհրդարանականների միջազգային կոնֆերանսի բացմանը // «Էջմիածին», 2001, Բ.-Գ., էջ 13։

³⁹ Միջխորհրդարանական Ուղղափառության Վեհաժողովի գերագույն ասամբլեան Աթենքում // «Էջմիածին», 2013, է., էջ 150։

⁴⁰ Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի Հայրապետական այցելությունը Վատիկան եւ Իտալիայի հայ համայնքին // «Էջմիածին», 2008, Ե., էջ 6։

Եւս մեկ քայլ անելով, Գարեգին Բ. Հայրապետը միջեկեղեցական եւ էկումենիկ գործընթացների համակարգում կարեւոր իրադարձություն է համարում նաեւ քրիստոնեական սիրո եւ փոխադարձ հարգանքի վրա խարսխված հանդուրժողականության եւ համագործակցության դերը: Այդ փաստը նա վկայում է հետեւյալ պնդմամբ. «Թող անխախտ լինի ու բարի արգասիքներ տա եղբայրական սերը հավատակից քրիստոնյա եկեղեցիների՝ ի փառս Աստծու Ամենակալին եւ հուրախություն համայն հավատացելոց»⁴¹: Եւ լինելով միջեկեղեցական ու էկումենիկ համագործակցության ջատագովը՝ նա միաժամանակ հավաստում է. «Հայ եկեղեցին ողջունում է քրիստոնեական եկեղեցիների երկխոսությունն ու սերտ համագործակցությունը՝ ի սեր Քրիստոսի եկեղեցու, ի սեր իր հոտի, հանուն աշխարհի խաղաղության ու մարդկանց համերաշխության»⁴²: Այդ համապատկերում անհնար է չնկատել, որ այդ մոտեցումն առավել արդիական հնչեղություն է ձեռք բերում կրոն-հասարակություն փոխադարձ առնչությունների զարգացման ապագայաբանական մտակառույցների համապատկերում: Ահա թե ինչու այդ ամենի ընդհանրացմամբ Հայոց ընդհանրական Կաթողիկոսը պնդում է. «Միջեկեղեցական հարաբերությունները հրամայական են Մեզ համար: Հայ եկեղեցին, հանդուրժողականության եւ համագործակցության սիրո ոգով առնչուն, փոխ եկեղեցիների հետ գործակցելու եւ այլ կրոնների ներկայացուցիչների հետ խաղաղ համակեցության իր հիմնավոր եւ հարուստ ավանդությամբ շարունակելու է ներդրում ունենալ միջեկեղեցական եւ միջկրոնական հարաբերություններում՝ զարկ տալով երկխոսությանն ու եղբայրությանը, քանզի սիրո եւ փոխադարձ հարգանքի վրա հիմնված հարաբերությունները վստահություն են ծնում, վերացնում են վախի եւ կասկածի զգացումները՝ մարդկանց մղելով հաշտության, անկեղծ եւ կառուցողական համագործակցության (ընդգծումները մերն են՝ Ա. Ք.)»⁴³:

Միջեկեղեցական հարաբերությունների եւ էկումենիկ գործակցության մասին Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Հայրապետի ընդհանրական մոտեցումներն անհնար է ամբողջապես գնահատել, եթե հայեցակարգային լուծումներ

⁴¹ Հռոմի Սրբազան Քահանայապետ Հովհաննես-Պողոս Երկրորդի այցելությունը Հայաստան եւ Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին // «Էջմիածին», 2001, Թ., էջ 61:

⁴² Ֆինլանդիայի Ավետարանական-Լյութերական եկեղեցու Արքեպիսկոպոս Յուկկա Պաարման Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնում // «Էջմիածին», 2002, Ը., էջ 7:

⁴³ Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի Հովվապետական այցելությունը ԱՄՆ // «Էջմիածին», 2007, ԺԱ., էջ 57:

րին զուգընթաց անդրադարձ չկատարվի նաեւ նրա էկոմենիկ գործունեությանը: Ինքնին հասկանալի է, որ այս հարցն ամբողջությամբ ներկայացնելը չափազանց դժվար է: Բանն այն է, որ Վեհափառի էկոմենիկ գործունեությունն ամբողջական ներկայացնելու պարագային պետք է նկատի ունենալ անառարկելի այն փաստը, որ. «Անհնար է Հայ Եկեղեցում տեղի ունեցող ցանկացած միջեկեղեցական-էկոմենիկ գործունեությունն առանձնացնել եւ առանձին դիտել Վեհափառի անձից, կամ Վեհափառի գործունեությունն առանձնացնել Հայ Եկեղեցում տեղի ունեցող միջեկեղեցական իրադարձություններից: Այս ամենը փոխշաղկապված են: Սա Հայ Եկեղեցու դարավոր ավանդությունն է եւ ունի իր պատմական հիմքն ու շարունակությունը»⁴⁴: Այդ պատճառով էլ կանդրադառնանք միայն Հայոց Հայրապետի էկոմենիկ գործունեության մի քանի դրվագների՝ քույր եկեղեցիներ այցերի եւ համատեղ հոշակագրերի եւ հայտարարությունների ընդունմանը, սփյուռքահայ թեմեր հայրապետական այցերի ընթացքում էկոմենիկ արարողությունների մասնակցությանը, Հայրապետի արտոնությունամբ Միջազգային տարբեր կառույցների (Եկեղեցիների Համաշխարհային Խորհուրդ, Եւրոպական Եկեղեցիների Կոնֆերանս, Ուղղափառության Միջխորհրդարանական կառույց եւ այլն) եւ դրանց տարբեր հանձնաժողովների ու հանձնախմբերի աշխատանքներին Հայ Եկեղեցու մասնակցությանը, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնում եկեղեցական տարբեր պատվիրակությունների ընդունմանը եւ երկխոսությանը, Կաթողիկ, Ուղղափառ եւ Անգլիկան Եկեղեցիների հետ աստվածաբանական երկխոսությունների ծավալմանը եւ այլն:

Այդ համապատկերում բնութագրական է իր միջեկեղեցական եւ էկոմենիկ գործունեության մասին Հայոց Հայրապետի հետեւյալ հավաստումը. «Օրհնյալ է Աստված, որ Մեր Տիրոջ եւ Փրկչի՝ Հիսուս Քրիստոսի Ս. Ծննդյան հոբելյանական 2000 թվականին, որպես Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց, Մեր գահակալության առաջին տարում առաջնորդեց Մեր ֆալյեր դեպի ֆրիստոնեական ֆույր եկեղեցիներ՝ ողջագուրումի, Մեր հոգեւոր եղբայրների հետ հաստատելու եւ զորացնելու մեր եկեղեցիների դարավոր ամուր կապերն ու համագործակցությունը (ընդգծումը մերն է՝ Ա. Ք.)»⁴⁵:

⁴⁴ Հովակիմ աբեղա Մանուկյան, Մայր Աթոռի միջեկեղեցական գործունեությունը Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի գահակալության շրջանում // «Էջմիածին», 2004, ԺԱ.-ԺԲ., էջ 129:

⁴⁵ Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի այցը Հռոմ եւ Ս. Գրիգոր Լուսավորչի մասունքների վերադարձը Հայաստան // «Էջմիածին», 2000, ԺԱ., էջ 13:

Այդ հոլովույթում, անշուշտ, կարելուորագույն իրադարձությունների շարքում պետք է թվարկել այն, որ հովվապետական այցերի եւ եկեղեցական առաջնորդների հրավերով Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը էկումենիկ հանդիպումներ է ունեցել Ռումին Ուղղափառ Եկեղեցու Թեոփիտ Պատրիարքի⁴⁶, Ղպտի Ուղղափառ Եկեղեցու Հովվապետ Շենուղա Գ. Պատրիարքի⁴⁷, Ալեքսանդրիայի եւ Համայն Աֆրիկայի Հույն Եկեղեցու Պապ եւ Պատրիարք Պետրոս Է.-ի⁴⁸, Եթովպիայի Թեահեզո Եկեղեցու Աբունա Պաուլոս Պատրիարքի⁴⁹, Մոսկվայի եւ Համայն Ռուսաստանի Ալեքսի Բ.⁵⁰ եւ Կիրիլ Պատրիարքների⁵¹, Կաթոլիկ Եկեղեցու Հովհաննես-Պողոս Բ.⁵²,

⁴⁶ Տե՛ս Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի պաշտոնական այցը Ռումինիա // «Էջմիածին», 2000, Թ., էջ 12–17: Նման հանդիպումներ են կայացել նաեւ Ռումին Ուղղափառ Եկեղեցու նորընտիր Դանիել պատրիարքի, տե՛ս Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի Հովվապետական այցելությունը Ռումինիա եւ Մոլդովա // «Էջմիածին», 2008, ԺԱ., էջ 7–8, ինչպես նաեւ Պատրիարքական փոխանորդ Զիպրիան եպս. Կմպինյաուի հետ, տե՛ս Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի Հովվապետական այցելությունը Ռումինիայի եւ Ուկրաինայի հայոց թեմեր // «Էջմիածին», 2012, Ը., էջ 5:

⁴⁷ Մանրամասները տե՛ս Վեհափառ Հայրապետի այցելությունը Եգիպտոս եւ Եթովպիա // «Էջմիածին», 2000, Ժ., էջ 3, 4–7, 10, 14: Մեկ այլ հանդիպման մասին տե՛ս Ալեքսանդրիայի Պապ եւ Ս. Մարկոսի Աթոռի Պատրիարք Նորին Սրբություն Շենուղա Գ.-ի այցը Հայաստան եւ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին // «Էջմիածին», 2003, Ե., էջ 3–11:

⁴⁸ Մանրամասները տե՛ս Վեհափառ Հայրապետի այցելությունը Եգիպտոս եւ Եթովպիա // «Էջմիածին», 2000, Ժ., էջ 10:

⁴⁹ Մանրամասները տե՛ս անդ, էջ 18–24:

⁵⁰ Մանրամասները տե՛ս Վեհափառ Հայրապետը մեկնեց Մոսկվա // «Էջմիածին», 2000, Բ., էջ 20, Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի պաշտոնական այցելությունը Մոսկվա // «Էջմիածին», 2000, Գ., էջ 3–19, Տեղեկագրություն Վեհափառ Հայրապետի Հոռոմ եւ Մոսկվա այցելությունների մասին // «Էջմիածին», 2000, ԺԱ., էջ 3, Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը Համայն Ռուսաց Պատրիարքի եւ Ադրբեջանի հոգեւոր առաջնորդի հետ եռակողմ հանդիպումում // «Էջմիածին», 2000, ԺԱ., էջ 19–20, Գարեգին Բ. Կաթողիկոսը պաշտոնական այցելությամբ մեկնեց Եկեղեցիների Համաշխարհային Խորհրդի պաշտոնատեղի՝ Ժնև // «Էջմիածին», 2001, Բ.–Գ., էջ 14, Ռուսաստանի, Հայաստանի, Վրաստանի եւ Ադրբեջանի հոգեւոր առաջնորդների հանդիպումը (26 նոյեմբերի 2003 թ., Մոսկվա) // «Էջմիածին», 2003, Ժ.–ԺԱ., էջ 18–24 եւ այլն:

⁵¹ Մանրամասները տե՛ս Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը մեկնեց Մոսկվա // «Էջմիածին», 2009, Է., էջ 140–141, Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի խոսքը Մոսկվայի Սուրբ Պաժառակերպություն նորակառույց եկեղեցու օծման առիթով // «Էջմիածին», 2013, Թ., էջ 48, Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի խոսքը Մոսկուայի եւ Համայն Ռուսիոյ Պատրիարքի հետ հանդիպման առիթով // «Էջմիածին», 2019, Գ., էջ 11:

⁵² Մանրամասները տե՛ս Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի այցը Հոռոմ եւ Ս. Գրիգոր Լուսավորչի մասունքների վերադարձը Հայաստան // «Էջմիածին», 2000, ԺԱ.,

Բենեդիկտոս ԺԶ.⁵³ և Ֆրանցիսկոս Ա. Պապերի⁵⁴, Վրաց Ուղղափառ Եկեղեցու Իլիա Բ. Պատրիարք-Կաթողիկոսի⁵⁵, Բուլղար Ուղղափառ Եկեղեցու գահակալ և Սոֆիայի մետրոպոլիտ Մաքսիմ Պատրիարքի⁵⁶, Ֆինլանդիայի և Տուրկուի արքեպիսկոպոս Յուսկա Պասարմայի և Կարելիայի և Համայն Ֆինլանդիայի Ուղղափառ եկեղեցու արքեպիսկոպոս Լեոյի⁵⁷, Անգլիկան Եկեղեցու պետ Քենթրբերիի արքեպիսկոպոս Ռուան Վիլյամսի⁵⁸,

էջ 6, 12–13, Հռոմի Սրբազան Քահանայապետ Հովհաննես-Պողոս Երկրորդի այցելությունը Հայաստան և Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին // «Էջմիածին», 2001, Թ., էջ 53–82:

⁵³ Մանրամասները տե՛ս Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի Հայրապետական այցելությունը Վատիկան և Իտալիայի հայ համայնքին // «Էջմիածին», 2008, Ե., էջ 4–8, 18–21: Հանդիպման ընթացքում Գարեգին Բ. Վհափառը երկու «եկեղեցիների միջև սիրո ոգու դրսևորում» և «եղբայրական ազնիվ վերաբերմունքի արտահայտություն է համարել» Բենեդիկտոս ԺԶ. պապի կողմից «Եկեղեցու Առաքելապատիվ Հայր Սուրբ Գրիգոր Լուսավորչի արձանի կանգնեցումը, Պապի նախագահությամբ մեծ սրբի անունով հրապարակի անվանակոչումը Վատիկանում, ինչպես նաև Հռոմի հայ համայնքին Սուրբ Վլաս եկեղեցու տրամադրումը, որը աղոթատուն է եղել հայ ուխտավորների», տե՛ս անդ, էջ 19:

⁵⁴ Մանրամասները տե՛ս Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի խոսքը հընթացս Կաթոլիկ եկեղեցու Սրբազան Քահանայապետ, Նորին Սրբություն Ֆրանցիսկոս Պապի հետ հանդիպման // «Էջմիածին», 2014, Ե., էջ 7–10, Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի խոսքը Հայոց ցեղասպանության 100-ամյա տարելիցի առթիվ Հռոմի Սուրբ Պետրոսի տաճարում մատուցված Պատարագի ընթացքում (12 ապրիլ, 2015 թ., Սուրբ Պետրոսի տաճար, Հռոմ) // «Էջմիածին», 2015, Դ., էջ 20–22, Հռոմի Սրբազան Քահանայապետ Ֆրանցիսկոս Ա. Պապը Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնում, «Էջմիածին», 2016, Զ., էջ 5–27:

⁵⁵ Տե՛ս Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի պաշտոնական այցելությունը Վրաստան // «Էջմիածին», 2000, Ե., էջ 4–10, 14–20, Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի հովվապետական-միջեկեղեցական այցը Վրաստան // «Էջմիածին», 2011, Զ., էջ 5–7, 9–14:

⁵⁶ Տե՛ս Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի պաշտոնական այցը Բուլղարիա և Բուլղարահայոց թեմ // «Էջմիածին», 2002, Զ.–Է., էջ 4–17:

⁵⁷ Մանրամասները տե՛ս Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի այցը Ֆինլանդիա // «Էջմիածին», 2004, Զ., էջ էջ 3–10: Ֆինլանդիայի և Տուրկուի Արքեպիսկոպոս Կարի Մեկկինենի և Կարելիայի և Համայն Ֆինլանդիայի Ուղղափառ եկեղեցու Արքեպիսկոպոս Լեոյի հետ նոր հանդիպում է եղել 2017 թ., մանրամասները տե՛ս Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի միջեկեղեցական այցելությունը Ֆինլանդիայի Լյութերական-Ավետարանական և Օրթոդոքս եկեղեցիների նվիրապետերին // «Էջմիածին», 2017, Գ., էջ 5–13:

⁵⁸ Մանրամասները տե՛ս Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի այցը Մեծ Բրիտանիայի և Հյուսիսային Իռլանդիայի Միացյալ Թագավորություն // «Էջմիածին», 2004, Զ., էջ 11–21: Կողմերը հանդիպել են նաև 2008 թ. Վատիկանում, տե՛ս Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի Հայրապետական այցելությունը Վատիկան և Իտալիայի հայ համայնքին // «Էջմիածին», 2008, Ե., էջ 23–24:

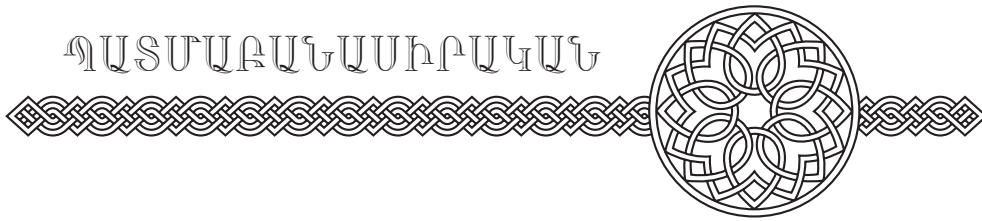
Կոստանդնուպոլսի Բարդուղիմեոս Ա. Տիեզերական պատրիարքի⁵⁹, Հնդիկ Մալանկարա Ուղղափառ եկեղեցու պետ Բասիլիոս Մար Թոմա Դիդիմոս Ա.-ի⁶⁰ եւ այլ նվիրապետերի հետ:

Շարունակությունը՝ հաջորդիվ

⁵⁹ Մանրամասները տե՛ս Կոստանդնուպոլսի Տիեզերական պատրիարք Բարդուղիմեոս Առաջինի այցը Հայաստան եւ Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, քրիստոնեության՝ Հայաստանում պետական կրոն հռչակման 1700-ամյակի եզրափակիչ տոնակատարություններին մասնակցելու համար // «Էջմիածին», 2001, Ժ.-ԺԱ., էջ 5–24, Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Երկրորդ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի այցելությունը Կ. Պոլիս // «Էջմիածին», 2006, Զ., էջ 4–7, 9–10:

⁶⁰ Մանրամասները տե՛ս Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի Հովվապետական այցելությունը Հնդկաստան // «Էջմիածին», 2008, ԺԱ., էջ 14–18:

Doi: 10.56 737/2953-7843-2026.07-59

ԳԱԳԻԿ ՄԱՐՏՈՅԱՆ

ԽԱՉԻ ԵՒ ԱՐԵՎՅԻՆ ԽՈՐՀՐԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ՇԱՐՈՒՆԱԿԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՆԱԽԱՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ ԵՒ ՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ՝

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Երկու հազար քսանվեց թվականի մարտի վերջերից մինչև ապրիլի կեսերը ՀՀ ԿԳՄՍ նախարարության «Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների եւ պատմական միջավայրի պահպանության ծառայություն» ՊՈԱԿ-ը եւ Եղիշե Չարենցի անվան գրականության եւ արվեստի թանգարանը Մեծամորի հնավայրից պեղված իրերի ցուցադրություն կազմակերպեցին, որոնց մեջ Ք. Ժ. ա. է.–ԺԱ. դարերի խաչակիր գտածոներ կային՝ ոսկու եւ սարգիռների համադրումներով ապիզակներ եւ ուլունքահատիկներ² (նկ. 1): Ցուցանմուշների մեջ բացառիկ հետաքրքրություն էին ներկայացնում Ք. Ժ. ա. է.–ԺԲ. դարերով թվագրվող, մեծ վարպետությամբ պատրաստված գոտու բեկորները՝ ոսկե երեսպատմամբ արծաթե շ սքանչելի առյուծ, որոնցից յուրաքանչյուրի գավակին կեռխաչ էր փորագրված (նկ. 2): Մեծամորյան այս ժամանակահատվածի պեղածո իրերը մասնագիտական գրականության մեջ գրեթե ամբողջ Հայկական լեռնաշխարհն ընդգրկող մեկ ընդհանուր մշակույթի մեջ են ներառվում, որին պայմանականորեն «Լճաշեն-մեծամորյան» անվանումն է տրվում, քանի որ շ բնակատեղին էլ իրենց ուշ

^{1*} Ստացվել է՝ 13.04.2026, գրախոսվել է՝ 11.08.2026: Էլ. հասցե՝ martoyangagik474@gmail.com:

² Հնավայրի հրատարակված մեծաքանակ պեղածո նյութերի մասին տես Ա. ՓԻԼԻՊՈՍՅԱՆ, Լ. ԳԵՆՈՐԳՅԱՆ, Ա. ԱՔԱՐՅԱՆ, Ա. ԶԱՔՅԱՆ, «Մեծամոր» (պատմահնագիտական ակնարկ), Երեւան, 2015, А. ПИЛОСЯН, Н. СИМОНЯН Л., ГЕВОРГЯН, Н. НАВАСАРДЯН, Metsamor: A Five-Thousand-Year-Old Settlement in Ancient Armenia, Yerevan, 2024:

բրոնզեդարյան եւ վաղերկաթեդարյան հնագիտական համալիրներով առավել ամբողջական են ներկայացնում այս տարածաշրջանում ընթացած ընկերային-մշակութային գործընթացների հաջորդականությունը, որոնք փոխառնչություններ են ունեցել Մերձավոր Արեւելքի, Միջերկրածովյան Արեւելքի եւ Հյուսիսային Միջագետքի հետ³:

Խաչի, ինչպես նաեւ կեռխաչի կամ արեւխաչի պատկերները բազմիցս են հանդիպում Հայկական լեռնաշխարհի նախաքրիստոնեական մշակույթում՝ սկսած ժայռապատկերներից մինչեւ զարդարվեստ⁴: Առյուծը մերձավորարեւելյան պատկերացումներում շատ հաճախ Արեւի հետ է կապված: Մինչեւ նորագույն ժամանակներ հասած հայկական ավանդապատման մեջ Արեւն անցնում է երկնակամարով, իսկ առյուծն իր թրով պաշտպանում է նրան⁵: Հնագույն եւ ներկայի օրացուցային ընկալումներում առյուծը նաեւ եղանակային ցուցիչ է, որովհետեւ Կենդանաշրջանի գոտին իրենից այն պտույտն է ներկայացնում, ինչ Մեծամորի առյուծների կեռխաչերը, որովհետեւ արեւադարձերի եւ օրահավասարների կետերն իրար միացնելիս պտտվող խաչի պատկեր է ձևավորվում: Դա ցայտունորեն արրտահայտված է Նախիջեւանի Զուլֆա (հայկական Զուղա՝ պատմական Մեծ Հայքի Սյունիք նահանգի Երնջակ գավառում) 1939–1940 թվականների շինարարական աշխատանքների ժամանակ հայտնաբերված 12 գծերով գավաթի վրա, որի 4 գծերի շարունակությունը հատակին խաչի պատկեր է ներկայացնում (նկ. 3): Զուլֆայի պեղածո նյութերի մեծաքանակ հավաքածուն էլ նույն ժամանակահատվածին են վերագրում, ինչ մեծամորյան վերոբերյալ առարկաները՝ Ք. ա. ժ.Գ.–Թ. դարեր⁷:

³ Ա. ՓԻԼԻՊՈՍՅԱՆ, Լ. ԳԵՒՈՐԳՅԱՆ, Ա. ԱԲԳԱՐՅԱՆ, Ա. ԶԱՔՅԱՆ, *նշ. աշխ.*, էջ 24:

⁴ Հ. ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ, Հայաստանի նախնադարյան նշանագրերը, Երեւան, 1973, էջ 13–18, Հ. ԻՍՐԱՅԵԼՅԱՆ, Պաշտամունքն ու հավատալիքը ուշ բրոնզեդարյան Հայաստանում (ըստ հնագիտական նյութերի), Երեւան, 1973, էջ 44–47, Կ. ԹՈՒՍԱԹՅԱՆ, Հայաստանի ժայռապատկերները, Երեւան, 2025, М. CASTELLUCIA, Transcaucasian bronze belts, BAR International series 2842, BAR Publishing, Oxford, 2017, էջ 46:

⁵ Ա. ՂԱՆԱԼԱՅԱՆ, Ավանդապատում, Երեւան, 1969, էջ 4:

⁶ Տէս նաեւ Հ. ԻՍՐԱՅԵԼՅԱՆ, *նշ. աշխ.* էջ 61:

⁷ VƏLİ BAXŞƏLİ OĞLU BAXŞƏLİYEV, Naxçıvanın arxeoloji abidələri. — Bakı: Elm, 2008səhifə 179, Şəkil 71.

ԱՐԵՒ ՔՐԻՍՏՈՍԸ

Հին Կտակարանում Մաղաքիա մարգարեն Հիսուս Քրիստոսի ծննդյան մասին գուշակում է. «Եւ ծագեսցէ ձեզ երկիւղածաց անուան իմոյ արեգական արդարութեան, եւ բժշկութիւն ի թեւս նորա...» (Մաղ. Դ. 2): Ըստ այդմ էլ՝ Արեւի հնամենի խորհրդանիշ առյուծը նույնքանով էլ Արդարության Արեգակ Քրիստոսի կերպարին է համադրվում: Նոր Կտակարանի Հովհաննեսի Հայտնության գրքում Աստծու գահի շուրջ նստած ծերերից մեկի շուրթերով ասվում է. «Եւ մի ոմն յերիցանցն ասէ զիս. Մի՛ լար, ահաւասիկ յաղթեաց առիծն յազգեն Յուդայ, արմատն Դաւթի՝ բանալ զգիրքն եւ լուծանել զեօթն կնիքս նորա» (Յայտ., Ե. 5): Հայտնի է, որ Իսրայելի թագավոր Դաւիթը «...էր որդի առն Եփրաթացւոյ այնորիկ, որ ի Բեթղեհէմ Հրէաստանի, եւ անուն նորա Յեսսէ» (Ա. Թագ. Ժէ. 12): Հեսսեն Հուդայի տոհմից էր (Հռութ Դ. 18, 22), իսկ երբ Հակոբ նահապետն օրհնում է որդիներին, նրանցից Հուդային անվանում է «Կորիւն առիծու Յուդա» (Ծննդ. ԽԹ. 9): Այսինքն՝ այս տոհմաբանությունից հետեւում է. քանի որ Քրիստոս Հուդայի ցեղից է ծնվել (Դաւթի տոհմից), ուրեմն ժառանգել է այդ ցեղի խորհրդանիշ «Առյուծ» տիտղոսը: Քրիստոս Առյուծի համարում ունի, որովհետեւ առյուծը կենդանական աշխարհում հզորության եւ հաղթանակի խորհրդանիշ է, իսկ խաչի վրա հարություն առնելով՝ Քրիստոս առյուծաբար հաղթում է չարին եւ մահվանը⁸:

Երբ Քրիստոս հոգին ավանդում է խաչի վրա, Արեգակը խավարում է. «Եւ էր իբրեւ վեցերորդ ժամ, եւ խաւար եղեւ ի վերայ ամենայն երկրի մինչեւ ցիններորդ ժամն. խաւարեցաւ արեգակն...» (Դուկ. ԻԳ. 44–46): Քրիստոսի հարության տոնը նշվում է գարնանային օրահավասարին հաջորդող լիալուսնի առաջին կիրակի օրը՝ մարտի 21-ից ապրիլի 25-ն ընկած ժամանակահատվածում, երբ Կենդանաշրջանի գոտում օրահավասարների եւ արեւադարձերի հատման գծերով կազմված խաչի վրա Արեւի դիրքը Արդարության Արեգակ Քրիստոսի հարու-

⁸ Հմմտ. ՆԵՐՍԵՍ ԼԱՄԲՐՈՆԱՅԻ, Մեկնութիւն Յայտնութեան Սրբոյն Յովհաննու Աւետարանչի, Երուսաղէմ, 1842, էջ 65–66: David Aune, Word Biblical commentary, vol. 52A: Revelation 1–5. Dallas, 1997, Word books. (Commentary on Revelation 5:5): Քրիստոս-Արեգակ, Քրիստոս-Առյուծ, Ս. խաչ – լույս, Աստվածածին – լույս խորհրդաբանության մասին առավել մանրամասն եւ առավել խորութեամբ տե՛ս Հ. ՔՅՈՍԵՅԱՆ, Հայ միջնադարյան արվեստի աստվածաբանություն, Երեւան, 2021, էջ 36–38, 117–122:

թյունն է ավետում: Հետեւաբար, Քրիստոսի հոգու ավանդումը հավասար է Արեւի «մահվանը» ամառային արեւադարձին, երբ ցերեկներն սկսում են կարճանալ: Աստծու հարությունը նույնն է, ինչ բնության զարթոնքը, երբ գարնանային օրահավասարին նա արթնանում է ձմեռային մեռյալ քնից: Այսինքն՝ Արեւը հաղթում է մահվանը: Այդպիսի մի հարության մասին է ազդարարում հայկական խաչքարային արվեստի գլուխգործոց, Գոշավանքի 1291 թվականի «Ասեղնագործ» խաչքարը, որի խաչի թեւերի տակ բուսական զարդանախշեր են, իսկ ինքը բարձրանում է 12 ճյուղավորումով սկավառակի վրա (նկ. 4): Այս թիվը կարելի է հաճախ հանդիպել, եւ Կենդանաշրջանի գոտու 12 բաժանումներին համադրել:

ԱՐԵՒ ՄԻՏՐԱ ՄԻՀՐԸ

Ռավեննայի Սանտ Ապոլլինար Նուովո բազիլիկ տաճարի Ք. ծ. 2. դարով թվագրվող մի խճանկարում մոգերը երկրպագության են գնում մանուկ Քրիստոսին: Նրանք երեքն են՝ խոնարհված դիրքով եւ միհրական կոնաձեւ, ծայրը ծավլած գլխանոցներով (նկ. 5): Մոգերն Արեւելքում ծագած աստղին հետեւելով էին գուշակել Հիսուս Քրիստոսի ծնունդը (Մատթ. Ա. 1–2), ուստի ինչ-որ աստղապաշտական հավատալիքների հետեւորդներ պետք է եղած լինեին: Քրիստոսի ծննդյան ժամանակներում այդպիսի աստղապաշտական կրոն միտրայականությունն էր, ինչպես դա հռոմեական Միտրայի աշխարհով մեկ սփռված սրբարանների (միտրեոմներ) աստղային նշանագրումներից է երեւում:

Նոր Կտակարանում առաջինը հովիվներն էին, որոնց տրվեց Քրիստոսի ծննդյան ավետիսը, եւ նրանք երկրպագեցին Փրկչին (Ղուկ. Ը. 8–20): Նույն կերպ առաջինը մոտակա լեռան վրա թաքնված հովիվներն են Միտրայի ծննդյան ականատեսը դառնում: Միտրան ծնվում է ջահը ձեռքին եւ ցրում է խավարը: Հովիվներն իրենց անասունների հոտի եւ բերքի առաջին երախայրիքն ընծայում են Միտրային⁹:

Գաղտնածեսերից պահպանված մի հմայախոսական պատառիկում երկրպագուն Միտրային որպես Արեւի է դիմում. «...ինչը մեծն աստված Հելիոս Միտրան իր հրեշտակապետի միջոցով կարգադրեց բացել իմ առ-

⁹ Sĕm Ф. Кюмон, Мистерии Митры, Санкт Петербург, 2000, էջ 172–173:

ջեւ], որպեսզի միայն ես, որպես փնտրող, բարձրանամ երկինք եւ ճանաչեմ Տրեգերքը»¹⁰:

Միտրայի գաղտնածեսերում մաքրագործվում էին հացով եւ ջրով կամ հացով եւ գինով¹¹: Նույն կերպ քրիստոնեական ծեսերում կենտրոնական նշանակություն ունեն հացն ու գինին՝ Քրիստոսի մարմինը եւ արյունը: Միտրայական սրբարաններում, որտեղ հաճախ Միտրայի զոհաբերած ցուլն էր պատկերվում (տավրոքտոնիա), մեկ անգամ չէ, որ ցլի պոչը ցորենի հասկով է ավարտվում (նկ. 6): Արարատի թագավորության Ք. ծ. ա. է. դարով թվագրվող ընծայական թիթեղի վրա պատկերված տեսարանում հասկերի խուրձն արդեն ցլի մեջքին իր գահով տեղավորված աստծու ձեռքում է (նկ. 7): Երբ Խոյի դարաշրջանում (էոնում շուրջ 4000–2000 տարի առաջ) աշնանն աստղային երկնքում Յլի աստղերն էին հորիզոնից բարձրանում, մշակը ցորենը պահ էր տալիս հողին, իսկ գարնանն Արեւի «շարժման» արդյունքում, երբ Յուլն իջնում էր հորիզոնից ներքեւ, ցորենը ծիլ էր տալիս, որպեսզի ամռանը հասկ դառնա: Եւ այս ամբողջ երկրագործական պատկերն ուղղված էր Արեւի փառաբանմանը, որի ձեռքով առասպելաբանորեն կատարված ցլասպանության շնորհիվ մարդն իր հաց հանապազօրյան էր վաստակում: Նույն այդ հացը քրիստոնեական ավանդույթում արդեն Երկնային հորից ականկալվում է Տերունական աղոթքով:

Հայ գեղջուկը հաց թխելուց առաջ կանգնում էր աղոթարանի առջեւ (երբ Արեւը նոր է ծագում), երեսը խաչ հանելով եւ ծունր դնելով, ասում էր. «Բարի լույսի բարի Աստված, հոգնած, դադրած արեգակ Աստված, մեր հացին բարաքյաթ (արաբ. առատություն, լիություն, օրհնություն) տաս»¹²: Հացը թխելուց հետո առաջին յոթ հատին ձեռք չէին տալիս: Համարում էին, որ դրանցից ամենաառաջինը Հիսուսի համար է, մյուսները՝ զանազան կարիքավորների: Հացն ուտելուց հետո պետք է սեղանն անմիջապես հավաքեին, այլապես հացի հրեշտակը կարող էր ընտանիքին վնասել¹³: Հացի հրեշտակը, ըստ էության, հին ավանդույ-

¹⁰ S. D. FIDELER, Jesus Christ, Sun of God: Ancient and early Christian symbolism, USA, Madras, London, 1993, էջ 152:

¹¹ Անդ, էջ 145:

¹² Արեւի մասին ժողովրդական ըմբռնումների, Միհրի եւ արեւապաշտության մասին տես Ս. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ, Հայ առասպելաբանությունը, Բեյրութ, 2000, էջ 40–60, 452–463:

¹³ Կ. ՍԱՀԱԿՅԱՆ, Ռ. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ, Հացին առնչվող ժողովրդական պատկերացումներ եւ հավատալիքներ («ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն»),

թից եկած Մհեր-Միհր-Միտրան էր, որը «Սասնա ծռեր» էպոսում իր քարայրից դուրս պետք է գա այն ժամանակ, երբ ցորենը մասուրի չափ դառնա, իսկ գարին՝ ընկույզի:

Հացը հունցելուց հետո հայ կինը խմորի երեսին խաչ էր անում, որ ապահովի գերդաստանի պաշտպանությունը Հիսուսով¹⁴: Նույն այդ խաչը տեսնում ենք Դոմաթիայի միտրայական սրբարանի բարձրաքանդակում պատկերված ծեսի ամանի մեջ դրված 4 կտոր հացերի վրա (նկ. 8): Ֆրանց Կյումոնի կարծիքով՝ ծիսարարներն այստեղ հացը հեշտությամբ կտրելու համար են դրանց վրա խաչ արել¹⁵, բայց միեւնույնն է, դա չի բացառում խաչի տիեզերաբանական նշանակությունը: Խաչը կամ կեռ-խաչ-արեւախաչը Միհր Միտրայի խորհրդանշն էր, ինչպես դա բուլղարական Գիգեն գյուղի միտրեոմի բարձրաքանդակից է երեւում, որտեղ կեռխաչն անմիջապես Միտրայի դեմքին կից է քանդակված (նկ. 9):

ՄԻՏՐԱՅԱԿԱՆ ՅՈԹ ԱՍՏԻՃԱՆՆԵՐԸ

Միտրայական գաղտնածեսերում հավատավորն իր հոգեւոր վերելքի ճանապարհին 7 աստիճանակարգերով էր բարձրանում, որոնցից յուրաքանչյուրը հնում հայտնի մոլորակներից մեկի հովանու ներքո էր¹⁶: Վերջին՝ յոթներորդ բարձրագույն աստիճանը կոչվում էր «Հայր» (Pater), որի հովանավորը ժամանակը խորհրդանշող Երեւակն էր Սատուրնը (հռոմեական ժամանակի աստված Սատուրնուսի անունից): Հայրը նույն ինքը Միտրան էր, որի ներկայացուցիչ հոգեւոր առաջնորդը միտրայական համայնքում վարում էր ծիսակարգերը¹⁷: Հետաքրքիր գուգադիպություն,

հտ. 15), 2012, էջ 82–83:

¹⁴ Անդ, էջ 82:

¹⁵ Տէս Կյումոն, էջ 207–208:

¹⁶ Օրինակ՝ սիրիական Դուրա – Եւրոպոսի միտրեոմի աղոթարան – հարթակը տանող աստիճանները 7 – ն են (Vermaseren, Maarten J., Corpus inscriptionum et Monumentorum religionis Mithriacae, vol. I, The Hague: Martinus Nijhoff, 1956, no 34 -), (այսուհետեւ՝ CIMRM):

¹⁷ Տէս M. VERMASEREN, Mithras, The secret God, New York, 1963, էջ 138–153: Հետաքրքիր է, որ Երվանդ Մարգարյանը 7 մոլորակների հովանու ներքո գտնվող միհրական 7 աստիճանները Կոմմագենեի նեմրոթ լեռան վրա Անտիոքոս Ա.-ի կառուցած հռչակավոր պանթեոնի կենդանակերպ-առյուծին եւ ձեռքերը կրծքին խաչած առյուծագլուխ Այոն-Քրոնոսին աստվածային հովանավորչության միեւնույն համատեքստում է դիտարկում (Ն. ՄԱՐԳԱՐՅԱՆ, Միհրականությունը Հին աշխարհի քաղաքական եւ կրոնահոգեւոր համակարգում. Կոմմագենե, Հայաստան, Հոռոմ, Երեւան, 2014, էջ 154–157):

յոթներորդ մոլորակ Երեւակի աստղաբաշխական նշանը նույնն է, ինչ հայոց այբուբենի յոթներորդ՝ «է» տառը: Աստվածաշնչում «է»-ն մատնանշում է Աստծուն եւ նշանակում է «էություն», «գոյություն», «նա, որ կա»: Ելից գրքում, երբ Մովսեսը հարցնում է Աստծու անունը, Աստված պատասխանում է. «Ես եմ է-ն» (Ելք, Գ. 14), այսինքն՝ «Ես եմ նա, որ է»: Հայկական եկեղեցական ուշ ավանդույթում «է»-ն երբեմն հայտնվում է հայկական եկեղեցիների որմերին (օրինակ՝ Ս. Գայանեի վանք, էջմիածնի Մայր տաճար):

Ժամանակի աստվածը, որին հունահռոմեական ավանդույթում Այոն, Քրոնոս կամ Լեոնտոցեֆալ են անվանում, Հռոմի Տորլոնիա թանգարանում ցուցադրվող հարթաքանդակում առյուծագլուխ է եւ կանգնած է խաչաձեւ նշան կրող սկավառակի վրա (նկ. 10): Նա միտրայական տիեզերաբանության մի կարեւոր մասն է եւ լրացնում է Միտրայի կերպարը՝ որպես ժամանակի աստված: «Սասնա ծռեր» դյուցազնավեպում նա ժամանակը հսկող Փոքր Մհեր – Միտրա Միհրն է, որը Վանի իր հռչակավոր դռան ետեւում հետեւում է «Ճախրի ֆալաք»-ի՝ Ճախարակի անիվի պտույտին¹⁸: Այդ անիվն իր ճաղերով հար եւ նման է մասերի բաժանված ժամանակի ցուցիչ Կենդանաշրջանի գոտուն¹⁹: Նույն այս տեսարանն արտահայտված է Գերմանիայի մի ժամանակ հռոմեական կայսրության գաղութ Տրիր քաղաքի միտրայական սրբարանի բարձրաքանդակում. Միտրան գլուխը մտցրել է Կենդանաշրջանի գոտու մեջ եւ կարծես հետեւում է նրա պտույտին (նկ. 11):

Աստիճանի կամ սանդուղքի գաղափարը, բացի իր հոգեւոր-գաղտնածիսական իմաստից, միտրայական ուսմունքում, ըստ երեւոյթին, օրացուցային նշանակութուն է ունեցել: Գառնիի Միհրի տաճարին նվիրված 9 աստիճանների թիվն ամառային արեւադարձից մինչեւ գարնանային օրահավասար ընկած միջակայքի ամիսների թվին է համապատասխանում: Դա թույլ է տալիս մտածել, որ արվել է հատուկ այն նպատակով, որպեսզի ուխտավորները գարնանային օրահավասարի օրը պաշտամունք մատուցելու համար այդ աստիճաններով տաճար բարձրանան:

¹⁸ «Սասնա ծռեր», հտ. Բ., I մաս, Երեւան, 1944, էջ 5:

¹⁹ «Ճախրի ֆալաք»-ը կամ նաեւ հնչյունների դրափոխությամբ հանդիպող «Ջախի ֆալաք»-ը միեւնույն ժամանակ բախտի անիվ Կենդանաշրջանի գոտին է, որով հնում բախտ էին գուշակում:

Անցյալ դարի 90-ականների վերջերին Սիրիայի Հավարտե գյուղակում աշխարհում երբեւէ գործած ամենավերջին միտրայական տաճարներից մեկում հնագետ Միխալ Գավլիկովսկին պատի վերեւի շարքում, դեպի ներս եւ դեպի ձախ նայող քառակուսի մի ճեղք հայտնաբերեց եւ իր գործընկերների հետ աստղագիտական, մաթեմատիկական, տեղագրական ստույգ տվյալներով հաշվարկեց, որ 350 թվականին, ձմեռային արեւադարձի օրը, տեղական ժամանակով ժամը 15:19-ից մինչեւ 16:00-ի սահմաններում, 2 ժամ մայրամուտից առաջ այդ ճեղքից լույսը թափանցել է միտրեոմի տավրոքտոնիայի տեսարանի վրա: Եւ դա Միտրայի ծննդյան տոնակատարություններն սկսելու ազդանշան է ծառայել: Ըստ այդմ՝ համոզմունք հայտնվեց, որ Միտրան Յլին ձմեռային արեւադարձի օրն է գոհաբերել²⁰:

Սիրիան գտնվում է հյուսիսային լայնության 32–37 աստիճաններում, եւ Յուլ համաստեղությունը շուրջ 1700 տարի առաջ, ըստ առաջընթացության (պրեցեսիայի) երեւույթի, ձմեռային արեւադարձի օրը կարող էր դիտելի լինել իր բարձրակետից եւ թագավորել աստղային երկնքում, իր Ալդեբարան պայծառ աստղով համարվել երկնքի զարդը, բայց խնդիրն այն է, որ այլեւս տեսանելի չէր լինի միմիայն ապրիլի կեսերին, ինչպես դա Խոյի դարաշրջանում հարեւան Հայկական լեռնաշխարհում էր տեղի ունենում: Այդ պատճառով անհավանական է պնդել, թե Միտրան ձմեռային արեւադարձին ծնվելով, հենց անմիջապես այդ օրն է ցլին սպանել, այլ ոչ թե գարնանը: Եթե տաճարը կառուցողներն այնպես են արել, որ ձմեռային արեւադարձի օրը Արեւը լուսավորի ցլասպանության տեսարանը, ապա չպետք է բացառել, որ դա արել են հատուկ ցույց տալու համար, որ ձմեռն ի վերջո նահանջելու է, եւ գարունը հաղթանակ է տանելու:

Հավանական է կարծել, որ Գառնիի տաճարում երդիկից իջնող լույսը գարնանային օրահավասարի օրը լուսավորել է ներսի ջրավազանը եւ խորշի պատվանդանի ենթադրյալ արձանը, որի չափերի եւ ամբողջական տեսքի մասին ստույգ տվյալներ մեզ հայտնի չեն: Այս տեսակետը, իհարկե, տեղում ստուգելու եւ հաշվարկելու կարիք ունի:

Առաջ անցնելով ասենք, որ ուշագրավ են հատկապես աստիճանի

²⁰ Sław M. GAWLIKOWSKI, K. JUKUBIAK, W. MALKOWSKI, A. SOLTYSIAK, A ray of light for Mithras («Un impaziente desiderio di scorrere il mondo Studi in onore di Antonio Invernizzi per il suo settantesimo compleanno»), Sesto Fiorentino, 2011, էջ 169–175:

բազրիքների 2 ճակատային մասի վրա քանդակված, աջ ու ձախ նայող ծնկած մարդակերպ պատկերները, որոնք ձեռքերը վեր պարզած, ինչ-որ ծանրություն են պահում գլխավերելում (նկ. 12): Ընդունված է նրանց հունական դիցաբանությունից հայտնի երկինքը ձեռքերով պահող «Ատլանտակերպ տիպի էակներ» համարել²¹, սակայն դրանք իրենց մարմնի դիրքով հիշեցնում են Արարատի թագավորության Կարմիր բլուրից հայտնաբերված բրոնզե գոտու վրայի ծնկած, գլխավերելում Արեւի թեւավոր սկավառակը բռնած, Շիրիլի անվանվող աստծուն (նկ. 13) եւ Գերմանիայի Հելդելբերգ քաղաքի միտրեոմի բարձրաքանդակի Միտրային, որը նույնպես ծնկած է եւ գլխավերելում սկավառակ է պահում (նկ. 14): Տպավորությունն այնպիսին է, որ Գառնիի երկու կերպարներն իրենց աջ եւ ձախ դիրքով իսկապես հաստատում են, որ հավատացյալները մեծ նշանակություն են տվել Արեւի «բոլորապտույտի» երկու կետերին՝ գարնանային օրահավասարին ու ամառային արեւադարձին:

Հետաքրքրական են նաեւ Բյուրականի՝ հազարամյակներով դեպի արեւելք ուղղված առեղծվածային աստիճանները, որոնց վերելում հարթակ է, եւ փոս է արված (նկ. 15, 16): Նման հարթակները հնագույն սրբավայրերում կարող էին ծիսակատարությունների, զոհաբերությունների կամ պաշտամունքային այլ գործողությունների համար ծառայել: Հարթակի փոսը հավանաբար օգտագործվել է սյան, կոթողի, սրբազան քարի կամ փոքր պաշտամունքային արձանիկի ամրացման նպատակով²²: Թեեւ հնարավոր չէ միանշանակ պնդել, որ այնտեղ ժամանակին Միհրի արձան է կանգնեցված եղել, այնուամենայնիվ կառույցի ընդհանուր հատակագիծը չի բացառում դրա արեւապաշտական կամ միտրայական մեկնաբանությունը:

Աստիճաններն օրացույցի հետ են կապված նաեւ հին օրացույցային առասպելներից սերող «Պատմություն Ալ Ադ Դինի եւ կախարդական լամպի մասին» արաբական հեքիաթում: Ալ Ադ Դինը մարմարե 12 աստիճաններով իջնում է հորը (ամիսներ), որտեղ 4 սենյակ կա (տարվա եղանակներ), չորրորդ սենյակի դուռը տանում է սյունասրահ, որտեղ 30 աստիճանից բաղկացած սանդուղք կա (ամսվա օրեր), վերելում մար-

²¹ Стен К. ТРЕВЕР, Очерки по истории культуры Древней Армении, (II век до н. э. — IV век н. э.), Москва—Ленинград, 1953, էջ 48:

²² Այս հուշարձանի մասին տես Ա. ԳԵՐՈՐԳՅԱՆ, Լ. ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ, Բյուրականի հնագույն պաշտամունքային հուշարձանը («Հնագիտական աշխատանքները Հայաստանի նորակառույցներում» հտ. 1), Երեւան, 1993, էջ, 20—25:

դու բոլոր ցանկությունները կատարող լամպն է վառվում, որն Ալ Ադ Դինը գետնի տակից դուրս է հանում²³։ Լամպն իհարկե Արեւի նշանակն է, որը գարնանային օրահավասարին գետնի տակից՝ հանդերձյալ Մութ աշխարհից²⁴ գարնանային օրահավասարին Լույս աշխարհ է ելնում եւ ցանկալի գարուն է բերում։

Ինչպես միտրայականության, այնպես եւ քրիստոնեական գաղափարաբանության մեջ սանդուղքը դեպի երկինք տանող կատարելության ճանապարհ է։ Պատահական չէ, որ հայկական խաչքարային արվեստում խաչային հորինվածքները երբեմն վարդյակի փոխարեն աստիճանավոր պատվանդանի վրա են դնում²⁵։ Եղիշեն իր «Վասն Վարդանայ եւ Հայոց պատերազմին» մատյանի է. գլխում («Յաղագս չարչարանաց խոստովանողացն») պատմում է, թե ինչպես պարսից դենպետը (կրոնապետը) բանտում Ղեւոնդյաններին այցելելով, տեսիլքով ականատես է դառնում, թե ինչպես են հանուն խաչի եւ Քրիստոսի հավատքի Ավարայրում նահատակված զինվորները Վարդանի գլխավորությամբ սանդուղքով դեպի երկինք բարձրանում։ Նորավանքի վանական համալիրի Սուրբ Աստվածածին դամբարան եկեղեցու արեւմտյան ճակատին (ԺԴ. դ.) Մոմիկ ճարտարապետը երկու կողմից բարձրացող այնպիսի նեղ, առանց բազրիքների աստիճաններ է կառուցել, որ խորհրդանշեն մարդու դժվարին վերելքը դեպի երկնային արքայություն, դեպի եկեղեցու գմբեթը, որի վրա խաչն է բարձրանում։ Ներքեի հարկը մեր աշխարհն է, իսկ երկրորդ հարկը՝ աղոթատեղին՝ երկինքը։ Երկրորդ հարկը եզրափակող շրջանաձեւ դասավորությամբ 12 սյունանոց գմբեթը Կենդանաշրջանի գոտու 12 համաստեղությունների վերհուշն է կամ գուցե եւ նրանց համադրելի 12 առաքյալների խորհրդանիշը, քանի որ որմնաքանդակների մեջ աչքի է ընկնում Տիրամոր պատկերը մանկան հետ։

ԿԵՌԵԱԶ – ԱՐԵՒԱԿԱԶԸ

Երկու հազար տասնվեց թվականին գանձագողերից առգրավվեց Սյունիքի Եղվարդ գյուղի մոտ նրանց հայտնաբերած Արարատի թագա-

²³ *Տէս Խալիֆ на час. Избранные сказки Тысячи и одной ночи, перевод с арабского М. А. Салье, М., 1986, էջ 378–379:*

²⁴ Աշնանը եւ ձմռանը, երբ օրերը շուտ են մթնում։

²⁵ Հ. ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ, *Խաչքար։ Ծագումը, գործառույթը, պատկերագրությունը, իմաստաբանությունը*, Երեւան, 2008, էջ 279։

վորության շրջանին վերաբերող անտրոպոմորֆ մի ֆիգուրիկ, որը կեռ-խաչի դիրք ընդունածի տեսք ունի (նկ. 17): Ուշ երկաթի դարում Շոտ-լանդիայի հյուսիսում ապրած կելտական պիքտեր ցեղից կեռխաչի մեկ ուրիշ նմուշ է մեզ հասել, որն այժմ Շոտլանդիայի քարաքանդակի թանգարանում է պահվում: Պատկերում է մերկ մարդու պտույտը ծննդյան, մահվան եւ հարության հավերժական հոլովույթում (նկ.18), քանի որ կեռխաչը շարժման անընդհատությունն ու նորացումն է խորհրդանշում: Եթե մի հետազոծ կլոր է, ինչպես այս կեռխաչի պտույտը, ապա ոչ ոք չի կարող ցույց տալ ոչ նրա սկիզբը, ոչ էլ վերջը: Երկրից նայողի դիրքից այդպես ամբողջ Տիեզերքն է տարին բոլոր հավերժական կորագծով պատվում: Եթե մեկ լուսատու ծագում է, այնուհետեւ խոնարհվում, ապա որոշակի ժամանակ անց կրկին ամբառնում, «հարություն» է առնում: Այդպես էլ հավատացել են, որ մարդն է իր ֆիզիկական գոյությունը հրաժեշտ տալուց հետո հարություն առնում անդենային կյանքում: Դա երեւում է «Ստեղակ» տիպի բոսնիական մի երկթեք, լեռան նման սրագագաթ, եռանկյուաձեւ տապանաքարից, որի վրա Արեւախաչ – կեռխաչ է պատկերված: Թվագրվում է XIV – XV դարերով (նկ. 19): Մարդու կյանքն էլ այդպես երկթեք է՝ լեռան նման: Մարդն իր կյանքի առաջին կեսում, պատկերավոր ասած, լեռ է բարձրանում, երկրորդ կեսում սկսում է իջնել՝ մինչեւ հասնում է ստորոտին: Այդպես նաեւ Արեւն է կամարաձեւ երկնքում օրվա մեջ հասնում իր գագաթնակետին, այնուհետեւ գնում է դեպի մայրամուտ: Եվ այդ տեսարանը կրկնվում է հավերժորեն: Նույն լեռան տեսարանն են իրենցից ներկայացնում եգիպտական եռանկյունի բուրգերը, որոնք միաժամանակ դամբարաններ են: Նրանց պատերը ոչ թե ողորկ են, այլ՝ զանգվածեղ քարերով դեպի վեր ու վար տանող աստիճաններ:

Երկթեք կտրվածքով, այսպես կոչված՝ «օրորոցային» տապանաքարեր կարելի է գտնել նաեւ Արագածոտնի մարզում, հատկապես Բյուրականի հին գերեզմանոցում: Նույն այս իմաստային դաշտից են նաեւ վերելում կորություն մեղացող սրագագաթ խաչքարերը, որոնց վրա կեռխաչերի փոխարեն ծաղկած խաչեր են պատկերվում²⁶ իբրեւ կյանքի վերածննդի խորհրդանիշ, ինչը հարություն գաղափարի հետ միասնաբար է ընկալվում:

²⁶ Տես օրինակ՝ Ս. ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ, Բուն Աղվանքի հայերեն վիմագրերը, Եր., 1997, էջ 31, նկ. 150, էջ 36, նկ. 178, էջ 37, նկ. 193:

X-ԱՁԵԻ ԽՈՐՀՐԴԱՆԻՇԸ

Խաչաձեւ նշանների տարատեսակների շարքում առանձնանում է X-աձեւ կամ խաչվող գծերով կազմված մոտիվը, որը մեկից ավելի անգամ հանդիպում է Արարատի թագավորության ընծայական բրոնզե թիթեղների վրա (նկ.16, 17, 18): Այդ նմուշների մի մասը Վանի տարածաշրջանի Գիյիմլի (Հիրկանիս) գյուղում կատարված շինարարական աշխատանքների ընթացքում հայտնաբերված նյութերից է հայտնի դարձել: Դրանք սովորաբար Ք. ծ. ա. Ը.-է. դարերով են թվագրվում: Հետազոտությունների մեջ հիմնականում ոչ այնքան որպես ինքնուրույն խորհրդանշական պատկերներ են դիտարկվում, որքան որպես հորինվածքային — զարդական տարրեր, որոնք տվյալ ընդհանուր պատկերային համակարգի մեջ են ներառված: Միաժամանակ չեն բացառվում, որ առանձին դեպքերում դրանք կարող էին կապված լինել ծիսական միջավայրի կամ աստվածային ներկայության հետ: Սակայն նշանի բովանդակին հստակ մեկնաբանությունը շարունակում է խնդրահարույց մնալ, քանի որ բացակայում են դրանք ուղղակիորեն բացատրող գրավոր աղբյուրները: Այդ պատճառով հետազոտողները սովորաբար զգուշավորություն են ցուցաբերում՝ խուսափելով գերբացատրություններից եւ անբավարար հիմնավորված եզրահանգումներից²⁷:

Նշանի գործառույթը սակայն միայն զարդական կամ ծիսական շրջանակներով սահմանափակելը, հավանաբար, լիովին բավարար չէ: Խաչվող գծերով կազմված X-աձեւ նշանը տարբեր մշակութային միջավայրերում, որպես պահպանության, զորության կամ ռազմական ուժի հետ կապված պատկեր, նույնպես երեւան է գալիս: Այդ հանգամանքը թույլ է տալիս հարցը դիտարկել ավելի լայն համապատկերում: Այս տեսանկյունից ավելի ուշ շրջանի որոշ զուգահեռներ եւս ուշադրություն են հրավիրում: Օրինակ՝ X-աձեւ խաչը հռոմեական միտրայապաշտների մեջ հաղթության նշան է համարվել: Հռոմի քրիստոնյա առաջին աստվածաբաններից Տերտուլիանոսը (Ք. ծ. Բ. դ.) իր՝ «Ընդդէմ հերետիկոսաց» աշխատության մեջ գրել է. «....Միտրան [այնտեղ] իր զինվորների ճակատին նշան է դնում, նաեւ կատարում է հացի ընծայում եւ ներկայացնում հարության

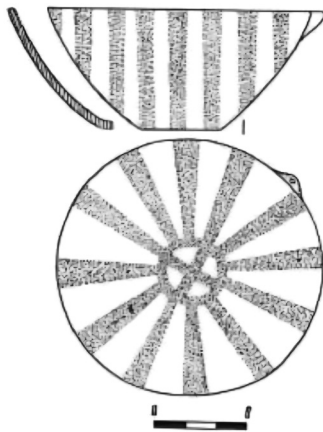
²⁷ S. E. CANER, Bronzene Votivbleche von Giyimli («Archäologie in Iran und Turan», № 2, Rahden/Westf., 1998. Orhan Aytug Tasyurek, The Urartian bronze hoard from Giyimli («Expedition. University of Pennsylvania Museum», vol. 19, № 3), 1977, էջ 12–20:

Նկ. 1

Նկ. 2

Տիկիլ 71. Շիլիա նեկրոպոլի

Նկ. 3

Նկ. 4

Նկ. 5

Նկ. 6

Նկ. 7

Նկ. 8

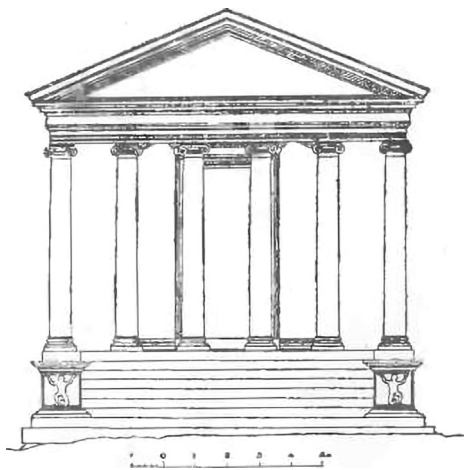
Նկ. 9

Նկ. 10

Նկ. 11

ნკ. 12

ნკ. 13

ნკ. 15

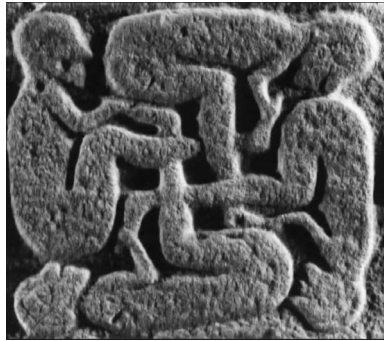
ნკ. 14

ნკ. 16

Նկ. 17

Նկ. 18

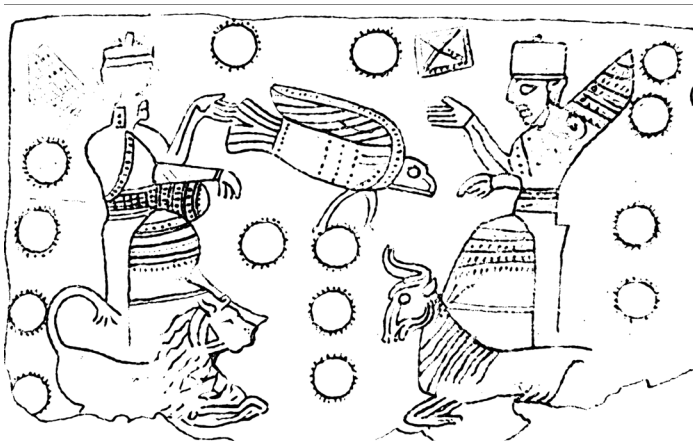
Նկ. 19

Նկ. 20

Նկ. 21

Նկ. 22

Նկ. 23

Նկ. 24

պատկերը»²⁸։ Թեեւ նա չի ասում, թե դա ինչ նշան է, բայց ահա գոթերի դեմ մղված ճակատամարտերից մեկում զոհված հռոմեական կայսր Հոսթիլիանոսի (Hostilianus) կիսանդրու ճակատին նույն X-աձեւ խաչին ենք ականատես լինում (նկ. 20)։ Նորվեգացի հնագետ Հանս Պետեր Լ'Օրան-ժի համոզմամբ՝ խաչը դրված է ճակատի ճիշտ այն հատվածում, որտեղ զորավար կայսեր ապրած ժամանակներում դրվում էին որոշակի կրոնական համայնքների պատկանելու նշանները։ Այս նշանը խորհրդանշում է զինվորի նվիրումը Միտրային՝ որպես անպարտելի աստծու զինակից եւ լավագույնս կարող է Հոստիլիանոսին համապատասխանել՝ որպես Միտրայի զինվոր լինելու նշան²⁹։

Հայ ժողովրդական վեպի՝ «Սասնա ծռեր»-ի հերոսների աջ թեւին դրված «խաչ պատերազմի» նշանը եւս առնչվում է մարտական պատրաստության եւ պաշտպանական ուժի գաղափարներին։ Նույնպիսի իմաստաբանական դաշտում է հիշատակվում նաեւ իրանական ավանդույթի X-աձեւ նշանով «Դերավշ Կավիանի»-ն՝ որպես ռազմական դրոշ, որը մարմնավորում էր զորութունը, ոգին եւ հաղթանակը (նկ. 21)։ Կոչվում էր «Հաջողության աստղ» եւ համարվում էր, որ այդ դրոշը կորսվելու դեպքում կկորսվի նաեւ հաջողությունը։ Պատմականորեն սա Սասանյանների դրոշն էր, որը պատերազմների ժամանակ պարսկական բանակը պարզում էր թշնամու դեմ՝ որպես հաղթանակի եւ աստվածային հովանավորության նշան։ Առասպելականորեն Կավե դարբնի դրոշն էր, որը նա բարձրացրել էր Զոհակի դեմ ապստամբելիս³⁰։

Թեեւ դժվար է ներկայում այս երեւույթների միջեւ ուղղակի ժառանգական կապ հաստատելը, այդուհանդերձ դրանց համադրությունը ցույց է տալիս, որ խաչաձեւ կամ խաչվող գծերով նշանները Առաջավոր Ասիայի եւ հարակից մշակույթներում կարող էին ոչ միայն սրբազան, այլեւ ռազմական, պաշտպանական բովանդակություն կրել։ Այս իմաստով չի բացառվում, որ ուրարտական միջավայրում հանդիպող X – անման ձեւերը եւս երբեմն որպես ուժի, պահպանության կամ զորության նշաններ են ընկալվել։

²⁸ S^{էս} TERTULIAN, On the Prescription of Heretics, Chapter XL 40, segment 4.

²⁹ S^{էս} H. L'ORANGE, Apotheosis in Ancient portraiture, Oslo, 1947, էջ 95–97:

³⁰ S^{էս} Dj. Khaleghi-Motlagh, Encyclopedia Iranica, vol. VII, fascicle 3, Costa Mesa, California, Mazda publishers, 1994, էջ 315–316:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ

Այսպիսով՝ սույն ուսումնասիրությունում քննության առանք արեւելին խորհրդաբանության, միտրայական ավանդույթի եւ քրիստոնեական պատկերացումների միջեւ առկա համեմատական գծերը՝ շեշտադրում կատարելով տարբեր մշակութային եւ կրոնական համակարգերում դրանց ունեցած արտահայտումների վրա: Առանցքային դիտարկեցինք Արեւի «շարժման» շրջափուլերի, բնության պարբերական հերթագայության եւ կրոնական գաղափարաբանության փոխհարաբերությունները, Համեմատական դիտարկումների արդյունքում առանձնացրինք սրբազան հացի, աստիճանների միջով արտահայտվող վերելքի խորհրդաբանությունները եւ օրացույցի ընկալումը: Այս ամենի համապատկերում դիտարկեցինք հայկական մշակութային նյութերը՝ խաչքարային արվեստի դրսևորումներով, վիպական ավանդույթներով եւ ճարտարապետական հուշարձանների որոշ առանձնահատկություններով: Միեւնույն ժամանակ ցույց տվեցինք, որ տարբեր մշակույթներում հանդիպող կառուցվածքային եւ պատկերագրական նմանությունները կարող են մեկնաբանվել որպես համընդհանուր մարդաբանական եւ խորհրդանշական մտածողության դրսևորումներ: Ներկայացված նյութն այնուամենայնիվ, սրանով ոչ այնքան վերջնական նույնականացումներ առաջադրելու նպատակ է հետապնդում, որքան միտված է համեմատական վերլուծության շրջանակ առաջադրելուն, որը կարող է որոշակի նյութ տրամադրել հետագա միջմշակութային եւ կրոնագիտական ուսումնասիրությունների համար:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Ըստ վաղ դարերից եկող ավանդույթի, Կենդանաշրջանի գոտում օրահավասարների եւ արեւադարձերի կետերով ձեւավորված խաչի վրա առանցքային դեր են կատարում Յլի եւ Առյուծի կենդանակերպերը: Դրանցից առաջինը աշնան եւ ձմեռվա ցուրտ եղանակների նահանջն է խորհրդանշում, իսկ երկրորդը՝ գարնան եւ ամռան տաք եղանակների գալուստը: Երբ Արեւը մտնում է գարնան երկրորդ ամիս, Յուլն աստիճանաբար սկսում է անհետանալ աստղային երկնքից, իսկ Առյուծը հայտնվում է իր գագաթնակետում: Առասպելաբանորեն դա նշանակել է, որ Արեւն ու Առյուծը

հաղթեցին կյանքն ու ամենօրյա եռուզեռը սառեցրած ցրտերին եւ հարություն տվեցին բնությանը: Յլի անհետանալով, մարդիկ հողագործական աշխատանքների եւ ցորենի սերմնացանությանն են անցնում: Այդ պատճառով հռոմեական Միտրային վերաբերող սրբապատկերներում ցլի պոչի ծայրին հասկեր են պատկերվում, իսկ հայկական «Սասնա ծռեր» էպոսում Միտրա-Փոքր Մհերը խոստանում է իր քարայրից դուրս գալ այն ժամանակ, երբ ցորենը կդառնա մասուրի չափ: Քրիստոնյա ժամանակներում բնության հարություն բերող Արեւ աստծուն փոխարինում է Հիսուս Քրիստոսը, որն Արդարության Արեգակ եւ Առյուծ է կոչվում: Խաչի վրա հոգին ավանդելով, Նա հաղթում է մահվանը եւ հարություն է առնում: Մարդիկ Տերունական աղոթքով իրենց Աստծուց հանապազօրյա հաց են ակնկալում եւ ձգտում են հոգեւոր կատարելության եւ երկնային անմահության հասնել խաչի պաշտամունքով:

ՀԻՄՆԱԲԱՌԵՐ

Խաչ, Կենդանաշրջանի գոտի, Արեւ, առյուծ, ցուլ, հաց, սանդուղք, հարություն:

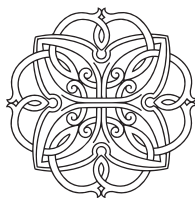
РЕЗЮМЕ

Согласно древней традиции, Телец и Лев играют ключевую роль в кресте, образованном точками равноденствий и солнцестояний в зодиакальном поясе. Первый символизирует отступление холодных осенних и зимних сезонов, а второй — приход теплых весенних и летних. Когда Солнце входит во второй месяц весны, Телец постепенно начинает исчезать со звездного неба, а Лев достигает своей кульминации. В мифологии это означало, что Солнце и Лев преодолели холод, заморозивший жизнь и повседневную суету, и возродили природу. С исчезновением Тельца люди приступают к земледелию и посеву пшеницы. По этой причине на иконах римского Митры на конце хвоста быка изображены колосья, а в армянском эпосе «Удальцы Сасуна» Мгер Младший — Митра обещает выйти из своей пещеры, когда пшеница вырастет до размеров шиповника. В христианские времена бога Солнца, приносящего воскресение природе, замещает

Иисус Христос, которого называют Солнцем Справедливости и Львом. Отдав свою душу на кресте, Иисус побеждает смерть и воскресает. Люди ожидают от своего Бога хлеба насущного через молитву Господню и стремятся достичь духовного совершенства и небесного бессмертия через поклонение кресту.

SUMMARY

According to ancient tradition, Taurus and Leo play a key role in the cross formed by the equinoxes and solstices in the zodiacal belt. The former symbolizes the retreat of the cold autumn and winter seasons, while the latter symbolizes the arrival of the warm spring and summer seasons. When the Sun enters the second month of spring, Taurus gradually begins to fade from the starry sky, and Leo reaches its zenith. In mythology, this signified that the Sun and Leo had overcome the cold that had frozen life and the hustle and bustle of daily life, and had revived nature. With the disappearance of Taurus, people begin farming and sowing wheat. For this reason, icons of the Roman Mithras depict ears of wheat at the end of the bull's tail, and in the Armenian epic "Daredevils of Sasoun" Mithras – Mher the Younger—promises to emerge from his cave when the wheat has grown to the size of a rosehip. In Christian times, the Sun god, who brings renewal to nature, is replaced by Jesus Christ, who is called the Sun of Righteousness and the Lion. By dying on the cross, Jesus conquers death and rises again. People expect their God to provide their daily bread through the Lord's Prayer and strive to attain spiritual perfection and heavenly immortality through veneration of the cross.

ԱՇՈՏ ՍԱՐԳՍՅԱՆ

Պատմական գիտ. թեկնածու

ՔՐԻՍՏՈՍ – ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՎՈՐԻՉ ԶՈՒԳԱՅԵՈՐ ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍԻ ԵՐԿՈՒՄ՝

Հայոց դարձից անցել էր ավելի քան հարյուր տարի: Մի կողմից հայ հասարակության ընդգծված ազգային առանձնահատկությունների, մյուս կողմից՝ անկախ պետականության պայմաններում նոր կրոնի՝ քրիստոնեության ամբողջական տարածումն ու արմատավորումն այդ ընթացքում կենսական քաղաքական խնդիր չէր դարձել: Դ. դարավերջին Պարսկաստանի եւ Հռոմեական կայսրության միջեւ Հայաստանի բաժանման ու թագավորական իշխանության հետագա գոյության վտանգման հետեւանքով դավանական թվացող այդ հարցը Հայոց Եկեղեցու համար վերածվեց ազգային ինքնության պահպանման առաջնային խնդրի: Դրա լուծմանն էր կոչված հայկական գրերի ստեղծմամբ, ուսումնական համակարգի հայկականացմամբ եւ Աստվածաշնչի թարգմանության նախաձեռնությամբ սկիզբ առած «Ոսկեդարը»²: Վերջինիս շրջանակում՝ Ագաթանգեղոսի «Հայոց պատմությունը» պետք է լիներ ծրագրված այդ գործի համար ճանապարհ հարթողը, առաջամարտիկը³:

Խնդիրը ոչ թե քրիստոնեական վարդապետության գաղափարական նրբությունների՝ հայ մտքին դժվար հասանելի լինելն էր, այլ նոր կրոնի դեմ հայ հանրության ավանդական—ազգային ինքնության առանձնահատկությունների պատնեշի հաղթահարումը: Մեկդարյա փորձը ցույց էր տվել, որ (անկախ լեզվական հանգամանքից) դա հնարավոր չէր օտար միջավայր եւ գործող անձեր ներկայացնող աստվածաշնչյան իրադարձությունների ու կերպարների, տեսական անառարկելի դրույթների վերաբերյալ քարոզչությամբ: Այսինքն՝ միայն Աստվածաշունչ մատյանի հայերեն

^{1*} Ստացուել է՝ 15.04.2026, գրախօսուել է՝ 18.07.2026: Էլ. հասցե՝ ashot.sargssyan@gmail.com:

² Այս մասին մանրամասն տես Ա. ՍԱՐԳՍՅԱՆ, Հայոց դարձի երկրորդ փուլը. հիմնական քաղաքական օրակարգն սպասարկող ծրագիրը, ԲՄ, 2024, թ. 38, էջ 48–73:

³ Հիմնավորումները տես Ա. ՍԱՐԳՍՅԱՆ, Ագաթանգեղոսի «Հայոց պատմության» ստեղծման ազգային-կրոնական միջավայրը եւ քաղաքական նպատակը, ՊԲՀ, 2025, թ. 3, էջ 3–26:

Թարգմանությունը բավարար չէր խնդիրը լուծելու համար. դա հնարավոր կարող էր լինել քարոզչանյութի պատմական հենքի տեղայնացմամբ, իրողությունների հայկականացմամբ, ազգային գործող անձերով:

Ազգաթանգեղոսի Պատմության իրադարձային հիմքը Տրդատ Գ.-ի հրամանով եւ Ս. Գրիգոր Լուսավորչի գործակցությամբ քրիստոնեությունը որպէս պետական կրոն ընդունելու պատմական իրողությունն էր: Դրա հիմամբ անհրաժեշտ էր ստեղծել տպավորիչ, ներգործուն մի պատմություն, որը ստվերում կթողներ, դուրս կմղեր դեռ կենսունակ արմատներ ունեցող հեթանոսականը, ուստի եւ՝ աշխարհականը, նոր կրոնը կդարձներ «ազգային» եւ հարազատ:

Քրիստոնեության հետ կապված պատմական որեւէ այլ դրվագով եւ անձերով հնարավոր չէր լինի ներազդուն նման մի երկ ստեղծել՝ Հայաստանում նոր կրոնը տարածելու եւ արմատավորելու համար: Հնարավոր չէր ո՛չ Քրիստոսի կողմից Հայաստան ուղարկված եւ այստեղ նահատակված առաքյալների վերաբերյալ ավանդության⁴, ո՛չ անձամբ Քրիստոսի (եթե անգամ նա մեր երկիր «բերվեր») կերպարի միջոցով: Առաջին՝ նրանք օտար էին եւ «հեղինակություն» չէին ներհայկական միջավայրում⁵, երկրորդ՝ նրանց վերագրված գործունեության շրջանի առնչությամբ չէր

⁴ Այդ ավանդությունը տարածվել էր Ե. դարասկզբին եւ դրանից էլ առաջ (տե՛ս ՄԱՂԱՔԻԱ ԱՐՔ. ՕՐՄԱՆԵԱՆ, Ազգապատում, Ս. Էջմիածին, 2001, էջ 9–10. Մ. ԱՐԵՂՅԱՆ, Երկեր, հ. Գ., Երեւան, 1968, էջ 377–348. Ք. ՏԵՐ-ԴԱՎԹՅԱՆ, ԺԱ.–ԺԵ. դարերի հայ վարքագրությունը, Երեւան, 1980, էջ 15: Ըստ էության՝ այդ է վկայում Փալատոս Բուզանդը, թե իրենից առաջ առաքյալների մասին արդեն ընդարձակ գրել են ուրիշները, ուստի ինքը համառոտ կշարադրի (տե՛ս ՓԱՆՍՏՈՍ ԲՈՒԶԱՆԴ, Պատմութիւն Հայոց, Ի չորս դպրութիւնս, Վենետիկ, 1933, էջ 2): Նույնն է ասում նաեւ Մովսէս Խորենացին. «Այս ամենայն, որպէս ասացաք, յայլոց պատմեալ յառաջագոյն, քան զմեզ....» (ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻ, Պատմութիւն Հայոց, քննական բնագիրը եւ ներածութիւնը՝ Մ. Աբեղեանի եւ Ս. Յարութիւնեանի, նմանահանութիւն, լրացումները՝ Ա. Սարգսեանի, Երեւան, 1991, էջ 158):

⁵ Սա կարելու հանգամանք է, ինչն ակնհայտորեն ցույց է տալիս սույն իրողությունը. Ե. դարի պատմիչներից Ազգաթանգեղոսը, Կորյունը, Եղիշեն, Ղազար Փարպեցին իրենց երկերի նույնիսկ ամենահարմար տեղիներում առաքյալների անունները չեն հիշատակում: Առաքյալների «գործառութային» դերը, կարծես, առավելապես արտաքին աշխարհի հետ էր կապվում, երբ քրիստոնեական աշխարհում առաքելական ծագումը եկեղեցու ինքնուրույն եւ ինքնիշխան լինելու (նաեւ նման ծագում չունեցողների նկատմամբ գերազանցության) իրավունքի հիմք էր դիտարկվում: Ուստի կարծում ենք՝ Ազգաթանգեղոսի երկի շարադրման շարժառիթն ու նպատակը միմիայն քրիստոնեության լրակատար տարածման եւ ամրապնդման հիմնական խնդիրը լուծելն է եղել: Այս երկին այլ բան՝ Հայոց եկեղեցու ինքնուրույնությունը եւ առաքելական ծագումը հիմնավորելու նպատակ վերագրելը (նման կարծիք տե՛ս «Հայոց պատմություն», հ. 2, գիրք

կարող արձանագրվել քրիստոնեությունը պետականորեն ընդունելու պատմական փաստը, որն անքակտելիորեն կապված էր Տրդատի Մեծի եւ Ս. Գրիգոր Լուսավորչի անվան ու ժամանակի հետ: Պետք էր մի նոր՝ հայկական ավետարան⁶, պետք էին ուշագրավ իրադարձություններ, համոզիչ, ներգործուն ու նաեւ առինքնող կերպարներ, ինչպես Ագաթանգեղոսի երկում ներկայացվող Ս. Գրիգոր Լուսավորիչը եւ Տրդատ արքան, երկրորդ տեղում, բայց ոչ երկրորդական դերում՝ Հռիփսիմյանց կույսերը:

Թե ինչպիսին էին եղել պատմական իրադարձության՝ քրիստոնեության որպես պետական կրոն ընդունման իրական մանրամասները, հարյուր տարի անց որեւէ մեկն այլեւս չէր կարող հիշել: Հնարավոր է՝ ինչ-որ հիշատակություններ փոխանցվել էին ներեկեղեցական բանավոր ավանդությամբ, նաեւ որոշ տեղեկություններ արձանագրվել էին, որոշակի նյութեր պահպանվել էին, օրինակ՝ Եկեղեցու կամ արքունի դիվանում, սակայն դրանք ընկալելի եւ հասանելի չէին հասարակության լայն շրջանակին: Ուստի եւ՝ խնդիր չէր, պահպանելով պատմական իրադարձային հիմքը, դրա վրա քրիստոնեության տարածման եւ արմատավորման արդյունավետ, ներգործուն պատմություն շարադրելը: Մյուս կողմից, սակայն, դա անհրաժեշտ էր անել այնպես, որ տվյալ ժամանակի մարդու ընկալումներում չանցներ հնարավորի ու հավաստիի սահմանագիծը⁷, չտուժեր երկի համոզականությունը: Հակոտնյա թվացող այս երկու մղումներն էլ Ագաթանգեղոսի «Հայոց պատմության» ստեղծման բնորոշիչներն էին լինելու:

Ագաթանգեղոսի «Հայոց պատմությունը» հիասքանչ գրական երկ է, պատմագրական կարեւոր հուշարձան, իսկ առաջին հեթին այն Դ.–Ե. դարերի սահմանագլխին ծառացած հիմնական քաղաքական խնդիրը երեւակող, ներկայացնող վավերագիր է, այդ խնդիրը լուծելու համար ստեղծված

1-ին, Երեւան, 2018, էջ 534), մեղմ ասած, չի համապատասխանում իրականությանը, քանզի նման ակնարկի կամ ենթադրության հիմք Ագաթանգեղոսի Պատմությունը պարզապես չունի:

⁶ Հնարավոր է, իհարկե, որ Տրդատ Մեծն ունեցած լինել Ագաթանգեղոս անունով քարտուղար, սակայն տվյալ երկի ստեղծման քաղաքական շարժառիթները նկատի ունենալով՝ առավել հավանական է, որ Հայոց դարձի պատմության հեղինակի Ագաթանգեղոս անունը («ավետաբեր հրեշտակ») մտահղացվել է՝ նկատի ունենալով նրա առաքելությունը:

⁷ Այնուամենայնիվ, այստեղ հրաշքները շատ ավելի պակաս, ավելի չափավոր են, քան՝ Ավետարանում: Չպետք է մոռանալ, որ Ավետարանների հիմնական հասցեատերը Ա. դարի հասարակության (Հռոմեական կայսրության արեւելյան շրջանների) ստորին, աղքատ խավերն էին, մինչդեռ Ագաթանգեղոսի «Հայոց պատմության» հիմնական «թիրախը» Ե. դարի հայ ազնվականությունն էր:

գործիք, միջոց՝ իրականացված մեծագույն հմտությունները եւ օրվա առաջնային քաղաքական օրակարգի հստակ ըմբռնմամբ: Գործնական այս տեսանկյունից էլ պետք է դիտարկել այս երկն ընդհանրապես եւ նրա հիմնական կերպարներին մասնավորապես:

ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՎՈՐԻՉ – ՔՐԻՍՏՈՍ ԶՈՒԳԱՀԵՌԸ

Ըստ Ագաթանգեղոսի «Հայոց պատմության»՝ Կեսարիայում մեծացած եւ քրիստոնյա դարձած Գրիգորը, դայակներից իմանալով իր հոր՝ Անակի գործած չարիքի մասին, գալիս է Տրդատ թագավորի արքունիք՝ նրան ծառայելու (չի նշվում, թե որպես ինչ, բայց ակնհայտ է՝ ի հատուցումն իր հոր կատարած ծանր հանցանքի): Գալիս է՝ առանց բացահայտելու, սակայն, իր քրիստոնյա լինելը (37)⁸: Իրական եւ պատմական է Գրիգոր անունով անձը, նրա՝ քրիստոնյա լինելը, Կապադովկիայի կողմերից Հայաստանի թագավորի արքունիք գալը (ոչ թե ինքնակամ, այլ Տրդատի հրավերով): Պատմական իրողությունն է Տրդատ Մեծ թագավորի եւ Գրիգորի իրականացրած Հայոց դարձը: Դրանից դուրս՝ իրադարձային մանրամասներում, Ագաթանգեղոսի հաղորդած տեղեկությունները քննարկելի են ոչ թե գիտական պատմության, այլ մի կողմից՝ երկի ստեղծման նպատակի ներքին տրամաբանության, մյուս կողմից՝ Ե. դարասկզբին հետապնդվող վերոհիշյալ հիմնական քաղաքական օրակարգի տեսանկյունից:

Ագաթանգեղոսի Պատմությունը որպես գրական հուշարձան դիտարկելիս առանցքայինը Ս. Գրիգոր Լուսավորչի կերպարն է, մնացյալ ամեն ինչ, կարծես, ծառայում է նրա կերպարի կերտմանը: Հայ մարդը ինչի՞ շնորհիվ պետք է ընդունեի նոր կրոնը՝ քրիստոնեությունը, թողնեի իր նախկին՝ հեթանոսական հավատալիքը եւ արժեհամակարգը. բնականաբար՝ ոչ թե հաճախ խրթին եւ անընկալելի դավանաբանական բանաձեւումների, քարոզների, աստվածաշնչյան պատումների, այլ առաջին հերթին առինքնող, համոզող մարդ-կերպարի շնորհիվ: Այս գիտակցումով է շարադրվել Ագաթանգեղոսի Պատմությունը, որի գլխավոր հերոսը պետք է վստահություն եւ հավատ ներշնչեր, վստահություն եւ հավատ՝ անձի նկատմամբ:

⁸ Օգտագործում ենք հետևյալ հրատարակությունը՝ «Ագաթանգեղոսի Պատմություն Հայոց», աշխատ.՝ Գ. Տէր-Մկրտչեանի եւ Ստ. Կանայեանցի, Տփղիս, 1909: Այս հրատարակությանը հղումները, հարմարության նկատառումով, տվել ենք հոգվածի շարադրանքում՝ փակագծում՝ նշելով ոչ թե հրատարակության էջը, այլ պարբերության թվանիշը:

Անձ-կերպարին վստահելով՝ պետք է վերջինիս խոսքը դառնար անվերապահ եւ անքնին հավատքի հիմք. իր նկատմամբ առաջացած հավատի միջոցով սույն կերպարը պետք է նույնպիսի հավատ ներշնչեր նաեւ իր պաշտած Աստծու հանդեպ:

Արձանագրենք մեկ կարեւոր փաստ եւս. քրիստոնեությունը՝ որպես կրոն, նման տարածում եւ ազդեցություն չէր կարող ունենալ, եթե այն առանձնացված լիներ Քրիստոսի հայտնի կերպարի հիմնական բնութագրիչների ամբողջությունից: Անտեսենք աստվածաշնչյան վկայությունը, սրբազան ավանդությունը եւ պատկերացնենք, որ Քրիստոս բնական ծագում (ծնունդ) է ունեցել, հրաշքներ չի գործել, թեկուզ հետապնդվել, հալածվել է, սակայն չի մատնվել, չի շարշարվել, չի խաչվել, հարություն չի առել, այլ մինչեւ խոր ծերություն իր աշակերտների հետ միայն քարոզել է իր վարդապետությունը, մահացել է բնական մահով, այս դեպքում արդյոք քրիստոնեությունը համաշխարհային կրոն կդառնա՞ր, կամ քրիստոնեական վարդապետությունն այդքան մեծ ազդեցություն կունենա՞ր:

Ե. դարում անհրաժեշտ էր հայ իրականության մեջ ստեղծել վստահություն եւ հավատ ներշնչող, ներգործուն, սակայն ազգային նկարագրով նմանօրինակ մի կերպար. այնպիսի կերպար, որը կլիներ առավել հմայիչ ու համոզիչ, քան հայ մարդուն ծանոթ հայրենի հեթանոսական շաստվածներն իրենց պատմություններով եւ առասպելներով: Այդ կերպարը հայ ազգի համար առավել ընդունելի եւ գրավիչ պետք է լիներ իր ծագմամբ, վարքով, գործով, նվիրումով, հրաշքներ գործելու ունակությամբ, հանուն իր գաղափարի՝ անմնացորդ անձնագոհությամբ, գործունեության հայկական միջավայրով, Հայոց պատմության կարեւորագույն մի դրվագի առանցքային անձ, վճռորոշ դերակատար լինելու հանգամանքով: «Հայոց պատմության» հեղինակը նման մի կերպար պետք է կերտեր Գրիգորից, իսկ այդ կերպարի լավագույն նախօրինակը կարող էր լինել Քրիստոս⁹, բնականաբար, ոչ լիովին նույնությամբ, այլ վերոնշյալ հիմնական գծերով եւ «հօգուտ» Գրիգորի տարբերություններով:

⁹ Կարելի էր մտածել, թե Քրիստոսի ավետարանական կերպարի հետ Գրիգոր Լուսավորչի կերպարի հիմնական հատկանիշների համընկնումները կարող էին նաեւ ինքնաբերաբար՝ ենթագիտակցության թելադրանքով կամ քրիստոնեության ռահվիրայի նման մի կերպարի կերտման մղումով պայմանավորված լինել: Համընկնումների մի մասը գրեթե հայելային են, իսկ տարբերություններն այնպիսին են, որ իրենց բացատրությամբ նույն կարծիքին են հանգեցնում:

ԾՆՈՒՆԴԸ ԿԱՄ ԾԱԳՈՒՄԸ

Քրիստոսի ծնունդը սովորական՝ մարդկային ծնունդ չէ, նմանը չունեցող հրաշք է՝ աստվածային հայտնություն, ինչով անկրկնելի է. Նա Աստծու Որդին էր, ընդ որում՝ միակ, միածին (տե՛ս Մատթ. Ա. 18, Գ. 17):

Գրիգորի ծնունդը, բնականաբար, չէր կարելի համեմատել Աստծու Որդու հրաշափառ ծննդյան հետ, ուստի այս հանգամանքը հաշվի առնելով՝ նրան տրվել է ժամանակի հայ հասարակության ընկալումներում բարձրագույնը՝ ամենաազնվազարմը համարվող Պարթեւ Արշակունիների տոհմից (որից սերվել էին նաեւ հայ Արշակունիները) ծագում: Գրիգորը նույն պարթեւական թագավորական այդ տոհմի նահապետներից մեկի՝ Անակի որդին էր¹⁰:

ՆՈՐԱԾՆԻ՝ ՄԱՀԻՑ ՓՐԿՎԵԼԸ

Քրիստոսի հրաշափառ ծնունդի նկարագրությունից հետո կարելու է մի հանգույց կա. Նրան մահ է սպառնում (Հրեաստանի թագավոր Հերովդեսի շար մտադրությունը), ինչից, սակայն, Նա հրաշքով փրկվում է (տե՛ս Մատթ. Բ. 13–14):

Նման մի դրվագ կա նաեւ Գրիգորի կյանքում. նրա հայր Անակը հյուրընկալվում է Հայոց արքա Խոսրովի մոտ, խաբեությունամբ սպանում նրան, որից հետո ինքն էլ ընտանիքով կոտորվում է: Գրիգորը՝ միակը Անակի ընտանիքից, միամյա մի մանուկ, փրկվում է. նրան փախցնում, տանում են «Հունաց» կողմերը (34):

ՀՐԱՇՔՆԵՐ

Մարդու համար որեւէ բան այնքան տպավորիչ չէ, որքան հրաշքը: Քրիստոսի գործած հրաշքները երկու տեսակի են: Դրանց մի խումբը անեւանելի թվացող իրավիճակներում ելք գտնելն է. Իրեն հետեւող շուրջ

¹⁰ Ավելի ուշ, երբ անհրաժեշտություն է առաջանում Հայոց եկեղեցու հիմնադրումը անմիջապես կապելու Քրիստոսի առաքյալների հետ, հիշատակվում է ավանդություն, ըստ որի՝ Գրիգորի մայրը հղիացել է Թագեոս առաքյալի գերեզմանի մոտ, որտեղ խփված է եղել Անակի վրանը (տե՛ս ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻ, Պատմութիւն Հայոց, քննական բնագիրը եւ Ներածութիւնը՝ Մ. Աբեղեանի եւ Ս. Յարութիւնեանի, նմանահանություն, լրացումները՝ Ա. Սարգսեանի, Երեւան, 1991, էջ 212), ինչով նրա ծագմանը լրացուցիչ կշիռ ու խորհրդավորություն է հավելվել՝ որպէս հիմք նրա հետագա առաքելության:

5000 հոգուն Աստծու Որդին կերակրում է՝ անհրաժեշտ չափով բազմացնելով ձեռքի տակ եղած հինգ հացն ու երկու ձուկը (տե՛ս Մատթ. ԺԴ. 17–21), կամ՝ քամու պատճառով փիղից հեռացած նավակին հասնելու համար ծովի վրայով քայլում եւ դադարեցնում է քամին (տե՛ս Մատթ. ԺԴ. 24–32), ջուրը գինի է դարձնում (Հովհ. Բ. 1–11) եւ այլն:

Հրաշքների երկրորդ խումբը հիվանդներին՝ մասնավորապես անհույս եւ անբուժելի ախտահարներին բժշկելն է, մեռյալներին վերակենդանացնելը, այդպիսի դրվագներն Ավետարանում բազմաթիվ են:

Քրիստոսի գործած՝ առաջին խմբի հրաշքներին կարող են զուգադրվել (բայց ոչ հավասարվել) Գրիգորի գործունեության երկրորդ փուլում մեհյանների կործանումը, կուռքերի ոչնչացումը, դեւերի տեսք ստացած քրմերին հալածելը: Անբուժելի հիվանդությունների բժշկումը նույնպես Գրիգորի գործունեության կարեւոր բաղադրիչն է. նա բժշկում է խոզի կերպարանք ստացած Տրդատին՝ ծանր մեղանշումից, ապա զղջումից եւ ապաշխարությունից հետո, նաեւ՝ նրա շրջապատի ախտահարված մարդկանց: Մահացածին վերակենդանացնելու դեպք չկա. դա միայն աստվածային զորություն կարող էր լինել եւ «անհնարին կլիներ» Գրիգորի դեպքում (նա, այնուամենայնիվ, մահկանացու էր), կամ մտածել են՝ նման չափազանցությունն անցնում է որոշակի սահմանը, եւ կարող է կասկածելի դարձնել պատմական երկի հավաստիությունը:

ՉԱՐՉԱՐԱՆՔՆԵՐԸ

Ինչպես Քրիստոսի, այնպես եւ Գրիգորի դեպքում առ Աստված անմնացորդ հավատը նրա կերպարի առանցքային հատկությունն է՝ արտահայտված բազմաթիվ դրվագներում: Ուստի նմանության հաջորդ բնութագրիչը ամեն տեսակի չարչարանքներն անտրտունջ կրելն է: Քրիստոս մարմնական չարչարանքների է ենթարկվում վերջում՝ խաչելությունից 1–2 օր առաջ, երբ նրան արդեն մահվան էին դատապարտել. այդ չարչարանքների նկարագրությունը ծավալուն չէ: Ահա՛, ըստ էության, ամբողջը. «Յայնժամ թքին ընդ երեսս նորա, եւ կոփեցին զնա. եւ ոմանք ապտակեցին, եւ ասեն. Մարգարեաց՝ մեզ Քրիստոսդ, ո՞վ է՝ որ եհարն զքեզ» (Մատթ. ԻԶ. 67), «Յայնժամ արձակեաց նոցա զԲարաբբայն. եւ զՅիսուս գան հարեալ ետ ի ձեռս՝ զի խաչեսցի: Յայնժամ զինուորք դատաւորին առին զՅիսուս յապարանս. եւ ժողովեցին ի վերայ նորա զամենայն զգունդն: Մերկա-

ցին զնա, եւ արկին զնովաւ քղամիդ կարմիր: Եւ բոլորեալ պսակ ի փշոց՝ եդին ի գլուխ նորա, եւ եղէզն յաջու ձեռին նորա. ի ծունր իջեալ առաջի նորա՝ կատակէին եւ ասէին. Ո՛ղջ եր՝ թագաւոր Հրէից: Եւ թքեալ ի նա առնուն զեղէզնն եւ ծեծէին զգլուխ նորա: Եւ յորժամ ձաղեցին զնա, մերկացուցին ի նմանէ զքղամիդն կարմիր եւ ագուցին նմա զիւր հանդերձն, եւ տարան զնա ի խաչ հանել (Մատթ. Իէ. 26—31):

Գրիգորի չարչարանքները տասնյակ օրեր են տեւում (չհաշված 13 տարի Խոր Վիրապում օձերի ու զեռունների մեջ բանտարկությունը). դրանց նկարագրություններն ընդարձակ են եւ անհամեմատելի են դաժանությամբ ու սահմուկեցուցիչ մանրամասներով: Համեմատության համար բերենք ընդամենը երկու օրինակ.

«Եւ ետ կապել զնա ձեռս յետս, եւ արկանել գալլ ի բերան նորա, եւ ետ կախել շառաշեղս աղի ի վերայ ողին նորա, եւ տալ գելոցս կրծից նորա, եւ արկանել առասանս ի կապս կրծից գելարանացն, կապել եւ համբառնալ ի բարձրաւանդակ տանիս ապարանից որմոյն մեքենայիւք: Եւ կայր պրկեալ կապել այնպէս զաւուրս եւթն» (69):

«Եւ ետ հրաման բերել բեւեռս երկաթիս եւ վարել ընդ ներբանս ոտից նորա, եւ առեալ զձեռանէ նորա աստի եւ անտի՝ ընթացուցանէին զնա յայս կոյս եւ յայն կոյս. եւ արիւնն հոսէր, իջանէր յոտից անտի, եւ ոռոգանէր զերկիրն սաստիկ յոյժ» (103):

Այսինքն՝ Գրիգորի կրած չարչարանքները դաժանության առումով ակնհայտորեն «գերազանցում են» Քրիստոսի չարչարանքներին: Ընդ որում, եթե Քրիստոս չարչարանքների ընթացքում միայն խոնարհաբար եւ աստվածային համբերությամբ լուում էր, ապա Գրիգորը չարչարվելիս լուռ չէր. նա խոսում էր՝ հակաճառում, աղոթում կամ քարոզում:

ՔԱՐՈՉՉՈՒԹՅՈՒՆԸ

Քրիստոս երկրային կյանքի ընթացքում քարոզում էր Աստծու խոսքը՝ իրեն լսողներին հասկանալի եւ ընկալելի բոլոր ձեւերով: Ճիշտ է, դա բացարձակ հարթ եւ անվտանգ չէր, սակայն խոչընդոտները հիմնականում հաղթահարելի էին, եւ քարոզչության ժամանակ Աստծու Որդու նկատմամբ մարմնական բռնության դեպքեր չեն հիշատակվում:

Գրիգորի դեպքում եւս առաջնայինը քրիստոնեական վարդապետության քարոզումն է (ինքն իրեն որպէս քրիստոնյա բացահայտելուց հե-

տո)՝ նախ՝ քարոզելը Տրդատի հետ երկխոսությունների ընթացքում, ապա՝ խոր Վիրապից դուրս գալուց հետո, տարբեր առիթներով, մեծ լսարանների առջեւ՝ ներառյալ ընդարձակ Վարդապետությունը բազմահազար ժողովրդի համար:

Այս դեպքում, սակայն, Գրիգորի կերպարն ունի նաեւ տարբերություններ՝ պայմանավորված Հայաստանի՝ պատմական տվյալ դրվագի առարկայական (օբյեկտիվ) հանգամանքներով եւ իր՝ Քրիստոսի առաքելությունից տարբերվող առաքելությամբ: Տարբերություններ կան նաեւ դրանից դուրս եւ կրկին «հօգուտ» Գրիգորի:

Գրիգորի քարոզչության առաջին մասը՝ որպես քրիստոնյա «բացահայտվելուց» հետո՝ մինչեւ խոր Վիրապ նետվելն էր: Այն տարբերվում է Քրիստոսի քարոզչությունից եւ ունի երկու յուրահատկություն. առաջին՝ կառուցված է որպես երկխոսություն – հակաճառություն, կենդանի բանավեճ Տրդատ թագավորի հետ, երկրորդ՝ «զրույցն» ուղեկցվում է Գրիգորի աներեւակայելի չարչարանքներով:

Քրիստոսի քարոզչությունն ընթանում է առանց սուր եւ լարվածություն առաջացնող տեսարանների, հիմնականում՝ խաղաղ ու հանգիստ պայմաններում, ոչ մեծ «լսարանի» առջեւ: Տիրոջ վարքն ու խոսքը զուսպ են, Նա հաճախ իր ասելիքը բացատրում է առակների, այլաբանությունների, փոխաբերությունների, երբեմն՝ երկիմաստ խոսքերի միջոցով: Աստծու Որդին առավելապես խոնարհությամբ եւ համբերատարությամբ մեկնում, հորդորում է, քան՝ բանավիճում, «հարձակվում»: Քրիստոսի «ընդդիմախոսները» հուդայականությունը դավանողները եւ Հռոմեական կայսրության՝ Իսրայելում իշխող պաշտոնյաներն են: Նրանց հետ սակավադեպ առնչությունների ընթացքում Քրիստոս հաճախ խուսափում է բանավիճելուց, Նա չէ երկխոսությունների նախաձեռնողը, զրույցներում հանդարտ է, զուսպ, քչախոս, պատասխանում է հակիրճ, երբեմն գերադասում է լռել¹¹: Բարձրաստիճան այդ անձինք Աստծու Որդու քարոզչության հիմնական հասցեատերը չեն: Տիրոջ առաջնային «թիրախը» իր աշակերտներն են, որոնք էլ Փրկչի նախասահմանված խաչելությունից եւ հարությունից հետո պետք է գնային աշխարհով մեկ՝ տարածելու Նրա վարդապետությունը:

¹¹ Տե՛ս երկխոսությունները հռոմեացի կառավարիչ Պիղատոսի (Հովհ. ԺԸ. 28–40, ԺԹ. 1–16, Յովհ. ԺԹ. 8–11), Հրեից թագավոր Հերովդեսի (Դուկ. ԻԳ. 6–12), քահանայապետ Կայիափայի (Մատթ. ԻԶ. 57–68) հետ:

Այս առումով Գրիգորը Քրիստոսի հակապատկերն է. նրա քարոզչությունն առաջին հերթին ուղղված է թագավորին, իշխանական ողջ վերնախավին: Արքայի հետ խոսելիս նա համարձակ է, «հարձակողական», հաճախ՝ հանդուգն, չի խորշում անգամ նրան ուղղված վիրավորանքներից եւ նրա պաշտած աստվածների հասցեին անարգանքից: Նա աշակերտներ չունի, եւ ինքը պետք է տարածի ու արմատավորի նոր կրոնը: Ազաթանգեղոսի երկի մտահղացման տրամաբանությունը ու գործնական նպատակով պայմանավորված՝ այսպիսին պետք է լիներ Գրիգորի կերպարը, սա էր արդյունավետ լուծումը:

ՆԱՀԱՏԱԿՎԵԼՈՒ ՊԱՏՐԱՍՏԱԿԱՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

Քրիստոս պատրաստ է պատարագվելու (գոհաբերվելու)՝ գիտենալով, սակայն, որ կարող է նաեւ խույս տալ դրանից: Նա այդ քայլին չի դիմում, քանզի գիտակցում է իր փրկչական առաքելությունը եւ այդ ամենի ի վերուստ նախասահմանված լինելը, նրան տրված է աստվածային իմացությունը. «Թէ համարիցիս՝ թէ ո՛չ կարիցեմ աղաչել զՀայր իմ. եւ հասուցանիցէ ինձ այժմ այսր՝ աւելի քան զերկոտասան գունդս հրեշտակաց: Այլ զհարդ ընուցուն գիրք եթէ այսպէս պարտ է լինել» (Մատթ. ԻԶ. 53–54):

Հիսուս Քրիստոս, իր մատնություն, չարչարանքների եւ խաչելության մասին կանխավ հայտնելով, վստահ է նաեւ, որ պիտի հարուսթյուն առնի (նովին մարմնով) եւ բազմի «Աստծու աջ կողմում». «Եւ սկսաւ ուսուցանել զնոսա, թէ պարտ է Որդւոյ մարդոյ բազում չարչարանս ընդունել, եւ անարգել յերիցանց եւ ի քահանայապետից եւ ի դպրաց, եւ մեռանել եւ յերիր աւուր յառնել» (Մարկ. Ը. 31), «Բայց ասեմ ձեզ. Յայսմ հետէ տեսանիցէք զՈրդի մարդոյ նստեալ ընդ աջմէ Զօրութեանն՝ եւ եկեալ ընդ ամպս երկնից» (Մատթ. ԻԶ. 64):

Ի տարբերություն Քրիստոսի՝ Գրիգորը մարդ-արարած է, որը մահից հետո չի կարող հարուսթյուն առնել, սակայն ունի աներեր հավատ, որ նահատակությամբ կփրկվի իր հոգին: Երբ Տրդատը տանջանքներով ու մահվամբ է սպառնում Գրիգորին, վերջինս նրան հանգամանալից պատասխանում է, թե հանուն Աստծու եւ հավատի նահատակվելն իր համար մեծագույն պարգեւ ու երանություն կլինի միայն. «Եւ որ սպառնասդ ինձ մահո՛ւ ահա խառնես զիս ի գունդն Քրիստոսի, ուր են ամենայն կոչեցեալքն, հարքն եւ արդարք, եւ մարգարէքն եւ առաքեալքն, մարտիրոսքն եւ ամենայն ընտրեալքն» (57):

ԽԱՉԵԼՈՒԹՅՈՒՆ ԵՒ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆ

Քրիստոսի երկրային կյանքն ավարտվում է խաչելությամբ եւ երրորդ օրը հրաշափառ հարուխյամբ:

Սրան զուգահեռ կարող է դիտարկվել Գրիգորին վիրապ՝ թունավոր օձերով ու զեռուններով լի մի հոր նետելը, որ մահվան վճռի նույնքան ստույգ իրականացման դաժան ու անպատիվ մի եղանակ էր, ինչպես խաչ բարձրացնելը: Ըստ այդմ էլ՝ վիրապից նրա ողջ դուրս գալը հարուխյան հրաշքի նման մի իրադարձություն պետք է ընկալվեր: Սա կարեւոր կետ է, եւ պատահական չէ, որ դեռ Ագաթանգեղոսի երկի Առաջաբանում էլ ընթերցողը հատուկ նախապատրաստվում է, որ Գրիգորի՝ վիրապից դուրս գալը հենց որպես հարուխյուն առնելուն նման մի երեւույթ ընկալի. «...վասն Քրիստոսի յաղթութեամբ տարեալ, որոյ զվկայ անուն ժառանգեալ, որ ի մահ հասեալ մտեալ, եւ կամօքն Աստուծոյ այսրէն դարձեալ՝ ի վերակացութիւն դառնայր յերկիրս Հայոց: Սա մտեալ ի դրունս մահու՝ դարձեալ անտի կամօքն Աստուծոյ...» (13):

Հեղինակը, այնուամենայնիվ, ընթերցողի համար իր երկի հավաստիության «կարմիր գիծը» չանցնելու մտահոգությամբ, հանգամանալից նկարագրում եւ բացատրում է, որ Աստծու կամօք եւ զորությամբ Գրիգորը 13 տարի անվնաս է մնում թունավոր օձերի ու զեռունների մեջ (դրանք էլ Արարչի ստեղծածներն էին եւ Նրան էին ենթարկվում), սակայն ակնհայտորեն անհավատալի պիտի լիներ այդքան ժամանակ նրա կենդանի մնալն առանց ջրի ու սննդի: Ուստի հեղինակն այս հարցին պատասխանում է մի այրի կնոջ կողմից ամեն օր Գրիգորին հաց եւ ջուր իջեցնելու դրվագով (տե՛ս 124):

Առանց Քրիստոսի խաչելության եւ հրաշափառ հարուխյան պարզապես չէր լինի քրիստոնեությունը. այդ իրողությունների նկատմամբ հավատն է եղել քրիստոնեական վարդապետությունը տարածող եւ արմատավորող հիմնական ուժը: Գրիգորի դեպքում էլ առանց ճշմարտապես մահ նշանակող վիրապ նետվելու եւ այնտեղից ողջ դուրս գալու՝ բոլորի համար անհավատալի դրվագի, նրա քարոզչությանը որեւէ մեկը չէր հավատա. այս իրականության հանդիման է, որ Գրիգորի առջեւ ծնկի են գալիս Տրդատն ու հայ ժողովուրդը՝ պատրաստ լսելու եւ հավատալու նրա յուրաքանչյուր խոսքին:

Այս դեպքում եւս արձանագրելի է տարբերություն:

Քրիստոսի կերպարն առավել «մարդկային» է. իմանալով հանդերձ երկրային կյանքում իր համար նախասահմանված վախճանը՝ Նա, այնուամենայնիվ, խնդրում է Աստծուն. «Եւ մատուցեալ յառաջ սակաւիկ մի՝ անկաւ ի վերայ երեսաց իւրոց, կաց յաղօթն եւ ասէ. Հայր իմ, եթէ հնար է՝ անցցէ՛ բաժակս այս յինէն. բայց ոչ որպէս ես կամիմ, այլ որպէս դու» (Մատթ. ԻԶ. 39): Հավելենք, որ հանուն Վարդապետի նահատակվելու անվերապահ պատրաստակամությունից հեռու էին Քրիստոսի աշակերտները, չնայած խոստացել էին մեռնել Նրա հետ: Աստծու Որդու ձերբակալությունից հետո բոլորը լքում են Նրան. «Յայնժամ աշակերտքն ամենեքին թողին զնա եւ փախեան» (Մատթ. ԻԶ. 56): Իսկ Պետրոսը մի գիշերում երեք անգամ ուրանում է Նրան (Մատթ. ԻԶ. 69–75):

Գրիգորի կերպարն այս իմաստով անվարան է դարձված. նրա որեւէ խոսք, մտածում կամ արարք չի հուշում հանուն հավատի մահվանից վախենալու, խույս տալու, ողջ մնալու «մարդկային թուլության» մասին, ընդհակառակը՝ նա շտապում է դեպի հավիտենական կյանք. «Փութամ ես ելանել ի մարմնոյս, եւ առնուլ զկեանսն յաւիտենից....» (100):

«Հօգուտ» Գրիգորի թվացյալ այս տարբերությունը բացատրությունը պետք է լինի հետեւյալը: Քրիստոսի ավետարանական կերպարը պետք էր իր աշակերտներին՝ Ուսուցչի վարդապետությունը քարոզելու եւ տարածելու համար՝ առանց իշխանության հասնելու կամ այն պահելու որեւէ խնդիր ունենալու, ուստի եւ ճշգրիտ է ստեղծված դրա հիմքը: Գրիգորի կերպարով այլ խնդիր էր լուծվում. նրա կյանքի մանրամասները, չարչարանքների, Աստծու հանդեպ ունեցած անսասան հավատի նկարագրությունն անհրաժեշտ էր ոչ միայն նոր կրոնը հեթանոսական-ավանդական միջավայրում քարոզելու եւ արմատավորելու, այլ նաեւ այդ հավատքը գերագույն արժեք համարող, հանուն հավատի անձնազոհության պատրաստ, մարտնչող նվիրյալ-նահատակի քրիստոնեական կերպար (որը նախօրինակ պիտի դառնար) կերտելու համար¹²: Հեթանոս հայ ժողովրդին քարոզելու եւ քրիստոնեական առաքելավանդ վարդապետությունը տարածելու համար առաջին «թիրախը», բնականաբար, պետք է լիներ ազնվականությունը, ուստի եւ նոր կրոնի սերմերը ցանվեցին նախեւառաջ

¹² Մ. Աբեղյանը նույնանման դիտարկում ունի սրբախոսական եւ վկայաբանական թարգմանական առաջին գրվածքների վերաբերյալ, որոնցում «կենդանի օրինակներ էին տրվում քրիստոնեական առաքինի կյանքի, քրիստոնեական կրոնի համար անհողողող հավատարմության եւ նահատակվելու» (Մ. Աբեղյան, Երկեր, հ. Գ., Երեւան, 1968, էջ 123):

արքունական միջավայրում: Առանցքային այս իրողությունը ցայտուն է հատկապես Եղիշեի եւ Ղազար Փարպեցու երկերում¹³: Անհրաժեշտ է նշել նաեւ, որ ըստ Ագաթանգեղոսի երկի՝ Գրիգորի կերպարով է մասամբ պայմանավորված Տրդատ Մեծի՝ նոր՝ միաստվածային կրոնի հանդեպ սկզբնապես ունեցած թշնամական եւ դաժան վերաբերմունքի փոփոխությունը, նրա զղշումը եւ քրիստոնեությունը որպես պետական կրոն հռչակելը:

Գրիգորի շարձարանքները, անշուշտ, չափազանցված են, ինչպես ասվեց՝ իրենց ծանրությամբ եւ դաժանությամբ անհամեմատելի Քրիստոսի շարձարանքների հետ: Դրանց մի մասը, որպես պատժի ձեւ, հնարավոր է, որ հայտնի ու կիրառելի է եղել ժամանակին, մի մասն էլ, թերեւս, հեղինակի բացառիկ երեւակայության արդյունքն է: Սա, կարծում ենք, երկի հեղինակի համար եղել է կարեւոր միջոց՝ մի կողմից Գրիգորի խոսքն ընթերցող/լսողի ուշադրությունն արժանացնելու, իսկ մյուս կողմից՝ ասելիքն առավել հավաստի, անկեղծ եւ ազդեցիկ դարձնելու¹⁴: Հանենք շարձարանքների դրվագները, միմյանց կցենք այն ամենը, ինչ ասում, քարոզում է Գրիգորը եւ դա դիտարկենք որպես խաղաղ ու սովորական իրավիճակում որեւէ լսարանի ուղղված մի խոսք՝ նյութը նկատելիորեն կկորցնի իր գրավչությունը, ներգործելու ուժը:

ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆ

Ճիշտ այնպես, ինչպես Հայոց դարձի պատմությունը՝ Ագաթանգեղոսի «Հայոց պատմութիւն»-ը շարադրվել է որպես հայ ազգային կամ ազգայնացված «Ավետարան», այնպես եւ դրա գլխավոր գործող անձի՝ Գրիգորի կերպարի համար, բնական է, որ նախօրինակ է եղել բուն Ավետարանի գլխավոր գործող անձը՝ Քրիստոս: Զուգահեռները, կարելի է ասել, երեք կարգի են: Առաջին դեպքում՝ մի քանի գծեր պարզապես մոտ են հա-

¹³ Բազմաթիվ օրինակներից մեկը՝ Ղազար Փարպեցու երկից. «Եւ սպարապետն Հայոց.... առեալ ընդ իւր ի տանուտեաացն Հայոց, որք ջերմեռանդն սիրով ճեպէին մարտիրոսական ժամուն պատահել.... եւ այլ տանուտէարք եւ սեպուհք եւ բազումք ի զօրացն Հայոց, որք ինքնալօժար փութով փափագէին լինել վրէժխնդիր ուխտի սուրբ եկեղեցւոյ եւ տալ զանձինս ի մահ ի վերայ սուրբ եւ ճշմարիտ հաւատոյն Քրիստոսի» (Ղազարայ Փարպեցւոյ Պատմութիւն Հայոց եւ Թուղթ առ Վահան Մամիկոնեան, աշխատ.՝ Գ. Տէր-Մկրտչեանի եւ Ստ. Մալխասեանի, Տփղիս, 1904, էջ 64):

¹⁴ Դաժան շարձարանքների ընթացքում խոսելու, աղոթելու, քարոզելու այս միջոցը նույն նկատառումով գործածված է նաեւ Հռիփսիմյանց կույսերի դեպքում:

յեւլային օրինակման: Երկրորդ դեպքում՝ Քրիստոսի կերպարի որոշ բաղադրիչներ (ինչպես՝ չարչարանքները) Գրիգորի դեպքում առավել պատկերավոր, ընդգծված ու չափազանցված են ներկայացվում: Երրորդ կարգի զուգահեռները ոչ թե նմանություններ, այլ ընդհուպ հակադրականություն են բովանդակում: Սակայն դա էլ յուրահատուկ ձեռով հաստատում է մեր դրույթը. այդ հակադրությունը պայմանավորված է Քրիստոսի եւ Գրիգորի՝ տարբեր առաքելություններ ունենալու, տարբեր միջավայրերում գործելու, տարբեր «լսարանների» իրենց խոսքն ուղղելու, տվյալ պահին տարբեր գործնական խնդիրներ լուծելու հանգամանքով:

ՀԻՄՆԱԲԱՈՒՆՐ

Քրիստոս, Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ, Ագաթանգեղոս, Հայոց դարձ, Ավետարան, հրաշքներ, չարչարանքներ, քարոզչություն, խաչելություն, հարություն:

РЕЗЮМЕ

Спустя сто лет после принятия христианства в Армении стояла задача полного распространения и укрепления новой религии.

Перевод Библии на армянский язык как агитационный материал, сколь бы необходимым он ни был, не являлся достаточным условием для преодоления безразличия и сопротивления армянского общества, отличающегося устойчивыми национальными традициями, по отношению к новой религии.

«История Армении» Агатангелоса была создана для того, чтобы с помощью убедительных национальных образов решить задачу полноценного распространения и укоренения христианства, а также сделать веру ревностной. Соответственно, в ней (как и в Евангелии) важны не столько сами события, сколько действующие лица — образы.

Создатели истории обращения Армении руководствовались двумя, на первый взгляд, противоположными побуждениями: создать эффективную, действенную и работающую историю подачи христианства, но при этом не переступить в восприятии людей того времени границу возможного и достоверного.

Для создания образа главного действующего лица — Григория, как мы полагаем, прообразом послужил образ Христа в Евангелии. Два образа имеют очевидные параллели. Однако между ними есть и существенные различия, даже противоположности. Эти различия, тем не менее, обусловлены объективными

обстоятельствами: средой деятельности каждого, преследуемыми разными целями, различным историческим фоном в каждом конкретном случае, а также различием «аудитории».

SUMMARY

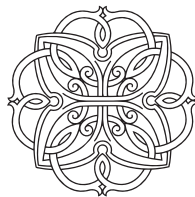
A hundred years after the adoption of Christianity in Armenia, the challenge remained of fully spreading and consolidating the new religion.

The translation of the Bible into Armenian, however necessary it may have been as a means of evangelism, was not sufficient to overcome the indifference and resistance of Armenian society, characterized by deep-rooted national traditions, toward the new religion.

Agathangelos's "History of Armenia" was written to use compelling national imagery to achieve the goal of fully spreading and establishing Christianity, as well as to foster a fervent faith. Accordingly, in this work (as in the Gospel), it is not so much the events themselves that are important as the characters—the archetypes.

The authors of the account of the conversion of Armenia to Christianity were guided by two motivations that, at first glance, seemed contradictory: to provide an effective, compelling, and credible account of the introduction of Christianity, while at the same time not overstepping the boundaries of what was considered possible and credible in the minds of the people of that time.

We believe that the figure of Christ in the Gospel served as the prototype for the creation of the main character, Gregory. The two figures share obvious parallels. However, there are also significant differences—even opposites—between them. These differences, nevertheless, are determined by objective circumstances: the context in which each operates, the different goals they pursue, the distinct historical background in each specific case, as well as differences in their "audiences."

ՎԱՀԵ ՍԱՐԳՍՅԱՆ

Պատմական գիտ. թեկնածու

ՅՈՒՐԱԿԱՆԱՅԻՆ ԿՅԱՆՔԻ ՎԵՐԱԶԱՐԹՈՆՔԻՆ ԴԵՐՄԱՆՈՐԴԱՅԻՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ (ԸՍՏ «ԱԿՈՒՔ» ԹԵՐԹԻ ՆՅՈՒԹԵՐԻ)¹

ՄՈՒՏՔ

Խորհրդային առաջին տարիներին Զավախբում եւս, ինչպես Խորհրդային Վրաստանում ու ողջ ԽՍՀՄ-ում, մեկը մյուսի հետեւից փակվեցին եկեղեցիներն, ու կաթվածահար եղավ հոգեւոր-եկեղեցական կյանքը: Երկրորդ աշխարհամարտից հետո զավախահայությունը փորձել է վերաբացել որոշ եկեղեցիներ: Այդուհանդերձ, հոգեւոր-եկեղեցական կյանքի վերազարթոնքի հնարավորությունն ստեղծվեց միայն հետխորհրդային շրջափոխում: Ցավոք, առաջին տասնամյակում մեծ տեղաշարժեր չեղան, եւ սառույցը տեղից շարժվեց 2001 թվականից սկսած, երբ Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի բարձր կարգադրությամբ հիմնվեց Հայ Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու Զավախքի Ընդհանուր Առաջնորդական Փոխանորդությունը: Ներկայացվող ուսումնասիրությունը նվիրված է Զավախքի հոգեւոր-եկեղեցական կյանքին: Հիմնականում տեղական «Ակունք» թերթի եւ հարակից այլ նյութերի հիման վրա ներկայացված է Զավախքի հոգեւոր-եկեղեցական կյանքի վերասաղմնավորումն ու հետագա վերելքը: Առանձին ուշադրության առարկա են դարձել ՀԱՆ Վիրահայոց թեմի կարգավիճակին, Վրաստանում գտնվող հայկական եկեղեցիների վերադարձին եւ Վիրահայոց թեմի սեփականության իրավունքին առնչվող հարցերը: Ներկայացվել են նաեւ մի շարք միջազգային կազմակերպությունների՝ նշված հարցերին առնչվող որոշ փաստաթղթեր, եզրակացություններ ու հանձնարարականներ:

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԻ ՎԵՐԱԶԱՐԹՈՆՔԻՆ ՈՒՂՂՎԱԾ ԱՌԱՋԻՆ
ՔԱՅԼԵՐԸ ԶԱՎԱՍԲՈՒՄ

Համայնավարության առաջին տարիներին փակված եկեղեցիների ու քայքայված հոգեւոր կյանքի պայմաններում Երկրորդ համաշխարհային

¹ Ստացվել է՝ 22.06.2026, գրախոսվել է՝ 20.07.2026: էլ. հասցե՝ vsargsyan83@gmail.com:

արհավիրքներին դիմակայած ջավախահայությունը պատերազմի ավարտից հետո Ախալքալաքի Ս. Խաչ եկեղեցու վերաբացման խնդրանքով դիմում է խորհրդային իշխանություններին: Այդ ճանապարհով Ջավախքում վերաբացվեց առաջին եկեղեցին, որին հաջորդեց նաեւ Ախալցխայի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչը: Այդպիսով, մինչեւ 1993 թվականը գործել են այս երկու եկեղեցիները՝ երկու հոգեւորականներով (Տ. Ռուբեն եւ Տ. Շմավոն ավագ քահանա Սարոյան եղբայրները):

1993–2001 թվականներին՝ մինչեւ Ջավախքի Ընդհանուր Առաջնորդական փոխանորդության հիմնադրումը, ջավախահայության խնդրագրերով ու Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի ջանքերով Ջավախքի շրջաններ են գործուղվում ծնունդով Ջավախքից թվով երեք հոգեւորական, որոնք ծառայության են անցնում Նինոծմինդայի, Ախալցխայի եւ Ախալքալաքի շրջաններում: 1998 թ. Գարեգին Ա. Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի բարձր կարգադրությամբ Ջավախքի հոգեւոր տեսուչ է նշանակվում ծնունդով Ախալցխայի Փոքր Պամաճ գյուղից հոգեշնորհ տեր Գուրգեն վարդապետ Աղաբաբյանը, որը, ցավոք, օժանդակություն չի ստանում եւ երկու տարի անց վերադառնում է Մայր Աթոռ ու մեկնում արտասահման ուսումը շարունակելու²:

«ԱԿՈՒՆՔ» ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆԻ ՀԻՄՆԱԴՐՈՒՄԸ ԶԱՎԱԽՔՈՒՄ

Վիրահայ մամուլը եւ գրատպությունը ժամանակագրական առումով այս կամ այն չափով ուսումնասիրված է մինչ խորհրդային Միության գոյության վերջին շրջանը՝ 1980-ական թթ.³: Հետխորհրդային շրջանի վի-

² ՍԱՆԱՍԱՐ ՍԱՐԿԱՒԱԳ ԳՈՐԷԿԵԱՆ, Նորօրեայ հոգեւոր կեանքը հինաւորց Ջաւախք աշխարհում, Հայրենի Ջաւախք, Պէյրութ – Լիբանան, 2002, էջ 177–181:

³ Տէս Վ. ՄԱՂԱՅԱՆ, Հայ տեղական մամուլը եւ գրատպությունը Վրաստանում (1885–1990 թթ.), Երեւան, 2012, 256 էջ: Տէս նաեւ հեղինակի ալլ աշխատանքները (Վ. ՄԱՂԱՅԱՆ, Վրաստանի հայ գավառական մամուլի անցյալից (1885–1920 թթ.), Լրաբեր հասարակական գիտությունների, Երեւան, 1995, №2 (590), էջ 138–147, Վ. ՄԱՂԱՅԱՆ, Վրաստանի հայ գավառական մամուլի պատմությունից (1900–1920 թթ.), Բանբեր Երեւանի Համալսարանի, Երեւան, 1993, № 3 (81), էջ 199–201, Վ. ՄԱՂԱՅԱՆ, Հայ մամուլը եւ գրատպությունը Ջաւախքում եւ Մեսիէթում, Հայրենի Ջաւախք, Պէյրութ – Լիբանան, 2002, էջ 207–2014, Վ. ՄԱՂԱՅԱՆ, Ախալցխայի «Շարժում» թերթը (1917–1918 թթ.), Բանբեր Երեւանի Համալսարանի, Երեւան, 1998, № 2, էջ 143–155), Վ. ՄԱՂԱՅԱՆ, Հայ մամուլի եւ գրատպության նվիրյալը, Բանբեր Երեւանի Համալսարանի, Երեւան, 1997, № 2 (92), էջ՝ 198–204, Վ. ՄԱՂԱՅԱՆ, Հայկական տպագրությունը Վրաստանում, Բանբեր Երեւանի Համալսարանի, Երեւան, 1993, № 1 (79), էջ՝ 160–174,

րահայ մամուլը գրեթե ուսումնասիրված չէ⁴: Հատկապես հայաբնակ Ջավախքում հետխորհրդային շրջանում լույս են տեսել մի շարք պարբերականներ, որոնք, չնայած հրատարակման անկանոն ու քառտիկ բնույթին, անգնահատելի աղբյուր են երկրամասի հասարակական կյանքի ուսումնասիրման համար: «Ակունք» պարբերականը, համեմատած մյուսների հետ, կարելի է դասել «երկարամյա» ու «կայուն» պարբերականների շարքին, քանի որ 2001–2009 թվականներին հրատարակված ամսաթերթը⁵ լույս է տեսել գրեթե կանոնավոր կերպով՝ առանց երկարատեւ ընդմիջումների: «Ակունք» անկախ պարբերականի հիմնադիրն ու հրատարակիչը Ջավախքում գործող «Ակունք» միությունն էր, խմբագիրը՝ ջավախահայ հասարակական գործիչ Մելս Թորոսյանը: Թերթի կարգախոսն էր «Միասնությունն է գոյության գրավականը» միտքը: «Ակունք» միության կանոնագրից տեղեկանում ենք, որ միությունն իրենից ներկայացնում էր անկախ կամավոր միավորում՝ հիմնադրված քաղաքացիների կողմից, որոնք ղեկավարվում են միության կանոնագրով եւ Վրաստանի «Քաղաքացիների հասարակական միավորումների մասին» օրենքով եւ օրենսդրությամբ: Միության գործունեության նպատակն էր տարածարջանի բնակչության շահերին ծառայելը եւ այդ նպատակի համար «Ակունք» պարբերականի հրատարակումը, սեփական տպագիր հրատարակություններում տարածաշրջանի տնտեսական եւ քաղաքական կյանքի լուսաբանումը, հայ-վրացական ավանդական կապերի ամրապնդումը եւ առաջավոր համամարդկային արժեքների լայն քարոզչությունը, տարածաշրջանային խնդիրներ-

Վ. ՄԱՂԱՆՅԱՆ, Ջավախքի անդրանիկ պարբերականը, Հանդես Երեւանի համալսարանի, (№ 1 (87), Երեւան, 1997, էջ՝ 81–85 եւ այլն): Տե՛ս նաեւ Հ. ՍԱՐԳՍՅԱՆ, «Ջավախք» պարբերականը (Վրաստանի հայ պարբերական մամուլի պատմությունից), Հայոց հյուսիսային դարպասները. Ջավախք, Լոռի (հոդվածների ժողովածու), գիրք 4, Երեւան, 2009, էջ 251–274 եւ այլն:

⁴ Այդ մասին տե՛ս Վ. ՍԱՐԳՍՅԱՆ, Ազգային ինքնության, Արցախի օժանդակելու, Հայոց ցեղասպանության, եկեղեցիների պահպանության վերաբերյալ հարցերի արծարծումը ջավախահայ հասարակական կյանքում ԽՍՀՄ փլուզման շրջանում. «Ջավախք» թերթի ծնունդը, «Էջմիածին», Գ., մարտ, Ս. Էջմիածին, 2025, էջ 62–77, Վ. ՍԱՐԳՍՅԱՆ, Ջավախահայության կյանքի արտացոլումը «Ջավախք» ամսաթերթի էջերում (1990-ական թվականների սկիզբ), Պատմաբանասիրական հանդես, № 2, Երեւան, 2025, էջ 51–72:

⁵ Թերթը կարճատեւ փուլերում լույս է տեսել ամսական երկու անգամ, իսկ հիմնականում փաստացի եղել է ամսաթերթ՝ երկու միացյալ համարներով ամսական լույս տեսնելով մեկ անգամ: Ընդհանուր առմամբ, 2001 թ. օգոստոսից (առաջին համար) մինչ 2009 թ. դեկտեմբեր (վերջին համար) տպագրվել է «Ակունքի» 160 համար:

րի եւ ընկերվարային – տնտեսական կյանքի խնդիրների լուսաբանումը, վրացերենի եւ հայերենի ուսումնասիրումը եւ քարոզչությունը, անհանդուրժողական պայքարը կաշառակերության դեմ, մարդու իրավունքների պաշտպանությունը, կրթամշակութային եւ հոգեւոր կյանքի աշխուժացումը⁶: «Ակունքի» առաջին համարում գետեղված առաջնորդողում ընթերցողին ուղղված խոսքում նշված է, որ թերթի հիմնական նպատակն է իր ուժերի ու հնարավորությունների սահմաններում գորավիզ լինել տարածաշրջանի հայ բնակչության պայքարին՝ իր իսկ իրավունքների, ազգային, մշակութային արժեքների պահպանման եւ նորերի ստեղծման գործընթացում: «Հավատացած ենք, որ «Ակունքը» կհամալրի մյուս անկախ պարբերականների ընտանիքը եւ կօժանդակի ընթերցողին՝ վերջին տարիներին տարածաշրջանում տիրող լրատվական երկարատեւ «դատարկությունը» հաղթահարելու: Դրականն ու գովելին լուսաբանելուն համընթաց թերթը կաշխատի բացահայտել հասարակության կայունացմանը խոչընդոտող երեւույթները եւ ձեզ հետ միասին իր նպաստը կբերի դրանց ախտորոշման ու վերացման գործին»⁷: Թերթի լույս աշխարհ գալու առիթով շնորհավորական ուղերձներ են հղել Զավախքի Հնդհանուր Առաջնորդական փոխանորդ տեր Բաբկեն աբեղա Սալբիյանը, Ախալցխայի «Հայկական ազգային հասարակական միության» վարչությունը, Նինոծմինդայում լույս տեսնող «Լեւոնաշխարհ» թերթի խմբագիր Վալերի Արաբյանը եւ ուրիշներ⁸:

ԶԱՎԱԽՔԻ ՀՈԳԵԻՈՐ-ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԸ

2001–2009 ԹԹ. «ԱԿՈՒՆՔԻ» ԷՋԵՐՈՒՄ

Ա. ՀԱՆ Զավախքի Ընդհանուր Առաջնորդական Փոխանորդության հիմնումը
եւ հոգեւոր վերազարթոնքը Զավախքում

«Ակունքի» հիմնադրումը ժամանակագրական առումով համընկավ Զավախքի հոգեւոր-եկեղեցական կյանքում⁹ տեղի ունեցած շրջադարձա-

⁶ Տե՛ս «Ակունք» միության կանոնագրից, «Ակունք», թիվ 1, 15–30 օգոստոս, 2001:

⁷ Անդ:

⁸ Անդ:

⁹ Զավախքի՝ քրիստոնեությունն իբրեւ պետական կրոն ընդունումից մինչ խորհրդայնացումն ու եկեղեցիների փակումն ընկած ժամանակահատվածի հոգեւոր-եկեղեցական կյանքի, թեմերի, եպիսկոպոսությունների, քրիստոնեական հնագույն հուշարձանների՝ եկեղեցիների,

յին իրադարձության հետ, նույն՝ 2001 թ. հունվարի 6-ին, Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գաբեգին Բ. Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի բարձր կարգադրությամբ հիմնվում է Հայ Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու Զավախքի Ընդհանուր Առաջնորդական Փոխանորդությունը եւ փոխանորդ է նշանակվում Գեորգյան հոգեւոր ճեմարանի տեսչի պաշտոնակատար հոգեշնորհ Տ. Բաբգեն աբեղա Սալբիյանը:

2001 թ. Զավախքի Ընդհանուր Առաջնորդական Փոխանորդության հիմնադրմամբ եւ ժրաջան հոգեւորական տեր Բաբգեն աբեղա Սալբիյանի առաջնորդական փոխանորդ նշանակվելով՝ լիովին խախտվեց վատթար լուռությունը: Նորանշանակ հոգեւորականի ջանքերով հաշվված ամիսների ընթացքում սկսեց զարթոնք ապրել ոչ միայն հոգեւոր, այլեւ մշակութային կյանքը Զավախքում. հիմնադրվեց «Հայաստան» մանկական հոգեւոր երգչախումբը, Զավախքի դպրոցականների համար նախաձեռնվեցին ճամբարներ եւ այլն¹⁰:

Հենց առաջին իսկ համարում «Ակունքն» ազդարարում է, որ Զավախքում շարունակվում են Հայաստանում քրիստոնեությունը պետական կրոն հռչակելու 1700-ամյակին նվիրված բազմաբովանդակ միջոցառումները՝ հավելելով, որ «Քրիստոնյա հայություն-1700» նշանաբանով միջոցառումներ են կազմակերպել Զավախքի երիտասարդական մարզամշակութային միությունն ու Հայ Առաքելական Եկեղեցին¹¹: Արդեն երկրորդ համարում թերթը հայտնում է օգոստոսի 21-ին Ախալքալաքի Սուրբ Խաչ Եկեղեցում եւ կենտրոնական հրապարակում տեղի ունեցած շոնդալից միջոցառումների մա-

խաչքարերի, քրիստոնեական այլ հոսանքների ազդեցությունների, հյուսիսկովկասյան լեռնականների ավերածություններով պայմանավորված հոգեւոր-եկեղեցական կյանքի խզման, այնուհետեւ՝ 1830 թվականին, Կարնո թեմի առաջնորդ Կարապետ արքեպիսկոպոս Բագրատունու գլխավորությամբ Կարնո հայությունը Զավախքի շրջաններ տեղափոխելով՝ Ախալքալաքի մինչեւ Ախալքալաք ու Ծաղկա շուրջ 75 Հայ Առաքելական Եկեղեցիների հիմնադրման ու հոգեւոր վերազարթոնքի, 1918 եւ 1921 թվականներին թուրքական զորքերի Զավախք ներխուժման եւ եկեղեցիների վերստին ավերման, հոգեւորականների տանջանքների ու գավառների ինքնապաշտպանության գործին լծվելու մասին տես Ա. ՄԵԼՔՈՆԵԱՆ, Հոգեւոր – եկեղեցական կեանքը Զավախքում, Հայրենի Զավախք, Պէյրութ – Լիբանան, 2002, էջ 166–176:

¹⁰ ՀԱՆ Զավախքի Ընդհանուր Առաջնորդական փոխանորդության կողմից բակային եւ այլ ճամբարների ծրագրերը նոր թափ առան եւ շարունակվեցին նաեւ հետագայում, որոնց մասին տեղեկություններ է հայտնել «Ակունքը» (տես «Ակունք», թիվ 35–36, հուլիս-օգոստոս, 2004 եւ այլն):

¹¹ «Ակունք», թիվ 1, 15–30 օգոստոս, 2001:

սին, նվիրված Հայաստանում քրիստոնեության հաստատման 1700-ամյակին¹²: Նույն համարից տեղեկանում ենք, որ Ծալկայի շրջանի Ղզլքիլիսա (Կարմրավանք) գյուղում վերաբացվել է 1874 թ. կառուցված եկեղեցին, որը նորոգվել էր մոսկվայաբնակ ղզլքիլիսացի գործարարներ՝ եղբայրներ Գագիկ եւ Շալվա Արամյանների միջոցներով¹³: «Ակունքի» հետագա համարներից տեղեկանում ենք, որ 2001 թ. դեկտեմբերի 1-ին Վիրահայոց թեմի առաջնորդ Գեւորգ արքեպիսկոպոս Սերայդարյանի գլխավորությամբ տեղի է ունեցել Ղզլքիլիսայի Ս. Աստվածածին եկեղեցու վերածման արարողությունը: «Ամբողջ Թեոֆոն (Ծալկայի շրջան – Վ.Ս.) սա միակ եկեղեցին է, որ երկար տարիների խոր նիրհից հետո հավատավոր ժողովուրդին նորից կանչում է իր սուրբ կամարների տակ՝ վերադարձնելու իր նախնիների հավատին»¹⁴:

Զավախահայությունը ցնծությամբ է ընդունել Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի մամուլի դիվանի հաղորդագրությունն առ այն, որ մոտ ապագայում Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գարգեին Բ.-ն պետք է այցելեր Վրաստանի հայաշատ վայրեր: «Զավախի ժողովուրդը երկար է սպասել այդ օրվան. Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Խրիմյան Հայրիկի այցից հետո, ավելի քան 8 տասնամյակ, Զավախ աշխարհը կարոտ է իր հոգեւոր հովվապետի բարձրաշունչ եւ ոգեղեն խոսքը մոտիկից ունկնդրելու, հոգով զորանալու սրբազան պահին, քանզի ջավախահայության հայացքը մշտապես եւ անխոտոր ուղղված է եղել դեպի Սուրբ Էջմիածին», – նշում է «Ակունքը»¹⁵: Հետխորհրդային Զավախքի հոգեւոր կյանքում կարեւոր իրադարձություն էր Ախալքալաքի շրջանի մաջադիա գյուղում կատարված հավաքական մկրտության արարողությունը, որի ժամանակ ջավախքի Հնդհանուր Առաջնորդական փոխանորդ հոգեշնորհ Տ. Բաբգեն արք. Սալբիյանի նախաձեռնու-

¹² «Ակունք», թիվ 2, 1–15 սեպտեմբեր, 2001: Թերթի թղթակից Լալա Բալոյանը «Ակունքի» 2002 թ. մարտի համարում մեծ ոգևորությամբ է նկարագրում վերստին քրիստոնեության ընդունման 1700-ամյակի առիթով Ախալքալաքի Դ. Դեմիրճյանի անվան համար 5 դպրոցում նախաձեռնված միջոցառումը, որը, ըստ հեղինակի, «աթեիզմի ոգով դաստիարակված եւ կրոնական գիտելիքներից զուրկ սերնդի համար դարձ է ի քրիստոնեական սկիզբ» (տե՛ս «Ակունք», թիվ 9, մարտ, 2002):

¹³ «Ակունք», թիվ 2, 1–15 սեպտեմբեր, 2001:

¹⁴ «Ակունք», թիվ 8, 1–15 դեկտեմբեր, 2001:

¹⁵ «Ակունք», թիվ 4, 1–15 հոկտեմբեր, 2001: Հավելենք, որ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը Զավախք այցելեց դրանից ուղիղ 10 տարի անց՝ 2011 թ.: Վեհափառ Հայրապետը Վրաստանում էր վեցօրյա այցով՝ 2011 թ. հունիսի 10–15-ը, որի ընթացքում հովվապետական եռօրյա այց կատարեց նաեւ Զավախք:

թյամբ եւ գլխավորությամբ մկրտվել են 156 մաջադեցիներ: «Ջավախահայությունը, լինելով հայության մի մասնիկը, քրիստոնեության պետականացման 1700-ամյակը տոնախմբում է՝ հայացքը Ս. Էջմիածին հառած: Այն մտայնությունը, թե ժողովուրդը եկեղեցասեր չի եղել ու կտրված է իր արմատներից, մի քանի ամսվա մեջ հօդս ցնդեց: Ս. Մկրտության ժամանակ ոմանց աշխերին հայտնված ուրախության արցունքները դրա վառ ապացույցն էին: Դրանք նաեւ վկայում էին առ եկեղեցին ունեցած ժողովրդի սիրո մասին», — արարողության վերջում հայտարարել է Տ. Բաբգեն արք. Սալբիյանը¹⁶: Առաջ անցնելով՝ նշենք, որ նման արարողությունները դարձան պարբերական, եւ «Ակունքի» էջերում մշտապես լույս են տեսել ջավախահայության հոգեւոր զարթոնքի մասին ազդարարող համանման հրապարակումներ. «Թուրքիային սահմանամերձ Կարծախ գյուղում Հայ օգնության միության Ջավախքի օժանդակության հանձնախմբի հովանավորությամբ եւ ՀԱԵ Ախալաբալի շրջանի հոգեւոր հովիվ տեր Սամվել Բահանա Թորոսյանի ձեռամբ տեղի ունեցավ մանուկների կնքման արարողություն: Կարծախի գյուղապետ Ատոմ Հոդմրցյանը, արժեւորելով այս նախաձեռնությունը, ողջ գյուղի անունից շնորհակալություն հայտնեց ՀՕՄ-ի հանձնախմբին», — հայտնում է «Ակունքը» 2005 թ.՝ հավելելով, ՀՕՄ-ի Ջավախքի օժանդակության ծրագրերի հանձնախմբի նախագահ Բագրատ Սարգսյանի տեղեկացմամբ՝ առաջիկայում ծրագրվում էր նման հավաքական կնքումներ կազմակերպել նաեւ Բորժոմի շրջանի Տաբաժդուր գյուղում եւ Նինոծմինդայում¹⁷:

2001 թ. նոյեմբերին Ախալքալաք քաղաքի Ս. Խաչ եկեղեցու հոգեւոր հովիվ եւ շրջանի պատասխանատու տեր Սամվել քահանա Թորոսյանը «Ակունքի» էջերում հայտնում է համանուն շրջանի Արագվա գյուղի «Սրբոց կուսանաց» նորակառույց եկեղեցու Նավակատյաց (օրհնության եւ օծման) արարողության մասին, գլխավորությամբ Վիրահայոց թեմի առաջնորդ Գեորգ արքեպիսկոպոս Սերայդարյանի ու Ջավախքի Առաջնորդական փոխանորդի: Եկեղեցին կառուցվել է Յալախանյանների ընտանիքի՝ դիպվածի գործարձած 20-ամյա դստեր՝ Հայաստան Յալախանյանի հիշատակին¹⁸: Կրկին Ռուսաստանում հաստատված բարերար, ծնունդով Ծալկայի շրջանի Խաչգեղ գյուղից Խորեն Բրուտյանի միջոցներով վերանո-

¹⁶ «Ակունք», թիվ 5, 15–31 հոկտեմբեր, 2001:

¹⁷ «Ակունք», թիվ 21–22, նոյեմբեր, 2005:

¹⁸ «Ակունք», թիվ 7, 15–30 նոյեմբեր, 2001:

րոգվել է 2002 թ. վերաբացվել է համանուն գյուղի Ս. Գեւորգ եկեղեցին, որը փակվել էր 1924 թ. եւ վերածվել պահեստի¹⁹: Հավելենք, որ արդեն այդ ժամանակ Ծալկայի շրջանն արդեն ուներ իր հոգեւոր հովիվը՝ ի դեմս Սանասար սարգավակ Ղուլիկյանի: 2002 թ. դեկտեմբերին «Ակունքն» ազդարարել է, որ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի 2002 թ. սեպտեմբերի 4-ի Հայրապետական տնօրինութեամբ նշանակվել է Հայաստանյայց Առաքելական եկեղեցու Վիրահայոց թեմի նոր առաջնորդ եւ իր առաջին էջում զետեղել վերջինիս կենսագրականը²⁰: Իսկ 2003 թ. փետրվարի համարից տեղեկանում ենք, որ փետրվարի 3-ին Ախալքալաքի Ս. Խաչ եկեղեցում տեղի ունեցած եկեղեցու Ծխական խորհրդի նիստում ՀԱԵ Զավախքի Առաջնորդական փոխանորդ Բաբգեն արք. Սալբիյանը ներկայացրել է Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի՝ թեմերին ուղղված կոնդակը: Համաձայն այդ կոնդակի՝ Վիրահայոց թեմն իր տոները, ծիսակատարությունները շարունակելու է նշել հին տոմարով: Ծխական խորհուրդը, սակայն, հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ Սամցխե-Զավախքը շատ սերտորեն կապված է Հայաստանի հետ (հատկապես կրոնամշակութային առումներով), որոշել է Վիրահայոց թեմի առաջնորդի միջնորդությամբ դիմել Վեհափառին, որպեսզի Զավախքում եկեղեցական տոները նշվեն նոր տոմարով՝ Ս. Էջմիածնի հետ միասին²¹: Հավելենք, որ դիմումը բավարարվել է, եւ ահա «Ակունքի» էջերում կարդում ենք, որ 2004 թ. հունվարի 6-ին Սամցխե-Զավախքի բոլոր գործող հայկական եկեղեցիներում նշվեցին Ծննդյան տոները: «Հատկանշականն այն է, որ եկեղեցական տոնը նշվեց ՀԱԵ տոնացույցի նոր տոմարով: ՀԱԵ Սամցխե-Զավախքի Առաջնորդական փոխանորդ Բաբկեն արք. Սալբիյանի հավաստմամբ հետապնդում է բոլոր տոները կնշվեն նոր տոմարով», – նշում է թերթը²²:

2003 թ. նոյեմբերի 23-ին Վրաստանում տեղի ունեցած իշխանափոխության նախօրեին՝ նոյեմբերի 22-ին, Ախալքալաքի շրջանի Ազավրեթ գյուղում տեղի ունեցավ գյուղի Ս. Թարգմանչաց եկեղեցու վերաբացումը: «80 տարուց ավելի անգործության մատնվելուց հետո եկեղեցին կրկին իր դռները բացեց հավատացյալների առաջ: Եկեղեցին վերանորոգվել է ՌԴ-ում

¹⁹ «Ակունք», թիվ 17, հոկտեմբեր, 2002:

²⁰ «Ակունք», թիվ 18, դեկտեմբեր, 2002:

²¹ «Ակունք», թիվ 19, փետրվար, 2003:

²² «Ակունք», թիվ 31, հունվար, 2004:

բնակվող ազավրեթցի ամուսիններ Աննա եւ Լիպարիա Այվազյանների միջոցներով»,- նշում էր «Ակունքը»²³:

Շարունակելով ներկայացնել Զավախքում հոգեւոր զարթոնքի դրվագները՝ 2006 թ. մայիսին «Ակունքը» հայտնում է, որ ՀԱՅ Վիրահայոց թեմի առաջնորդի ու Զավախքի Առաջնորդական փոխանորդի ձեռամբ Հաղթնակի օրը՝ մայիսի 9-ին, Ախալցխայի Մարգա թաղամասում տեղի է ունեցել Սուրբ Զորավարաց մատուռի օծման եւ բացման արարողությունը: Մատուռը կառուցվել է ԺԹ. դարում (1851 թ.), հետագայում վրացիները քանդել են²⁴: Նույն՝ 2006 թ. օգոստոսյան համարն ազդարարում է Զավախքում եւս մեկ եկեղեցու վերաբացման մասին: Խոսքն այս անգամ Ախալքալաքի շրջանի Փոքր Սամսար գյուղի 1891 թ. կառուցված Սուրբ Հարություն եկեղեցու վերանորոգման եւ վերաբացման մասին էր: Զավախքի Առաջնորդական փոխանորդ Բաբգեն Սալբիյանի գլխավորությամբ վերաբացված եկեղեցին նորոգվել էր ռուսաստանաբնակ փոքր սամսարցի գործարար Հուսիկ Աբգարյանի նախաձեռնությամբ եւ միջոցներով, եկեղեցու բակում տեղադրվել խաչքար²⁵: Զավախքում եկեղեցիների վերաբացման հաղթարշավի հերթական «կանգառը» Բորժոմի շրջանի Տաբաթղուրի գյուղում էր, որտեղ 2006 թ. սեպտեմբերի 9-ին բացվեց Սուրբ Սարգիս եկեղեցին, մեկենասությամբ Սարգիս եւ Ստեփան Պետրոսյանների եւ հանդիսապետությամբ Ախալքալաքի Ս. Խաչ եւ Նինոծմինդայի Սուրբ Սարգիս եկեղեցիների քահանաներ Սամվել Թորոսյանի եւ Եղիա Թազայանի²⁶: 2007 թ. փետրվարի համարում «Ակունքը» շարունակում է ազդարարել հերթական եկեղեցու՝ Ախալցխայի շրջանի Ծիրա գյուղի 1830 թ. կառուցված եւ գյուղի բնակիչների միջոցներով նորոգված Սրբոց Հրեշտակապետացի վերաբացումը, որը համընկել է գյուղում մեծ շուքով նշված Տեառնընդառաջի տոնին²⁷: Մի քանի ամիս

²³ «Ակունք», թիվ 28, նոյեմբեր, 2003:

²⁴ «Ակունք», թիվ 75-76, մայիս, 2006: Փաստենք, որ հետագա տարիներին ավանդույթ ձեւավորվեց, եւ յուրաքանչյուր մայիսի 9-ին Ախալցխայի Ս. Զորավարաց մատուռում նշվում է Երկրորդ աշխարհամարտի եւ Արցախյան գոյամարտի մասնակից զորականների հիշատակը, կատարվում է ժամերգություն, մատուցվում է մատաղ, մատուռին կից կառուցված տաղավար-հավաքատեղիում տեղի է ունենում տոնախմբություն («Ակունք», թիվ 145-146, մայիս, 2009):

²⁵ «Ակունք», թիվ 75-76, մայիս, 2006:

²⁶ «Ակունք», թիվ 83-84, սեպտեմբեր, 2006:

²⁷ «Ակունք», թիվ 93-94, փետրվար, 2007:

անց՝ 2007 թ. օգոստոսի 17-ին, Վիրահայոց թեմի առաջնորդի, Զավախքի Առաջնորդական փոխանորդի եւ Նինոծմիդայի հոգեւոր հովիվի մասնակցությամբ վերածովեց Ախալքալաքի շրջանի Բեժանո գյուղի՝ 1830-ական թթ. հիմնադրված Սուրբ Մինաս եկեղեցին, որը նորոգվել էր նույն գյուղի ծնունդ բարերարների ջանքերով: Նույն օրը եկեղեցում Ախալքալաքի հոգեւոր հովիվ տեր Սամվել քհն. Թորոսյանը մատուցել է պատարագ²⁸: Շարունակելով հոգեւոր վերազարթոնքի գիտարկումը՝ «Ակունքը» 2008 թ. ապրիլին հայտնում է Զավախքի հայտնի բնակավայրերից՝ Դամալա գյուղի՝ կրկին 1830-ական թթ. կառուցված Սուրբ Խաչ եկեղեցու վերածման մասին²⁹, իսկ սեպտեմբերին՝ Ախալքալաքի շրջանի Բուռնաշեթ գյուղի նորակառուց Ս. Սրբուհի եկեղեցու օծման մասին³⁰: «Ակունքն» իր կյանքի ավարտին՝ վերջին համարում, տեղեկացնում է Զավախքում ավերված եկեղեցու տեղում 1830-ական թթ. կառուցված ու խորհրդային տարիներին խոնարհված եւս մեկ եկեղեցու՝ Ախալքալաքի շրջանի ամենամեծ գյուղերից մեկի՝ Դիլիսկայի Սուրբ Սարգսի նորոգման ու վերածման մասին, որը տեղի է ունեցել 2009 թ. դեկտեմբերի 9-ին՝ հանդիսապետությամբ Վիրահայոց թեմի առաջնորդի եւ մասնակցությամբ Վրաստանում ՀՀ դեսպանի³¹:

2007 թ. հունիսին Զավախքում տեղի են ունեցել նոր հոգեւոր հովիվների նշանակումներ եւ տեղափոխություններ. հունիսի 9-ին Ախալցխայի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցում Վիրահայոց թեմի առաջնորդի գլխավորությամբ եւ Զավախքի Առաջնորդական փոխանորդի մասնակցությամբ մատուցված պատարագին ներկայացվեց Սամցխեի նորանշանակ հոգեւոր հովիվ, 27-ամյա տեր Մանուկ քհն. Զեյնալյանը³²: Հունիսի 10-ին նույն հոգեւոր հայրերը Նինոծմիդայի Ս. Սարգիս եկեղեցում մատուցված պատա-

²⁸ «Ակունք», թիվ 107–108, սեպտեմբեր, 2007:

²⁹ «Ակունք», թիվ 121–122, ապրիլ, 2008:

³⁰ «Ակունք», թիվ 131–132, սեպտեմբեր, 2008:

³¹ «Ակունք», թիվ 159–160, դեկտեմբեր, 2009: Հավելենք, որ Դիլիսկայում ամեն տարի մեծ խանդավառությամբ նշվում է ջավախահայության ամենասիրված տոներից մեկը՝ սիրահարների օրհնության եւ նրանց բարեխոս Սուրբ Սարգսի տոնը, որը Դիլիսկա է բերում հազարավոր մարդկանց:

³² 2007 թ-ի հունիսի 1-ից Վիրահայոց թեմի առաջնորդի տնօրինությամբ Ախալցխայի, Ադիգենի եւ Բորժոմիի հայության եւ Ասպինձայի շրջանի Դամալա գյուղի հոգեւոր հովիվ նշանակված տեր Մանուկ քհն. Զեյնալյանը 3 տարի ծառայելուց հետո՝ 2010 թ. հուլիսի 1-ին տեղափոխվում է Թբիլիսիի Սուրբ Դեւորգ եկեղեցի:

րագին ներկայացրին Նինոծմինդայի շրջանի նորանշանակ հոգեւոր հովիվ, 26-ամյա տեր Արմաշ քհն. Պողոսյանին³³:

2008 թ. օգոստոսի 3-ին հանդիսավորութեամբ տեղի ունեցավ Ախալքալաքի Մայր եկեղեցու Սուրբ Խաչի վերակառուցման աշխատանքների ավարտին նվիրված բացման արարողությունը: Վերաշինվել էին Լուսո խորանը, մկրտության ավազանը, եկեղեցու սալահատակը, ներքին դռները եւ այլն: Լուսո խորանի մարմարյա կառուցվածքի ու նախազարդումների հեղինակ, հանրաճանաչ քանդակագործ, նույն եկեղեցու գավթում 2001 թ. տեղադրված Կարապետ արք. Բագրատունու եւ բազմաթիվ այլ հուշարձանների, խաչքարերի հեղինակ ու համահեղինակ, ծնունդով Զավախքից Լեւոն Գրիգորյանի հետ հարցազրույցի շրջանակներում «Ակունքի» խմբագիր Մելս Թորոսյանը ներկայացնում է նաեւ Ս. Խաչի մի շարք բարերարների ու երախտավորների անուններ՝ միաժամանակ մտահոգություն հայտելով, որ չնայած Զավախքում եկեղեցիների՝ լայն թափով ընթացող վերանորոգման, վերաշինման եւ նորերի կառուցման աշխատանքներին, համապատասխան հոգեւորականներ չունենալու պատճառով գրեթե եւ ոչ մի գյուղում գործող առաքելական եկեղեցի չկա: «Շրջկենտրոններում գործող մեկական եկեղեցիները, այն էլ մոտ ութսուն տարի լույսվելուց հետո, չեն կարող բավարարել հոգեւոր դաստիարակության կարիքն ունեցող բնակչության պահանջը: Արդյո՞ք դա չէ պատճառը, որ սնկի նման աճում են աղանդներն ու այլասերվածությունը...», – հարցնում է Մ. Թորոսյանը³⁴: Մի քանի ամիս անց՝ 2009 թ. ապրիլի 4-ին, շուրջ 60 օր նորոգվելուց հետո Վիրահայոց թեմի առաջնորդի հանդիսապետութեամբ վերածովեց նաեւ Ախալցխա քաղաքի Սուրբ Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին: Վիրահայոց թեմի առաջնորդը բարձր է գնահատել Ախալցխայի (Սամցխեի շրջանների) հոգեւոր հովիվ տեր Մանուկ քհն. Զեյնալյանի գործունեությունը, իսկ Զավախքի Ընդհանուր Առաջնորդական փոխանորդ Բաբգեն աբղ. Սալբիյանը հույս է հայտնել, որ առաջիկայում բարեկարգվող եկեղեցիների շարքում կլինի նաեւ Ախալցխայի հոյակերտ Սուրբ Նշանը, որը, ցավոք, չի վերադարձվել Վիրահայոց թեմին եւ համարվում է վիճելի եկեղեցիներից մեկը³⁵:

³³ «Ակունք», թիվ 101–102, հունիս, 2007:

³⁴ «Ակունք», թիվ 133–134, հոկտեմբեր, 2008:

³⁵ «Ակունք», թիվ 143–144, ապրիլ, 2009: 2009 թ. հունիսին այցելելով Ախալցխա եւ Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցում մասնակցելով Հոգեգալստյան տոնի առիթով մատուցված պատարագին, ծնունդով Զավախսահայեր՝ «Կարին» ավանդական երգի-պարի համույթի հիմնադիր-գեղար-

Բ. ՀԱՆ ՎԻՐԱՏԱՅՈՑ ԹԵՄԻ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ԿԱՐԳԱՎԻՏԱԿԻՆ ՈՒ ՍԵՓԱԿԱՆՈՒՅԱՆՆ
առնչվող հարցերի քննարկումը «Ակունք» էջերում

2005 թ. ապրիլի 2-ին Ախալքալաքում կայացավ Սամցխե-Ջավախքի հայկական հասարակական կազմակերպությունների³⁶ 2-րդ համաժողովը (պաշտոնապես այն կոչվում էր Սամցխե-Ջավախքի կրթամշակութային խնդիրներին նվիրված «Ինտեգրացում, բայց ոչ ձուլում» նախաձեռնության 2-րդ համաժողով), որին հրավիրված էին հասարակական կազմակերպությունների, շրջանների ներկայացուցչական մարմինների, վարչական, կրթամշակութային բնագավառների ղեկավարներ, Վրաստանի խորհրդարանի պատգամավորներ, նախարարներ, Վրաստանում հավատարմագրված դեսպաններ, ոչ կառավարական եւ քաղաքական կազմակերպությունների, Վրաստանում գործող միջազգային դոնոր կազմակերպությունների ներկայացուցիչներ: Օրակարգում էին Ջավախքում հայոց լեզվի կարգավիճակի, հայեցի կրթության եւ հոգեւոր-մշակութային ուղղվածության խնդիրներ: «Ակունք» իր էջերում լայնորեն լուսաբանել է համաժողովը, հրապարակել ընդունված բանաձեւերն ու հնչեցված ելույթները, որոնք առնչվում են նաեւ հոգեւոր-եկեղեցական խնդիրներին: Այսպես, հիմք ընդունելով հնչած զեկույցները, քննարկումներում արտահայտված մտքերն ու տեսակետները, համաժողովը փաստում էր. «Թեեւ Սամցխե-Ջավախքում հայ եւ վրաց եկեղեցիների կոնադավանաբանական առանձնահատկությունները երկու ժողովուրդների միջեւ տարածայնության առիթ չեն տալիս, սակայն տարածաշրջանի մի շարք եկեղեցիների եւ սրբավայրերի պատկանելության շուրջ ծավալվող վեճերը, Վրաց եկեղեցու եւ իշխանական որոշ շրջանակների չհավասարակշռված ֆայլերն այս ասպարեզում անցանկալի զարգացումների հոդ են ստեղծում»³⁷: Համաժողով-

վեստական ղեկավար Գագիկ Գինոյանն ու գործարար Ս. Սահակյանը եկեղեցուն են նվիրել ախալքալաքի հոշակավոր նկարիչ Վարդգես Սուրենյանցի նկարներից երկու կրկնօրինակ («Ակունք», թիվ 147–148, հունիս, 2009):

³⁶ Սամցխե-Ջավախքի հայկական հասարակական կազմակերպությունների խորհուրդն ստեղծվել է 2002 թ.: Կազմված է Ջավախքի մոտ 2 տասնյակի հասնող հայկական հասարակական կազմակերպությունների մեկական ներկայացուցիչներից, որոնց համախմբող ուժը հայապահպանության բնական մղումն է: Ի սկզբանե որդեգրել է խնդիրների հայթահարման ժամանակակից, առաջավոր աշխարհում ընդունված գործելաոճ («Ակունք», թիվ 43–44, դեկտեմբեր, 2004):

³⁷ «Ակունք», թիվ 51–52, ապրիլ, 2005:

վը, մտահոգված էր փոքրամասնությունների կրթական, մշակութային, լեզվական, եկեղեցական-կրոնական իրավունքների ոլորտում իշխանությունների իրականացրած քաղաքականությանը եւ նկատում էր, որ այդ իրավունքների ոտնահարումն ու անտեսումը կարող են վնասել Վրաստանի միջազգային հեղինակությանն ու երկրում ժողովրդավարության զարգացմանը: Ուստի անհրաժեշտ էր համարում նշել, որ անհրաժեշտ է Վրաց եկեղեցու, պետական պատկան մարմինների, գիտական, մշակութային եւ այլ շահագրգիռ կազմակերպությունների անկողմնակալ, հավասարակշռված ու գիտականորեն հիմնավորված վերաբերմունքը տարածաշրջանի եկեղեցիների, սրբավայրերի եւ այլ հուշարձանների նկատմամբ, որոնց պատկանելության շուրջ վեճերը կարող են հանգեցնել անցանկալի հետեւանքների³⁸:

«Ակունքը» լուսաբանել է նաեւ 2005 թ. հուլիսի 10-ին Ախալքալաքում կայացած Զավախքի մտավորականների համաժողովը, որի բանաձեւերում արտացոլված են նաեւ հոգեւոր-եկեղեցական խնդիրները: Համաժողովի բանաձեւի՝ Վրաստանի կառավարությանն ուղղված հատվածում նշված էր. «Միջոցներ ձեռնարկել, որպեսզի անձնագրավորվեն Վրաստանում գտնվող Հայոց պատմամշակութային արժեքները եւ որպես սեփականություն դրանք հանձնվեն Հայ Առաքելական եկեղեցու Վիճակագրության թեմին»³⁹: Ի դեպ, ՀԱԵ Վիրահայոց թեմի ներկայացուցիչների՝ խորհրդային տարիներին թեմից խլված եկեղեցիների վերադարձի ու թեմին իրավաբանական կարգավիճակի տրամադրման խնդրի հերթական բարձրաձայնումը Թբիլիսիում անցկացված «Քրիստոնեությունը մեր կյանքում. անցյալ, ներկա եւ ապագա» վերտառությամբ միջազգային գիտաժողովում, խիստ բացասական արձագանք ստացավ Վրաստանի ակադեմիական որոշ շրջանակներում եւ թեժ բանավեճերի տեղիք տվեց 2005 թ. աշնանը: Հավելենք, որ գիտաժողովին մասնակցող թեմակալ առաջնորդի իրավական հարցերով խորհրդատու Լեւոն Իսախանյանի՝ բուռն հակազդեցության առիթ դարձած զեկույցն ուներ «Հայ Առաքելական Սուրբ եկեղեցու թեմը Վրաստանում. պատմություն եւ ներկա» խորագիրը: Մտահոգված լինելով Վրաստանում հակահայկական տրամադրությունների կարծրացմամբ՝ ՀԱԵ Վիրահայոց թեմն իր վրդովմունքն է

³⁸ Անդ:

³⁹ «Ակունք», թիվ 59–60, սեպտեմբեր, 2005:

հայտնել՝ հատուկ հաղորդագրությամբ նշելով. «Նման հրատապ հարցերի բարձրացումը խառնաշփոթ առաջացրեց գիտական որոշ շրջանակներում եւ առիթ դարձավ ՀԱՆ հասցեին հնչած անհարգալից եւ վիրավորական արտահայտությունների: Ինչպես երեւում է, ակադեմիկոսներից ումանց զայրացրեց ՀԱՆ Վիրահայոց թեմին հուզող խնդիրների ֆննսարկումը: Հարցեր, որոնց բարձրացմանը հաջորդած բացասական արձագանքը ոչ այլ ինչ է, քան ընդվզում ՀԱՆ ազատ արտահայտման իրավունքի դեմ: Ստացվում է, որ Վիրահայոց թեմն իրավունք չունի պահանջելու սեփական կարգավիճակի տրամադրում երկրում, ուր գործում է դարեր շարունակ, եւ կամ՝ խոսելու եկեղեցիների վերադարձից, որոնք ի սկզբանե, դարեր շարունակ, պատկանել են ՀԱՆ Վիրահայոց թեմին: Վրաստանի պետական ատյաններում, ի վերջո, պետք է մշակվի ֆաղափական կամ՝ օրենքի ուժով կարգավորելու համար բոլոր այն հարցերը, որոնք կապված են Վրաստանում գործող կրոնական կազմակերպություններին իրավական կարգավիճակի տրամադրման ու դրանից բխող խնդիրների վերջնական լուծման հետ»⁴⁰:

Իրոք, նշված գիտաժողովում Լեւոն Իսախանյանի ղեկույցը իսկական փոթորիկ էր բարձրացրել վրաց գիտական եւ հասարակական շրջանակներում: Նյութին այս կամ այն կերպ անդրադարձել ու ամենասուր կերպով հակադարձել են պատմաբան Գուրամ Մայիսուրաձեն, հայագետ, գրականագետ, Բ. Գ. դ., պրոֆ. Բ. Արվելաձեն, ՎՈՒԵ Պատրիարքարանի մամուլի ծառայության ղեկավարի տեղակալ Զուրաբ Յիսովեբաձեն, ակադեմիկոս Գուրամ Շարաձեն, պատմաբան Բուբա Կուդավան, պատմաբան Սվիմոն Մասիսարաշվիլին եւ այլք, որոնցից ոմանք առիթը բաց չեն թողել իրենց հակափաստարկները համեմել հակահայկական տրամադրություններով ու հայության հանդեպ ատելության քարոզներով⁴¹:

Նույն գիպվածի կապակցությամբ տված իր ծավալուն հարցազրույցում Վիրահայոց թեմի առաջնորդը, ի թիվս այլ խնդիրների ու մտահոգությունների, փաստել է նաեւ, որ իրենց չի բավարարում 2005 թ. գարնանը Վրաստանի քաղաքացիական օրենսդրության մեջ Վրաստանի խորհրդարանի

⁴⁰ «Ակունք», թիվ 65–66, նոյեմբեր, 2005:

⁴¹ Խնդրի կապակցությամբ վրացական ակադեմիական եւ կրոնական շրջանակների՝ վրաց տպագիր մամուլում զետեղված արձագանքների մանրամասն վերլուծությունը տես Վ. ՍԱՐԳՍՅԱՆ, Հայկական եկեղեցիների պատկանելության խնդիրը վրացական մամուլում (XXI դարի առաջին տասնամյակ), Պատմաբանասիրական հանդես, Երեւան, 2021, № 3, էջ 72–102:

կատարված փոփոխությունը⁴², ըստ որի՝ կրոնական հաստատությունները հնարավորություն ստացան գրանցվել իբրեւ հասարակական կազմակերպություն: Թեմակալ առաջնորդը նաեւ հայտնել է որոշ վիճակագրական հետաքրքրական տվյալներ, ըստ որոնց՝ Ե. դարից ի վեր կառուցված եւ ներկայիս Վրաստանում հաշվվում է շուրջ 638 եկեղեցի, վանք ու մատուռ, որոնց մի մասը խորհրդային եւ հետագա տարիներին փլվել է, ոչնչացվել կամ վերափոխվել՝ հայտարարվելով վրացական⁴³: Ըստ այդմ՝ 2005 թ. դրությամբ Վրաստանում գործել է ընդամենը 21 եկեղեցի՝ 10 հոգեւորականներով⁴⁴: Արձագանքելով այս ամենին՝ Վրաց Ուղղափառ եկեղեցու Ս. Սինոդը 2005 թ. իր վերջին նիստում հանդես է եկել եզրակացությամբ, ըստ որի՝ հայ ժողովրդի որոշ ներկայացուցիչների այն հայտարարությունները, թե Վրաստանի տարածքում գոյություն ունի հայկական եկեղեցիների մեծ քանակ, զուրկ են պատմական եւ գիտական հիմքերից: Սինոդի անդամները նաեւ ընդգծել են, որ ՎՈԻԵ կոչ է անում Առաքելական եկեղեցուն զերծ մնալ հայ եւ վրաց ժողովուրդների ու եկեղեցիների հարաբերություն-

⁴² Հավելենք, որ Վրաստանի Քաղաքացիական օրենսգրքում համանման փոփոխություններ կատարվեցին նաեւ հետագայում՝ 2011 թ.: Մինչ դրան անդրադառնալով՝ փաստենք, որ, ի տարբերություն Հայաստանի Հանրապետության, Վրաստանում անկախացումից ի վեր չընդունվեց կրոնական կազմակերպությունների ոլորտը կանոնակարգող եւ վերջիններիս իրավունքներն ու պարտավորությունները սահմանող օրենք («Խղճի ազատության եւ կրոնական կազմակերպությունների մասին» օրենք): Նշյալ օրենքի ընդունման փոխարեն՝ 2011 թ. Վրաստանի Քաղաքացիական օրենսգրքում կատարված փոփոխությունները հնարավորություն տվեցին երկրում գործող կրոնական միություններին, այդ թվում՝ Հայ Առաքելական եկեղեցուն՝ գրանցվել որպես հանրային իրավունքի սուբյեկտ: Նշված փոփոխությունները, սակայն, չլուծեցին ոչ մի հիմնախնդիր. օրենքը հնարավորություն չտվեց, որպեսզի ՀԱԵ Վիրահայոց թեմին վերադարձվի խորհրդային եւ հետխորհրդային տարիներին խլված ժառանգությունը: Օրենքով չկանոնակարգվեցին նաեւ ՀԱԵ Վիրահայոց թեմի՝ հանրային իրավունքի դաշտում որպես կրոնական կազմակերպություն գործելու մեխանիզմները. թեմը շարունակում է հոգեւոր մշակութային, կրթական, սոցիալական, բարեգործական, գրասենյակային եւ այլ բնույթի ու բովանդակության գործունեություն ծավալելիս բախվել վարչաիրավական բազմաթիվ խնդիրների (տե՛ս Վ. ՍԱՐԳՍՅԱՆ, Վրաց Ուղղափառ եկեղեցու եւ Հայ Առաքելական եկեղեցու Վիրահայոց թեմի իրավական կարգավիճակի օրենսդրական կարգավորումը հետխորհրդային վրաստանում, Պատմաբանասիրական հանդես, Երեւան, 2021, № 2, էջ 134–149):

⁴³ Հայտնելով կինոթեմագրիչ Ե. Գեւորգյանի՝ Վրաստանում հայկական եկեղեցիների ոչնչացումը կամ վրացականացումը ներկայացնող «Նախնյաց քարերը» ֆիլմի ստեղծման մասին՝ «Ակունքը» հայտնում է, որ անկախ Վրաստանում վրացական եւ դարձել 45 հայկական, 6 հայ կաթողիկե եւ 5 ռուսական եկեղեցի (տե՛ս «Ակունք», թիվ 69–70, հունվար, 2006):

⁴⁴ «Ակունք», թիվ 67–68, դեկտեմբեր, 2005:

ները սրող նման հայտարարություններից⁴⁵։ Այս կապակցությամբ տված իր մեկնաբանությամբ Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի Տեղեկատվական համակարգի տնօրեն տեր Վահրամ քահանա Մելիքյանը փաստել է, որ Մայր Աթոռը զարմացած է հիշատակված կոչից, քանի որ ՀԱՆՎԻՐԱՍՏԱՆԻ ԻՆՏԵՐՆԱԿԱՆ ԴԱՏԱՎԱԿԱՆ ԿԱՐԳԱՎԻՃԱԿԻ ԽՈՐՀԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ⁴⁷։ Հավելենք, որ Վիրահայոց թեմի արդյունավետ գործունեության համար⁴⁸։ Հավելենք, որ Վիրահայոց թեմի շուրջ ստեղծված իրավիճակը քննարկվել է նաև Մայր Աթոռում՝ Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի եւ պաշտոնական այցով Հայաստանում գտնվող Վրաստանի արտգործնախարար Գեղա Բեթուաշվիլու հանդիպման ժամանակ⁴⁹։

2005 թ. մարտի 7-ին Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնում գումարված Գերագույն հոգեւոր խորհրդի հայաստանյան անդամների ժողովում զեկույցով հանդես եկած Վիրահայոց թեմի առաջնորդը ընդգծել է թեմում եւ հատկապես Զավախքի փոխառաջնորդությունում նոր եկեղեցականներ ունենալու անհրաժեշտությունը՝ տարակուսանքով հայտնելով, որ նույն թվականի փետրվարի 6-ին ՎՈՒՆ Սինոդը, առանց տեղեկացնելու Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնին, որոշել է «պատմական իր թեմը վերականգնելու նպատակով» ստեղծել Տաշիր-Ագարակ անունով նոր թեմ՝ այն ենթարկելով Վրաստանի Դմանիսի եպիսկոպոսի հոգեւոր իշխանությանը⁴⁹։

⁴⁵ «Ակունք», թիվ 69–70, հունվար, 2006:

⁴⁶ Ի դեպ, Վրաստանի օմբուդսմենի աշխատակազմի փոքրամասնությունների հարցերով պատասխանատու Բեկա Մինդիաշվիլու կողմից 2007 թ. մայիսի 12-ին Սամցխե-Ջավախքում անցկացվող «Բազմազանությունը մեր հարստությունն է» խորագրով փառատոնի շրջանակներում տեղի ունեցած «Վրացական հասարակության արժեքները էթնիկական եւ կրոնական համատեքստում» թեմայով հանդիպում-քննարկման ժամանակ հնչեցված կարծիքի համաձայն՝ Վրաստանում վիճելի համարվող 6 հայկական եկեղեցիներ (5-ը՝ Թիֆլիսում, 1-ը՝ Ախալցխայում) պետք է պաշտոնապես հանձնել ՀԱՆ Վիրահայոց թեմի տնօրինությանը (տե՛ս «Ակունք», թիվ 101–102, հունիս, 2007)։ 2007 թ. սեպտեմբերի 28-ին Ախալցխայի չափահասների կենտրոնում Վրաստանի օմբուդսմենի գրասենյակի եւ Հայնրիխ Բյուլ հիմնադրամի՝ «ՀԱՆ կարգավիճակը Վրաստանում» քննարկում-քննադեմի ժամանակ հայ մասնակիցները վերստին պահանջել են ՀԱՆ-ի Վիրահայոց թեմին շնորհել իրավական կարգավիճակ («Ակունք», թիվ 109–110, հոկտեմբեր, 2007)։

⁴⁷ «Ակունք», թիվ 69–70, հունվար, 2006:

⁴⁸ «Ակունք», թիվ 69–70, հունվար, 2006:

⁴⁹ «Ակունք», թիվ 71–72, մարտ, 2006, թիվ 73–74, ապրիլ, 2006:

ՀԱՆՎԻՐԱԴԱՅՈՅԹԵԱՆ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ԿԱՐԳԱՎԻՃԱԿ ԶՆՈՐՀԵԼՈՒ, ԶԱՎԱԽՔՈՒՄ ՀԱՆՎԻՐԱԴԱՅՈՅԹԵԱՆ ԲԱԳԵԼՈՒ ԱՆՀՐԱԺԵՂՏՈՒԹՅԱՆՆ ՈՒ ԶԱՎԱԽՔԻ ԴՈԳԵԼՈՐ-ԵԿԵԴԵՑԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐԻՆ ԱՆԴՐԱԴԱՐՃԵԼ Է 2006 թ. մարտի 31-ին Ախալքալաքում գումարված Զավախքի մտավորականների միության՝ «Զավախահայերի անվտանգության հիմնախնդիրները, ներկա իրավիճակը, հնարավոր զարգացումները եւ դրանց լուծման ուղիները» խորագրով 3-րդ համաժողովը: Հիմնական զեկուցող՝ Զավախքի մտավորականների միության նախագահ Ազատ Շիպակցյանը Զավախքի դոգեւոր անվտանգության տեսանկյունից անհրաժեշտ է համարել Զավախքում ՀԱՆՎԻՐԱԴԱՅՈՅԹԵԱՆ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ԿԱՐԳԱՎԻՃԱԿԻ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄԸ⁵⁰:

Փաստենք, որ «Ակունքը», ուշադրության կենտրոնում պահելով Զավախքի դոգեւոր-եկեղեցական խնդիրները, աչքաթող չի արել նաեւ կաթոլիկ հայության խնդիրները: Այսպես, թերթի 2006 թվականի վերջին համարից տեղեկանում ենք, որ Ախալքալաքի շրջանի Սուխիս գյուղի հայ կաթոլիկ բնակչությունը դիմել է Կաթոլիկ Եկեղեցու Հայաստանի, Վրաստանի եւ Արեւելյան Եւրոպայի թեմին (կենտրոնը՝ Գյումրի), իրենց մոտ Մխիթարյան միաբանությունը ներկայացնող դոգեւորական ուղարկելու խնդրանքով: Թերթն ահազանգում է հույժ կարեւոր մի խնդիր. Զավախքի տարբեր բնակավայրերում ապրող կաթոլիկ հայերին հովվություն անող ալլազգի դոգեւորականները չեն բավարարում հայության դոգեւոր կարիքները, ավելին, իրենց գործունեությամբ հաճախ տեղիք են տալիս անցանկալի խնդիրների առաջացման⁵¹:

«Ակունքը» լայնորեն լուսաբանել է ՄԱԿ Մարդու իրավունքների հանձնախմբի 91-րդ նստաշրջանում (2007 թ. հոկտեմբերի 15 – նոյեմբերի 2, Ժնեւ) տեղի ունեցած քննարկումներն ու եզրակացությունները: Վրաստանի մասին Հանձնախմբի մտահոգություններում եւ խորհուրդներում առանձնացնենք Վրաստանի եւ հատկապես Զավախքի հայությանը հուզող դոգեւոր-եկեղեցական խնդիրներին առնչվող հետեւյալ կետեր. «Հանձնախումբն իր մտահոգությունն է հայտնում այն փաստի վերաբերյալ, որ ՎՈՒԵ-ից բացի, մյուս եկեղեցիները համապատասխան իրավական կարգավիճակ չունեն, ինչը կարող է առաջ բերել խտրականություն: Հանձնախումբը ցավ է հայտնում, որ տակավին չեն լուծվել կրոնական փոփոխականություններին պատկանող

⁵⁰ «Ակունք», թիվ 81–82, օգոստոս, 2006:

⁵¹ «Ակունք», թիվ 89–90, դեկտեմբեր, 2006:

1. Ախալցխա ֆաղափ Սուրբ Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին

2. Ախալքալաֆ ֆաղափ Սուրբ Խաչ եկեղեցին

3. «Ակունք» թերթի անդրանիկ համարը

4. Զավախի Ընդհանուր Առաջնորդական փոխանորդության շենքը Ախալքալաֆում

5. Ծալկայի շրջանի Լգլիխա գյուղի Սուրբ Ասավածածին եկեղեցին

6. Ախալքալաքի շրջանի Արակովա գյուղի Սրբոց Կուսանաց եկեղեցին

7. Ծալկայի շրջանի Խաչգեղ գյուղի (Խաչ գյուղի) Սուրբ Գևորգ եկեղեցին

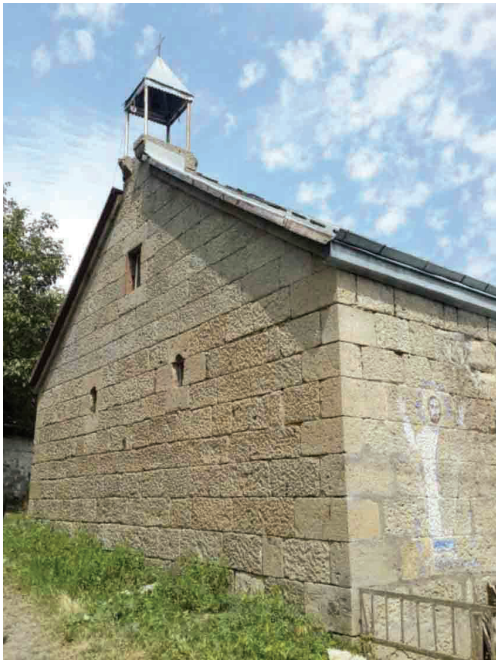
8. Ախալքալաքի շրջանի Ագավրեթ գյուղի Սուրբ Մեսրոպ Թադևոսյանի եկեղեցին

9. Ախալքալաքի շրջանի Փոքր Սամսար գյուղի Սուրբ Հարություն եկեղեցին

10. Բորժոմի շրջանի Տաթևադուրի գյուղի Սուրբ Մարգիս մատուռը

11. Ախալցխայի շրջանի Ծիրա գյուղի Սուրբ Հրեշտակապետաց եկեղեցին

12. Ախալքալաքի շրջանի Բեժանո գյուղի Սուրբ Մինաս եկեղեցին

13. Ասպինձայի շրջանի Դամալա գյուղի Սուրբ Խաչ եկեղեցին

14. Ախալքալաֆի շրջանի Բուռնաշեր գյուղի նորակառույց Սբ Սրբունի եկեղեցին

15. Ախալքալաֆի շրջանի Դիլիսկա գյուղի Սուրբ Սարգիս եկեղեցին

եւ կոմունիստական ժամանակներում բռնագրավված պաշտամունքի վայրերի եւ այլ կալվածների վերաբերյալ խնդիրները: Հանձնախումբը հանձնարարում է պետությանը՝ դիմել ֆայլերի՝ երաշխավորելու համար կրոնի կամ հավատի ազատության իրավունքի հավասար կիրառումը: Պետությունը պետք է լուծի նաեւ կրոնական փոփոխականություններին պատկանող եւ բռնագրավված պաշտամունքի վայրերի ու այլ կալվածների խնդիրները»⁵²:

ՀԱՆ Վիրահայոց թեմի իրավական հարցերին առնչվող եւս մի կարեւոր փաստաթուղթ հրապարակ իջավ 2009 թ.: Դա Եւրոպայի խորհրդի Ազգային փոքրամասնությունների պաշտպանության շրջանակային համաձայնագրի (convention) խորհրդատվական հանձնախմբի (committee)՝ Վրաստանի մասին 2009 թ. հոկտեմբերի 12-ին հրապարակված առաջին զեկուլցն էր, որտեղ զետեղված դատողությունների կապակցությամբ բերված են նաեւ Վրաստանի կառավարության պատասխանները: Հանձնախմբի զեկուլցում անհանգստություն է արտահայտվում ուժեղացած կրոնական լարվածության կապակցությամբ, որն ուղղակիորեն ազդում է ազգային փոքրամասնությունների վրա: «Խիստությունները պետք է ձեռնարկեն բոլոր միջոցները՝ պայմանավորված այդ երեւոյթի, ինչպես նաեւ անբարյացակամության բոլոր դրսեւորումների դեմ, որոնք հիմնված են հիմնականում ազգային եւ կրոնական պատկանելության վրա», – նշված էր զեկուլցում⁵³: Հանձնախմբի զեկուլցի համաձայն՝ հոգեւոր հարցերում ազգային փոքրամասնությունների գլխավոր հիմնախնդիրներից են ազգային կրոնական կազմակերպությունների իրավական կարգավիճակները⁵⁴ եւ դրանց գրանցումը: Այն պարագայում, երբ ՎՈԻԵ-ն ճանաչված է եւ պաշտպանված որպես Եկեղեցի եւ որպես հասարակական միավոր, կրոնական մյուս խմբերը կարող են գրանցվել սոսկ որպես ոչկառավարական կամ էլ մասնավոր իրավունքով՝ շահույթ չհետապնդող կազմակերպություններ: «Այդպիսով, իրենց կրոնական գործունեության իրականացման տեսակետից նրանք չեն օգտվում միեւնոյն պայմաններից: Բացի այդ, տարբեր աղբյուրներ տե-

⁵² «Ակունք», թիվ 111–112, նոյեմբեր, 2007:

⁵³ «Ակունք», թիվ 153–156, սեպտեմբեր-հոկտեմբեր, 2009:

⁵⁴ Արձագանքելով վիրահայության խնդիրներին՝ 2009 թ. նոյեմբերի 24-ին Երեւանի տարբեր բուհերի ուսանողներ Երեւանում բողոքի գործողություն էին կազմակերպել՝ Վրաստանի իշխանություններից եւ ՎՈԻԵ-ից պահանջելով Վիրահայոց թեմին տալ իրավական կարգավիճակ, վերադարձնել հայկական եկեղեցիներն ու պահպանել հայ ժողովրդի մշակութային արժեքները (տե՛ս «Ակունք», թիվ 157–158, նոյեմբեր, 2009):

նի կառավարությունը կարծում է, որ կրոնական խմբերին ըստ սահմանման կարգավիճակ հատկացնելու ցանկացած փորձ կհարուցի ավելորդ վիճաբանություն եւ որեւէ գործնական օգուտ չի բերի»,- ասված էր Վրաստանի իշխանությունների մեկնաբանության մեջ:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ

Հետխորհրդային ժամանակահատվածում Վրաստանի հարավային հայաբնակ Ջավախքի շրջաններում եւս տեղի ունեցավ հոգեւոր-եկեղեցական կյանքի վերազարթոնք: Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի ջանքերով Ջավախք գործուղվեցին ծնունդով Ջավախքից առաջին հոգեւորականները, որոնք հանդիսացան հոգեւոր կյանքի աշխուժացման առաջին սաղմերը: Ջավախքում հոգեւոր-եկեղեցական կյանքը ամուր հիմքերի վրա դրվեց 2001 թ., երբ հունվարի 6-ին, Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի բարձր կարգադրությամբ հիմնվեց Հայ Առաքելական Սուրբ եկեղեցու Ջավախքի Ընդհանուր Առաջնորդական Փոխանորդությունը եւ փոխանորդ նշանակվեց Գեւորգյան հոգեւոր ճեմարանի տեսչի պաշտոնակատար հոգեշնորհ տ. Բաբգեն աբեղա Սալբիյանը: Սկսած այդ թվականից՝ Ջավախքում մեկը մյուսի հետեւից վերանորոգվեցին ու վերաբացվեցին բազմաթիվ եկեղեցիներ, մատուռներ ու խաչքարեր, առանձին բնակավայրերում հիմնվեցին նորերը: Տարիների ընթացքում ավելացավ հոգեւորականների թիվը: Եւ չնայած գործող հոգեւորականների թիվը բավարար չէր ջավախահայության հոգեւոր կարիքների բավարարման տեսանկյունից, սակայն նրանց ներկայությունը մեծ ազդակ հաղորդեց Ջավախքում հոգեւոր, մշակութային եւ ազգային կյանքի ծաղկմանը: 2001–2009 թթ. Ջավախքում լույս տեսած «Ակունք» ամսաթերթում զետեղված են Ջավախքի հոգեւոր-եկեղեցական կյանքին առնչվող անփոխարինելի նյութեր ու կարեւոր տվյալներ: Դրանք այսօր՝ տարիների հեռվից, կարող է եւ հնարավոր չլինեն ունենալ ձեռքի տակ, իսկ շատերը, զետեղված լինելով համացանցային աղբյուրներում, կարող է եւ անհետ կորած լինելին, եթե «Ակունքի» խմբագրակազմը դրանք խնամքով չմշակեր ու թերթի էջերում չհրապա-

րի տեսակի (եկամտահարկ, ավելացված արժեքի հարկ, շահութահարկ, գույքահարկ եւ այլն) հարկերից (տես Վ. ՍԱՐԳՍՅԱՆ, Վրաց Ուղղափառ եկեղեցու եւ Հայ Առաքելական եկեղեցու Վիրահայոց թեմի իրավական կարգավիճակի օրենսդրական կարգավորումը հետխորհրդային վրաստանում, Պատմաբանասիրական հանդես, 2021, № 2, էջ 134–149):

րակեր: Այդպիսով, թե՛ հոգևոր-եկեղեցական կյանքի վերելքի նկարագրման, թե՛ Հայ Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու Վիրահայոց թեմի իրավական կարգավիճակին ու սեփականության իրավունքի խնդիրներին, թե՛ խորհրդային տարիներին Վիրահայոց թեմից խլված բազմաթիվ եկեղեցիների, հուշարձանների ու թեմի ունեցվածքի վերադարձմանն առնչվող հարցերի ուսումնասիրման տեսանկյունից «Ակունքի» նյութերն անգնահատելի արժեք են ներկայացնում:

ՀԻՄՆԱԲԱՌԵՐ

Չավախք, հոգևոր-եկեղեցական կյանք, «Ակունք» պարբերական, ՀԱԵ Վիրահայոց թեմ, Չավախքի Ընդհանուր Առաջնորդական Փոխանորդություն, հոգևորական, եկեղեցի, վերածում, իրավական կարգավիճակ:

РЕЗЮМЕ

В постсоветский период в населенных армянами районах Джавахка на юге Грузии также произошло возрождение духовно-церковной жизни. Благодаря усилиям Первопрестольного Святого Эчмиадзина в Джавахк были командированы первые священнослужители – уроженцы этого края, которые и заложили первые ростки оживления духовной жизни. Институциональная основа духовно-церковной жизни в Джавахке была заложена 6 января 2001 года, когда по высокому распоряжению Его Святейшества Гарегина II, Верховного Патриарха и Католикоса всех армян, было основано Общее викариатство Армянской Апостольской Святой Церкви в Джавахке, а викарием был назначен исполняющий обязанности инспектора Геворкянской духовной семинарии, преподобный иеромонах Бабкен Салбиян. Начиная с этого года в Джавахке один за другим были отреставрированы и вновь открыты многочисленные церкви, часовни и хачкары, а в отдельных населенных пунктах были возведены новые. С течением лет росло и число священнослужителей. И хотя численность действующего духовенства была недостаточной с точки зрения удовлетворения всех духовных потребностей армян Джавахка, их присутствие придало мощный импульс расцвету духовной, культурной и национальной жизни в регионе.

В ежемесячной газете «Акунк» («Исток»), издававшейся в Джавахке в 2001–2009 годах, содержатся незаменимые материалы и важные данные, касающиеся духовно-церковной жизни Джавахка. Они проливают новый свет на изучение как духовно-церковной жизни региона, так и вопросов, связанных с правовым статусом и правами собственности Епархии Армянской Апостольской Церкви в Грузии.

SUMMARY

During the post-Soviet period, the Armenian-populated regions of Javakheti in southern Georgia also witnessed a revival of spiritual and ecclesiastical life. Thanks to the efforts of Holy Etchmiadzin, the first clergymen—natives of the region—were sent to Javakheti, and it was they who planted the first seeds of this spiritual revival. The institutional foundation for spiritual and ecclesiastical life in Javakheti was laid on January 6, 2001, when, by the order of His Holiness Karekin II, Supreme Patriarch and Catholicos of All Armenians, the General Vicariate of the Armenian Apostolic Holy Church in Javakheti was established, and Hieromonk Babken Salbiyan, the Acting Dean of the Gevorkian Theological Seminary, was appointed vicar. Starting that year, numerous churches, chapels, and khachkars (cross-stones) in Javakheti were restored and reopened one after another, and new ones were built in certain settlements. Over the years, the number of clergymen also grew. And although the number of active clergymen was insufficient to meet all the spiritual needs of the Armenians of Javakheti, their presence gave a powerful impetus to the flourishing of spiritual, cultural, and national life in the region.

The monthly newspaper “Akunk”, published from 2001 to 2009, contains invaluable materials and important information regarding the spiritual and ecclesiastical life of Javakheti. These materials shed new light on the study of both the region’s spiritual and ecclesiastical life and issues related to the legal status and property rights of the Diocese of the Armenian Apostolic Church in Georgia. m

ԴԻՎԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆ ԱՍՏՎԱԾԱՆՉՈՒՄ. ՄԱՍՆ Բ.¹

Ժամանակին անդրադառնալու առիթ ունենալով՝ նշել ենք², որ Աստվածաշունչ Մատյանը հույժ օգտակար եւ պիտանի հրահանգներ է առաջարկում կյանքի տարբեր ոլորտների վերաբերյալ եւ, ի թիվս այլոց, նաեւ միջանձնային-միջպետական հարաբերությունների, որոնք երբեմն պայմանականորեն, իսկ երբեմն ուղղակի կարելի է եւ պետք է դիտարկել իբրեւ դիվանագիտական ոլորտի համար խորհուրդներ, որ չնայած հազարամյակների հեռավորությանը՝ այսօր եւս կարող են լինել օգտակար եւ պիտանի: Այս օրինակները բազում են եւ տարբեր: Դրանցից այժմ կցանկանայինք անդրադառնալ կաշառքի կամ հակառակ կողմի բարյացակամությանը «գնելու» դեպքերին, որոնք Սուրբ Դրքում երբեմն հնչում են իբրեւ ուղղակի հրահանգ, երբեմն ներկայացվում՝ ի գիտություն առնվելու սկզբունքով:

Նմանատիպ դրվագ է Գ. Թագավորությանց պատումը (ԺԵ. 18–20), որ ցույց է տալիս, թե ինչպես կարելի է դաշնակից ձեռք բերել եւ հակառակորդին թողնել միայնակ: Գրքի բուն շարադրանքը պատմում է, թե Հուդայի երկրի Ասա թագավորը վերցրեց ողջ արծաթն ու ոսկին, որ մնացել էր Տիրոջ տանն ու արքունական գանձարանում, հանձնեց դրանք իր ծառաներին եւ ուղարկեց Ասորիքի արքային՝ հաղորդելով. «Ահավասիկ քեզ ընծա եմ ուղարկում արծաթ եւ ոսկի, որ բեկանես քո եւ Իսրայելի արքայի միջեւ եղած դաշինքը»: Սուրբ Գիրքը հավելում է, թե ասորվոց արքան անսաց Ասա թագավորին եւ հարվածեց Իսրայելի քաղաքներին: Միջպետական

¹* Ստացվել է՝ 13.05.2026, գրախոսվել է՝ 19.05.2026: էլ. հասցե՝ A.Madoyan@hotmail.com:

² Տե՛ս «Էջմիածին», 2025, Ժ., էջ 88:

ջերմ հարաբերություններ հաստատելու եղանակներից բացի՝ հատվածը կարելուր խորհուրդներ է տալիս ունեցվածքը ճիշտ տնօրինելու վերաբերյալ: Ասա թագավորը միջպետական հարաբերությունները կարգավորելու նպատակով կիրառեց «Տիրոջ տանն ու արքունական գանձարանում» եղած ողջ արծաթն ու ոսկին՝ ցույց տալով պետական բարձր տնտեսվարման ուսանելի ճանապարհ: Տիրոջ տան սպասքը կամ զարդարանքը, գանձարանում կուտակված ոսկին, կարելի է ասել, մեռյալ վիճակում էին կամ քնած էին: Իրենց կենդանության բոլոր օրերին Ասան եւ Իսրայելի թագավորը իրար դեմ պատերազմ էին մղում: Եւ Հուդայի թագավորը կարող էր շարունակել նույն ընթացքը՝ առանց որեւէ քայլ ձեռնարկելու՝ պարզապես վայելելով կյանքը: Սակայն նա նախընտրեց երկրի ողջ ունեցվածքը ներդնել հայրենիքի մշուշոտ ապագան լուսավոր դարձնելու հույսով:

Ոսկին կուտակելու, զարդարանքի վերածելու եւ այն շրջանառության մեջ դնելու տարբերությունն այստեղ վառ ցույց է տալիս Սուրբ Գիրքը, այլ հարց է, որ այն կարգալուծ՝ բոլորը չէ, որ ընկալում կամ հետեւում են օգտակար խորհուրդներին: Այս կապակցությամբ իբրեւ լավ հակադրություն կարելի է հիշել նորահայտ Ամերիկա աշխարհի գանձերը կողոպտելով Եւրոպա բերողներին: Կային պետություններ-ժողովուրդներ, որ ոսկին եւ արծաթը վեր էին ածում զարդերի եւ հրաշալի ապարանքների, նեոլիթյաներ ու կառքեր գնում: Կային եւ այնպիսիները, որ ներկրված յուրաքանչյուր միավոր ներդնում էին տնտեսության մեջ: Այս հետնախորքին միջնադարյան պետությունները ու դրանց առաջնորդներին կարող ենք զուգադրել Հուդայի եւ Իսրայելի վաղնջական օրինակին³: Ուշագրավ է նաեւ ասորվոց թագավորի կերպարը. մի կողմից բացահայտ է նրա բարոյական անկումը, երբ ոսկու փայլով շլացած մատնում է վաղեմի դաշնակցին, մյուս կողմից դիտելի է, որ նա չի օգտվում առիթից՝ պարզապես սեփականացնելով Ասայի ուղարկած ամբողջ ոսկին ու արծաթը, չնայած այդ գանձն արդեն իսկ իր մոտ էր՝ իր լիակատար տիրապետության ներքո:

Ազնիվ մետաղներով անագնիվ կամ զարտուղի ճանապարհներ գտնելու մասին է նաեւ Դ. Թագավորացի (14–16)՝ Հուդա-Ասորեստան հերթական հակամարտության պատմությունը, երբ Աքազ արքայի որդի Եզե-

³ Երեւոյթի տնտեսագիտական բաղադրիչի, Իսպանիայի եւ Պորտուգալիայի սնանկացման համար Անգլիայի հարստացման կապակցությամբ տես ADAM SMITH, The Wealth of Nations (Book IV, Chapter V):

կիա թագավորն ապստամբել էր ասորվոց դեմ եւ չէր կամենում ծառայել նրանց արքային: Բայց երբ Ասորիքի Սենեքերիմը հարձակվեց Հուդայի պարսպապատ քաղաքների վրա եւ գրավեց դրանք, Եզեկիան անմիջապես դեսպաններ ուղարկեց նրա մոտ՝ խոստովանելով. «Մեղանշել եմ: Հետ դարձիր իմ երկրից: Եւ ինչ տուգանքի արժանացնես՝ ես կհատուցեմ»: Եւ Սենեքերիմը երեք հարյուր տաղանդ արծաթ եւ երեսուն տաղանդ ոսկի տուգանք սահմանեց: Եզեկիան եւս Տիրոջ տանը ու արքայական գանձարանում եղածը հանձնեց, նույնիսկ պոկեց Տիրոջ տաճարի դռներին ագուցված ոսկին, որ ժամանակին ինքն էր ընծայաբերել: Ամեն դեպքում թերեւս արքայի կեցվածքն արժանի է գովասանքի, որովհետեւ դիվանագիտական հնարավոր միջոցներով ջանացել է իր երկիրն ու ժողովրդին զերծ պահել պատերազմական արհավիրքից ու մղձավանջից անգամ տաճարական զարդարանքը զոհաբերելով ի սեր խաղաղության՝ եւ խուսափելով տարածքային եւ մարդկային կորուստներից:

Բերված դեպքերն ի մտի առնելով՝ ներկայիս աշխարհաքաղաքական զարգացումները կարող ենք պատկերացնել աստվածաշնչյան պատումի հետեւյալ համապատկերում. այն պետությունները, որ կարողանում են իրենց հարստությունը վերածել լծակի (վարկային միջոց, ներդրումային համակարգ, դիվանագիտական վճար, պատերազմական նորագույն միջոցներ), միշտ հաղթում են նրանց, ովքեր հարստությունը պարզապես պահում են որպես թանկարժեք իր, մետաղի ջարդոն (մեքենա-կառք), անշարժ գույք եւ այլն⁴:

Միջանձնային եւ միջպետական հարաբերությունները կարգավորելու կարելու դաս է Առակաց ԺԸ. գլխի 16-րդ տողը, որ բացատրում է, թե՛ «Տուրք մարդոյ ընդարձակեցուցանեն եւ ընդ իշխանս նստուցանեն զնա», — հուշելով, որ ընծաները մեծացնում են մարդու շրջապատը, հնարավորություն ընձեռում, որ բազմի իշխանների մեջ: Գուցե ամբողջովին ավելորդ է ասելը, որ այս տեսարանը երբեք չի դադարել, այլ դարեր շարունակ եղել է համաշխարհային ընթացքի եւ առաջխաղացման գլխավոր

⁴ Իբրեւ քաղաքական եւ ռազմական հզորության գլխավոր գործոն տնտեսական համակարգի մասին մանրամասն տե՛ս NIALL FERGUSON, The Ascent of Money: A Financial History of the World, New York, 2008 (հատկապես ներածություն եւ գլուխ 1 («Dreams of Avarice»): Հեղինակը հիմնավորում է, որ փողը-ոսկին ոչ թե մետաղ է, այլ «արձանագրված վստահություն», եւ տնտեսական նորարարությունն է (վարկային եւ պարտատոմսային շուկաները) հանգեցրել Արեւմուտքի տնտեսական ու քաղաքական գերակայությանը:

գործոններից մեկը: 18-րդ գլխից քիչ առաջ անցնելով՝ Առակաց ԻԱ. 14-ից իմանում ենք, որ. «Տուրք գաղտնիք՝ դարձուցանեն զբարկութիւն. իսկ որ խնայէ ի տուրս՝ սաստիկ բարկութիւն յարուցանէ», որ աշխարհաբար կհնչի՝ «Գաղտնի պարգեւը մեղմում է բարկությունը, իսկ ով խորշում է պարգեւ տալուց՝ զայրույթ է հարուցում» ձեռով: Անշուշտ այս հատվածների աստվածաբանական մեկնությունները կարող են բարդ եւ խրթին ոճով այլազան բացատրություններ հրամցնել: Փոխարենը իրավագիտության դիրքերից նայելիս կարող ենք տեսնել, որ խոսքը տարրական կաշառքի մասին է՝ «...գործիք, գույքի նկատմամբ իրավունք, ծառայություն կամ որեւէ այլ առավելություն խոստանալը, առաջարկելը կամ տրամադրելը»⁵: Ընդ որում՝ ի տարբերություն Աստվածաշնչի՝ քրեական օրենքը կենտրոնանում է ոչ թե «պարգեւների» «գաղտնի» կամ «բացահայտ» լինելու պարագաների վրա, այլ ըստ դրանց մատուցման նպատակի եւ հիշյալ գործողության մասնակից անձանց հանգամանքի:

Ամեն դեպքում Աստվածաշունչը վկայում է, թե «նվիրատվությունը» վաղնջական արմատներ ունի, եւ բնական է, որ մարդկությունը փորձել է հնարավոր միջոցներով պայքարել դրա դեմ, սակայն հընթացս ժամանակների՝ նահանջելու փոխարեն երեւույթն սկսել է նորանոր ասպարեզներ նվաճել: Դրանից չէր կարող զերծ մնալ նաեւ միջազգային հարաբերությունների-դիվանագիտական ոլորտը, չնայած հիշյալ ասպարեզի յուրաքանչյուր հեղինակավոր կառույց փորձել է ըստ կարելիւն պայքարել դրա դեմ: «Ընդդեմ խաթարման եւ խեղման (corruption)» ՄԱԿ համաձայնագրերը միտված են պայքարելու «16. Օտարերկրյա պետական եւ միջազգային կազմակերպությունների պաշտոնյաներին կաշառելու» դեմ⁶: Սակայն, սրան հակառակ, ականատեսն ենք մեր հարեւանների բացահայտորեն տարվող «ձկնկիթային քաղաքականության»՝ օտարերկրյա բարձրաստիճան պաշտոնյաների եւ միջազգային կազմակերպությունների ներկայացուցիչների «սիրաշահման»՝ լավ կազմակերպված եւ համակարգված գործընթացի⁷, որի շրջանակներում «...յուրաքանչյուր նստաշրջանի ժամանակ, առնվազն 0,4-ից 0,6 կիլոգրամ խավիար է առաջարկվել

⁵ Հմմտ. ՀՀ Քրեական օրենսգիրք՝ հոդված 435, 436 եւ այլն:

⁶ Ընդունվել է 31 հոկտեմբեր 2003 գլխավոր նստաշրջանում. տե՛ս <https://www.unodc.org/corruption/en/uncac/learn-about-uncac.html>:

⁷ Այս կապակցությամբ տե՛ս «Plush hotels and caviar diplomacy: How Azerbaijan's elite wooed MPs», «The Guardian», 24 նոյեմբեր, Caviar Diplomacy — How Azerbaijan silenced the Council of Europe:

Ենտեղ-ում Ադրբեջանի տասը կամ տասներկու «առանցքային բարեկամներին» նաեւ քարտուղարութեան երեք կամ չորս անդամների... Տարեկան երեսուն-քառասուն մարդ է հրավիրվել Ադրբեջան՝ ոմանք համաժողովների, ոմանք ամառային արձակուրդների, եւ նրանց արժեքավոր նվերներ են շնորհվել՝ մետաքսյա գործվածքներ, գորգեր, ոսկյա եւ արծաթյա իրեր, խմիչքներ, ձկնկիթ, դրամ⁸։ Թերեւս Աստվածաշունչը՝ ի մասնավորի Ծննդոց գրքի ԼԳ. գլուխը կարդալով կարող ենք պատկերացնել, թե հատկապէս ինչ մանրամասներով է ուղեկցվել «ձկնկիթի դիվանագիտութեան» գործընթացը. թերեւս հյուրերը փորձել են դիմակայել գայթակղութեանը՝ ասելով, թե՝ «մենք եւս շատ ունենք այս բարիքներից, թող ձերը ձեզ մնա»։ Սակայն հյուրընկալող-համոզողները համառել են, թե՝ Ուրախացե՛ք մեզ հետ եւ ընդունե՛ք մեր ընծաները, որովհետեւ ողորմեց մեզ Աստված, եւ մենք ամեն ինչ ունենք։ Այս վերջիններս ստիպել են, որ հյուրերն ընդունեն ընծաները, իսկ սրանք «ճարահատյալ» համաձայնել են՝ ճիշտ այնպէս, ինչպէս նկարագրված է Հակոբի եւ Շաավի միջցեղական հարաբերությունների կարգավորումը (հմմտ. Ծննդ. ԼԳ. 10–11)։ Բացի փաստական արձանագրումներից՝ նաեւ Սուրբ Գրոց միջոցով կարող ենք տեղեկանալ, թե ինչ եղավ, երբ Եւրոպացի պաշտոնյաները կաշառվեցին. նրանք այլեւս չտեսան Ադրբեջանի ցեղասպան եւ մարդատյաց գործողությունները, այն ամենը, ինչ հակասում էր լուսավոր եւ քաղաքակիրթ 21-րդ դարի մարդասիրական սկզբունքներին։ Նրանք ոչինչ չտեսան, որովհետեւ կաշառքը կուրացրել էր իրենց աչքերը (հմմտ. Ելք ԻԳ. 8 եւ Բ. Օր. ԺԶ. 19)։ Բայց ինչպէս կարելի է նկատել, ոչինչ նոր չէ արեւի ներքո (Ժողովող Ա. 9), եւ Եւրոպացի պաշտոնատար անձինք ընդամենը Սամուել մարգարեի որդիների ճանապարհն ընտրեցին, որ կորցնելով վերընթաց արահետը՝ տրվեցին ընչաքաղցութեանը՝ կաշառք էին վերցնում եւ իրավունքը թշուրում՝ պատճառ դառնալով, որ կառավարման համակարգն ամբողջովին փոխվի (հմմտ. Ա. Թագ. Ը. 3 եւ հջ.)։

Այստեղ թերեւս կարելի է կարծել, որ մեր բերած սուրբգրական օրինակները կարող էին ամենեւին խորթ եւ անծանոթ լինել խոտելի քայլերի նախաձեռնող ադրբեջանական կողմին, այլ կրոնի հետեւորդ է կամ ներկայանում է իբրեւ այդպիսին։ Այս կապակցությամբ պետք է նկատել, որ

⁸ Տե՛ս <https://www.esiweb.org/publications/caviar-diplomacy-how-azerbaijan-silenced-council-europe:https://assembly.coe.int/Communication/IBAC/IBAC-GIAC-Report-EN.pdf> էջ 2–3 (23–24)։

եթե նրանք իրապես հավատալին ու հետեւեին իրենց մարգարեին, առնվազն պիտի հիշեին երկրորդ սուրահի 188 այաթը, համաձայն որի՝ «Ձի՛ կարելի հափշտակել միմյանց գուլքը անարդար կերպով եւ այն օգտագործել դատավորներին (այստեղ կարդա՛ միջազգային դիտորդներին) կաշառելու համար, որպեսզի գիտակցաբար եւ անիրավ կերպով տիրանաք մարդկանց ունեցվածքի մի մասին՝ մեղք գործելով գիտակցաբար⁹։ Այս այաթով Ղուրանը հստակ արգելում է արդարության վրա ազդելու նպատակով նյութական միջոցի օգտագործումը՝ հիմնովին մերժելով «ձկնկիթային դիվանագիտութունը»։ Սրան պետք է հավելել Մուհամեդի խոսքը, որ բացառում է հատվածի ցանկացած տարրնթերցում, որովհետեւ ներկայացնում է բացարձակ սահմանում. «Թո՛ղ Աստծու անեծքը լինի կաշառք տվողի եւ կաշառք վերցնողի վրա»¹⁰։ Եւ հարց է առաջանում՝ մի՞թե իրական հավատացյալը կարող էր արհամարհել ներկա հրահանգը։

Արձանագրենք, որ Աստվածաշունչը եւս կաշառքով գայթակղվողների համար ողբալի ապագա է խոստանում. «Կործանման ենթակա է երկիրը, որի առաջնորդները կաշառքով են շարժվում, հոգեւորականները միայն վարձով պատասխանում հարցերին, իսկ մարգարեները լոկ արծաթով գուշակութուններ անում» (հմմտ. Միքիա Գ. 11)։

Ինչպես տեսնում ենք, պետական եւ միջպետական-դիվանագիտական համակարգում ոսկին եւ արծաթը, այն է՝ դրամական-գուլքային բաղադրիչը, կարեւոր, եթե չասենք վճռորոշ դեր է կատարում, իսկ աստվածաշնչյան օրինակները վկայում են, որ այդպես է եղել վաղնջական ժամանակներից սկսած՝ հասնելով մինչեւ մեր օրերը։ Առավել ուշագրավ են սուրբգրական այն խրատները, որ հազարամյակներ առաջ ծնունդ առնելով՝ անփոփոխ կիրառվել են ցայս պահը՝ այժմ եւս օգտագործվելով իբրեւ համաշխարհային կառավարման ազդեցիկ միջոց։ Աստվածաշունչ կարդում է ողջ քրիստոնյա աշխարհը։ Ոմանք հմայվում են աստվածային հրաշքների նկարագրութուններով, ուրիշները գրական-գեղարվեստական գոհարներով, որ իրենց մեջ խտացրել են հինարեւելյան ողջ մշակույթը, որ ներկայումս հրամցվում է որպես զուտ հրեական։ Բայց կան նաեւ երկրա-

⁹ Հմմտ. <https://namaz.today/al-quran/surah-2/ayah-188>։

¹⁰ Իբն Մաջա, «Սունան», հադիս 2313։ Տե՛ս նաեւ՝ ԱՀՄԱԴ ԻԲՆ ՀԱՆԲԱԼ, «Մունադ», հադիս 9031. IBN MAJAH, Abu Abdallah Muhammad ibn Yazid, Sunan Ibn Majah. Translated by Muhammad Tufail Ansari. Lahore: Kazi Publications, 1993; IBN HANBAL, AHMAD, English Translation of Musnad Imam Ahmad Bin Hanbal. Translated by Nasiruddin al-Khattab. Riyadh: Darussalam, 2012։

յին կյանքին առավել մոտ կանգնած ազգեր, որ Աստվածաշունչ կարդալով՝ զուտ գործնական դասեր են քաղել ու թերեւս նաեւ դրա շնորհիվ հիմա կարողանում են կառավարել աշխարհը: Ասվածի լավագույն ապացույց կարող են ծառայել Բ. Օրինաց տեղիները, որ սովորեցնում են. «Շատ ազգերի փոխ կտաս, բայց ինքդ պարտք չես վերցնի՝ բազում ազգերի կտիրես, բայց քեզ չեն տիրի» (ԺԵ. 6): Քիչ անց առավել է մանրամասնվում հրահանգը. «Տերը քեզ համար կբացի Իր բարիքների շտեմարանը, որպեսզի ժամանակին անձրեւ տա քո երկրին. կօրհնի քո ձեռնարկած բոլոր գործերը, գումարը փոխ կտաս շատ ազգերի, բայց ինքդ նրանցից փոխ չես առնի: Եթե լսես քո Տեր Աստծու պատվիրանները, որ պահելու եւ կատարելու համար այսօր քեզ եմ հաղորդում, ապա բազում ազգերի կիշխես, բայց քեզ չեն իշխի: Քո տեր Աստվածը քեզ կդարձնի գլուխ, ոչ թե պոչ, վերելում կլինես, ոչ թե ներքելում» ԻԸ. 12–13: Այսօր դրամական կախվածությամբ կառավարման այս սկզբունքը համատարած կիրառության անսահմանափակ ասպարեզ է գտել: «Փոխով» հյուսված անուրը բազում ազգերի է պահում ստրկության մեջ: Եւ համակարգի ծավալներն ավելի պարզ պատկերացնելու համար կարելի է ընթանալ պարզ դիտարկման ճանապարհով եւ տեսնել, որ վտանգված են այն ազգերը-պետությունները, որ փորձում են կամ խուսափում են արտաքին պարտքի լուծը կրելուց: Լավագույն օրինակը Ռումինիան է: Կոմկուսի գլխավոր քարտուղար Ջաուշեսկուն, ժողովրդին պահելով ծայրահեղ խնայողության պայմաններում, նպատակադրվել էր պետության արտաքին պարտքը մարել: Մեծ զրկանքների գնով արտաքին պարտքը մարվեց, սակայն նպատակին հասնելուն պես Ռումինիայում հեղափոխություն եղավ՝ արյունալի զարգացումներով եւ ծանր հանգուցալուծմամբ¹¹: Խառն ու «անհասկանալի» իրավիճակներում Ռումինիան հայտնվեց միջազգային պարտքերի ճիրաններում, երկրի ընդերքն ու հարստությունը հանձնվեց արտաքին կառավարման, եւ ոսկու հանքերի վրա ապրող մարդիկ վերածվեցին իրենց երկրի պարտքե-

¹¹ Տե՛ս “Debts Paid, Romania Says Ceausescu Announces Austerity’s Result,” The Washington Post, April 13, 1989; “Romania Says It Has Paid Off All Its Foreign Debts,” The New York Times, April 13, 1989, <https://www.nytimes.com/1989/04/13/business/romania-says-it-has-paid-off-all-its-foreign-debts.html>; Christoph G. Paulus, “The Concept of State Insolvency,” Jahrbuch für Recht und Ethik / Annual Review of Law and Ethics 11 (2003): 335; JOHN PERKINS, Confessions of an Economic Hit Man (San Francisco: Berrett-Koehler Publishers, 2004), 142:

րը վճարել չկարողացող ստրուկների¹²: Միջազգային պարտքերից դրամական լծակներից փորձեցին խուսանավել Լիբիան եւ Իրաքը, որոնց հարուստ հանածոները նվազագույնը կայուն ապագա էին խոստանում, ինչն անընդունելի էր բոլորին փոխ տալու գաղափարի ջատագովների համար: Թե ինչ լուծումներ եղան տվյալ երկրների համար, հայտնի է ամենեցուն: Երկու երկրները փորձեցին դուրս գալ քարյուղին խարսխված դոլարային համակարգից. 2000 թվականին Սադամ Հուսեյնը հայտարարեց նավթային վաճառքի դոլարը եւրոյով փոխարինելու մասին, իսկ Մուամար Քադաֆին նախաձեռնել էր համաաֆրիկյան «Ոսկե դինարի» նախագիծը՝ հիմնվելով Լիբիայի՝ ավելի քան 140 տոննա ոսկու պաշարներին եւ նպատակ ունենալով ապահովել երկրի տնտեսագրամային անկախությունը արտաքին պարտքից: Այս երկրների հարուստ ընդերքն ու կայուն տնտեսական վիճակը խոստանում էին ինքնաբավություն, սակայն համաշխարհային կառավարման սկզբունքների տեսանկյունից նման շրջադարձերն անընդունելի էին, ինչն էլ հանգեցրեց հայտնի աշխարհաքաղաքական լուծումների¹³:

Այսօր գրեթե համընդհանուր ընդունելություն ունի այն փաստը, թե արտաքին պարտքը մի յուրօրինակ զսպաշապիկ է, որ ի ցույց է դրվում ընդվզողների համար՝ իբրեւ խոնարհություն կող եւ հորդոր¹⁴:

Վերելում մենք անդրադարձանք ասորվոց թագավորի բարոյական դրսևորումներին, ուշադրություն հրավիրելով այն հանգամանքին, որ չնայած հնարավորությանը, չէր օգտվել դիմացինի կախյալ վիճակից՝ պար-

¹² Ռումինիայի արտաքին պարտքի ամբողջական մարման եւ դրան հաջորդած քաղաքական ցնցումների վերաբերյալ տե՛ս Vladimir Tismaneanu, *Stalinism for All Seasons: A Political History of Romanian Communism*, University of California Press, 2003, էջ 210–225: Հմտ. նաեւ Joseph Stiglitz, *Globalization and Its Discontents*, 2002, որտեղ հեղինակը վերլուծում է միջազգային դրամատու կառույցների ազդեցության լծակները զարգացող պետությունների ինքնիշխանության վրա:

¹³ Տե՛ս United Nations Office of the Iraq Programme, “Basic Figures,” United Nations, 2003, <https://www.un.org/depts/oip/background/basicfigures.html>; United Nations Office of the Iraq Programme, “Background Note and Answers to Recent Questions,” United Nations, April 25, 2003; F. WILLIAM ENGBAHL, *A Century of War: Anglo-American Oil Politics and the New World Order* (London: Pluto Press, 2012), 265; DAVID GRAEBER, *Debt: The First 5,000 Years* (Brooklyn: Melville House, 2011), 382; TIMOTHY MITCHELL, *Carbon Democracy: Political Power in the Age of Oil* (London: Verso, 2011), 154:

¹⁴ Տե՛ս JOSEPH E. STIGLITZ, *Globalization and Its Discontents* (New York: W. W. Norton & Company, 2002), 40–54; David Graeber, *Debt: The First 5,000 Years* (Brooklyn, NY: Melville House, 2011), 3–18:

զապես սեփականացնելով Ասայի ուղարկած ամբողջ ոսկին ու արծաթը: Անկախ ամեն ինչից՝ զուտ բարոյական սկզբունքներով է բացատրելի այս երեւոյթը, թե եղել են նաեւ ուրիշ բաղադրիչներ, որոնք «զսպել են ասորի թագավորի ախորժակը», դժվար է ասել: Սուրբ Գիրքը չի մանրամասնում, թե փոխադարձ վստահության եւ դիվանագիտական շփումների ինչ մակարդակ է եղել նախաքրիստոնեական շրջանում, սակայն վկայում է, որ մի երկրի թագավորը կարող էր աներկյուղ իր տերության ողջ ոսկին եւ արծաթը ուղարկել ավելի զորեղ պետական կառույցի առաջնորդին՝ վստահ լինելով, որ ուղարկված հարստությունը ստորությամբ չի յուրացվի: Ու թերեւս կարելի է ենթադրել, որ հին առաջնորդներն ավելի ազնիվ նկարագիր են ունեցել¹⁵:

ՀԻՄՆԱԲԱՌԵՐ

Աստվածաշունչ, դիվանագիտություն, միջպետական հարաբերություններ, կաշառք, տնտեսություն, ոսկի եւ արծաթ, «ձկնկիթային դիվանագիտություն», արտաքին պարտք, համաշխարհային կառավարում, բարոյականություն:

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются библейские повествования и наставления в контексте современных международных отношений, дипломатических практик и политической экономики. На основе анализа Третьей и Четвертой книг Царств, Книги Притчей Соломоновых и Второзакония автор показывает, что ветхозаветные тексты содержат представления о принципах государственного управления, использовании материальных ресурсов во внешнеполитической деятельности и роли финансовых обязательств в межгосударственных отношениях. Особое внимание уделяется сопоставлению библейских примеров дарообмена, подкупа и политического влияния с современными формами международной коррупции, включая феномен так называемой «икорной дипломатии».

¹⁵ Հմմտ. Նիկոլա Սարկոզիի մասին լուրերը. <https://www.aljazeera.com/news/2025/9/25/french-ex-president-sarkozy-guilty-of-conspiracy-in-libya-campaign-case>:

Сравнительный анализ дополнен обращением к отдельным положениям Корана, а также к ряду исторических примеров XX–XXI веков (Румыния, Ливия, Ирак), позволяющих проследить преемственность механизмов политического и экономического воздействия в международной среде. В результате исследования делается вывод, что библейские тексты представляют интерес не только как религиозные и литературно-исторические памятники, но и как важный источник для осмысления закономерностей власти, дипломатии и геополитических процессов в прошлом и настоящем.

SUMMARY

This article examines biblical narratives and teachings in the context of contemporary international relations, diplomatic practices, and political economy. Based on an analysis of the Books of 1 Kings and 2 Kings, the Book of Proverbs, and Deuteronomy, the author demonstrates that Old Testament texts contain concepts regarding the principles of state governance, the use of material resources in foreign policy, and the role of financial obligations in interstate relations. Particular attention is paid to comparing biblical examples of gift-giving, bribery, and political influence with modern forms of international corruption, including the phenomenon of so-called “caviar diplomacy.”

The comparative analysis is supplemented by a review of specific passages from the Quran, as well as a number of historical examples from the 20th and 21st centuries (Romania, Libya, Iraq), which allow us to trace the continuity of mechanisms of political and economic influence in the international arena. The study concludes that biblical texts are of interest not only as religious and literary-historical monuments, but also as an important source for understanding the patterns of power, diplomacy, and geopolitical processes in the past and present.

ՌՈՒԶԱՆՆԱ ՊՈՂՈՍՅԱՆ

Բանասիրական գիտ. թեկնածու, ՄՄ

ԽԻԿԱՐԻ ԶՐՈՒՅՅԻ ՏԱՐԲԵՐԱԿՆԵՐԸ ԺԷ. ԴԱՐԻ ՀԱՅԵՐԵՆ ԱՍՏՎԱԾԱՆՈՒՆՉ ՄԱՏՅԱՆՆԵՐՈՒՄ^{1*}

Նին վերինմիջագետքյան իմաստուն խիկարի խրատները հայ մատենագրություն են ներթափանցել Ե. դարից, սակայն «Պատմութիւն եւ խրատք խիկարայ իմաստնոյ» զրույցն իբրեւ ամբողջական բնագիր՝ պատմություն, խրատ, առակավոր խրատներ, հայերեն ձեռագրերում ընդգրկվել է ԺԳ. դարից՝ մեծ մասամբ կրելով խրատական մասի վերնագիրը՝ «Խրատք պիտանի եւ օգտակար խիկարայ իմաստասիրի ասացեալ», «Խաւսք եւ իմաստութիւն ասացեալ խիկարի իմաստասիրի զոր խրատեն որդիք մարդկան եւ ի միտ առնուն», «Բանք խիկարայ խրատական վասն ուսման իմաստասիրաց» եւ այլն²։ Մեզ են հասել նաեւ հայերեն երեք պատառիկներ, որոնք, ըստ հնագրական տվյալների, պատկանում են ԺԲ. կամ ավելի վաղ դարերին³ եւ՝ համեմատելի են միայն նույն դարին թվագրվող Բրիտանական թանգարանի նոր ասորերեն ՀՊ՝ 7200 պատառիկների հետ⁴։

Իբրեւ իմացաբանական ուսանելի բնագիր, խիկարի զրույցն ընդգրկվել է ԺԳ.—ԺԸ. դարերի մի քանի տասնյակ փիլիսոփայական, աստվածաբանական ձեռագիր ժողովածուներում, ոսկեփորիկներում, իսկ ամենաուշագրավը՝ ԺԷ. դարի երկու Աստվածաշունչ մատյաններում՝ ՄՄ 2669, ՄՄ 2732⁵։ Սույն հոգվածը նվիրված է այդ ձեռագրերում խիկարի զրույ-

^{1*} Ստացվել է՝ 20.07.2026 գրախոսվել է՝ 21.08.2026: Էլ. հասցե՝ rouzanpoghosian@gmail.com: Սույն վերնագրով զեկուցումն ընթերցվել է Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանում անցկացված միջնադարագիտական 11-րդ գիտաժողովում՝ նվիրված Գեորգ Տեր-Վարդանյանի ծննդյան 75-ամյակին (27–29 նոյեմբերի, 2025):

² Հայերեն ձեռագրերի համեմատական բնագիրը կազմել է Ա. Մարտիրոսյանը, ձեռագրերը բաժանելով մի քանի խմբի՝ էլնելով բնագրերի բովանդակային առանձնահատկություններից: Տե՛ս Պատմութիւն եւ խրատք խիկարայ իմաստնոյ, աշխատ.՝ Ա. Մարտիրոսյանի, գիրք Ա., Երեւան, 1969. էջ 26–41:

³ Պատմութիւն եւ խրատք խիկարայ իմաստնոյ, գիրք Ա., էջ 125–127:

⁴ Տե՛ս F. CONYBEARE, J. HARRIS, A. LEWIS, The Story of Ahikar, London, 1898, էջ 99–101:

⁵ Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի գիտահետազոտական ինստիտուտ (այսուհետեւ՝ ՄՄ):

ցի տարբերակների քննությունը, դրանց կառուցվածքային ու բովանդակային առանձնահատկություններին, ինչպես նաև որոշ խրատների ինքնատիպությունը՝ զուգահեռ համեմատությունամբ արամեերեն, արաբերեն ու նոր ասորերեն տարբերակների հետ:

ՁԵՌԱԳՐԵՐԸ

ա. ՄՄ 2669, Աստուածաշունչ, Կ. Պոլիս, 1641, գրիչ, ծաղկող՝ Աստուածատուր դպիր, ստացող՝ Թորոս վարդապետ Սեբաստացի, թերթ՝ 662, նիւթ՝ մագաղաթ, մեծութիւն՝ 25,8×18,5, գիր՝ բոլորգիր: Բովանդակութիւն՝ Ա. Ծնունդք (2ա) – Թուղթք Պօղոսի (656բ), Բ. «Խաւս եւ իմաստութիւն ասացեալ իսկարի իմաստնասիրի զոր խրատեն որդիք մարդկան եւ ի միտ առնուն» (656բ–61ա)⁶: Ունի հիշատակարան նախագաղափար օրինակի՝ «Կատարին բարին ի բարի. մինչեւ ցայս վայր կատարեցաւ իսկարս, գրեցաւ. եւ իւրաքանչիւր Պատմութիւնս իսկարայ իմաստութիւն, ի թվին Հայոց ՋՃԿԷ (1518), յովիս ամսոյն ի ԺԲ.», հիշատակարան գրչության ժամանակի՝ «...Արդ եղեւ սկիզբն գրոյս եւ աւարտումն ի Կոստանդինուպոլիս, ձեռամբ Աստուածատուր դպրի, ի թականութեանս Հայոց ՌՂ. (1641) ամի, ընդ հովանեաւ սուրբ եկեղեցեացս Սուրբ Նիկողայոսի եւ Սուրբ Սարգսի...» (661ա): Ունի նաեւ հիշատակարան ստացողի ու հետագայի⁷:

բ. ՄՄ 2732, Աստուածաշունչ, ԺԷ. դար, գրիչ՝ Աստուածատուր երեց, թերթ՝ 562, նիւթ՝ մագաղաթ, մեծութիւն՝ 27,5×20,5, գիր՝ բոլորգիր: Բովանդակութիւն՝ Ա. Ծնունդք (4ա) – Յայտնութիւն Յովհաննոս (560ա), Բ. «Խրատք պիտանի եւ օգտակար իսկարայ իմաստասիրի ասացեալ» (317ա–22ա): Ունի հիշատակարան գրչության ժամանակի՝ «Զմեղաւոր հողս՝ զԱստուածատուր երեցս յիշեցէ՛ք ի մեղաց թողութիւն, եւ Աստուած զձերն թողցէ. նմա փա՛նք, յափտեանս, ամէն» (509ա), եւ հիշատակարան հետագայի⁸:

Ինչպես նկատելի է, ձեռագրերն ընդօրինակվել են նույնանուն գրչի ձեռամբ, որն առաջինում դպիր է, երկրորդում՝ քահանա, սակայն դժվար է վստահաբար ասել, որ նույն գրչի ընդօրինակումներն են, քանի որ երկրորդ ձեռագրի գրչության ճշգրիտ թվականն ու վայրն անհայտ են: Ուշագ-

⁶ «Մայր Յուդակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի», հտ. Ը., խմբ.՝ Գ. Տէր-Վարդանեանի, Երեւան, 2013, էջ 1050:

⁷ Անդ, էջ 1051:

⁸ «Մայր Յուդակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի», հտ. Թ., Երեւան, 2017, էջ 228:

րուծյան է արժանի հատկապես այն, որ Աստվածատուր երեցը *Խիկարի* զրույցը զետեղել է ոչ թե ձեռագրի վերջում, այլ միջնամասում՝ «Խրատք արտաքին իմաստասիրաց» բնագրից հետո (315բ–317ա), որն իր հերթին հաջորդում է Սիրաքի իմաստությանը (308բ–15բ)։ Այն, որ հայերեն սակավաթիվ ձեռագրերում, այդ թվում՝ մի քանի Աստվածաշունչ մատյաններում հույն փիլիսոփաների ասույթները տարբեր վերնագրերի ներքո տեղ են գտել Սիրաքի իմաստությունից հետո, նկատել ենք «Բանք իմաստասիրաց» բնագիրը ուսումնասիրելու ընթացքում⁹, սակայն այս ձեռագիրը մեզ հանդիպած դեռևս միակ օրինակն է, որտեղ *Խիկարի* զրույցը զետեղված է սուրբգրային իմաստության գրքերի կողքին։

ԶՐՈՒՅՑԻ ՏԱՐԲԵՐԱԿՆԵՐԸ

Խիկարի զրույցի համեմատական բնագիրը կազմած Ա. Մարտիրոսյանն առանձնացրել է ձեռագրերի վեց առանձին խումբ կամ տարբերակ, ըստ որի, ՄՄ 2669-ը պատկանում է երրորդ, ՄՄ 2762-ը՝ երկրորդ խմբին¹⁰։ Դրանք տարբերվում են ոչ միայն վերնագրերով, այլ նաև կառուցվածքով ու բովանդակությամբ։ Համեմատենք.

<i>ՄՄ 2669</i> Խաւաք եւ իմաստութիւն ասացեալ Խիկարի իմաստասիրի գոր խրատեն որդիք մարդկան եւ ի միտ առնուն <i>Առաջին ենթավերնագիր</i> – Խաւաք եւ իմաստութիւն Խիկարայ իմաստասիրայ <i>Երկրորդ ենթավերնագիր</i> – Հարցումն թագաւորաց որդւոց եւ պատասխանիք Խիկարայ	<i>ՄՄ 2732</i> Խրատք պիտանի եւ օգտակար Խիկարայ իմաստասիրի ասացեալ <i>Առաջին ենթավերնագիր</i> – Խրատ Խիկարայ իմաստասիրի գոր ետ Նադանայ Բեռորդոյն եւ այս է խրատն գոր ասէ <i>Երկրորդ ենթավերնագիր</i> – չիք
<i>Երրորդ ենթավերնագիր</i> – չիք, պատժիչ կամ առակավոր խրատները սկսվում են առանց «Այլ խրատ Խիկարայ...» ենթավերնագրի	<i>Երրորդ ենթավերնագիր</i> – Այլ խրատ Խիկարայ, գոր ասաց Բեռորդոյ իւրոյ Նադանայ, այս է

⁹ Այդ մասին մեր հոդվածը առաջիկայում լույս կտեսնի «Հանդէս Ամսօրեայ» պարբերականում՝ Ռ.Պ.։

¹⁰ Պատմութիւն եւ խրատք Խիկարայ իմաստնոյ, աշխատ.՝ Ա. Մարտիրոսյանի, էջ 30, 34։

Ինչպես տեսնում ենք, առաջին ենթավերնագրերը նույնպես տարբեր են, երկրորդ ենթավերնագիր ունի միայն առաջին բնագիրը, իսկ երրորդ ենթավերնագիրը, որով սկսվում է խիկարյան երկրորդ խրատաշարը, առկա է միայն երկրորդ բնագրում, առաջինում խրատները հաջորդված են առանց ենթավերնագրի, ինչը բնորոշ է այդ խմբի մեջ մտնող ձեռագրերին: Այս երկու տարբերակների բնագրային տարբերությունը ցայտուն երեւում է հենց մուտքից.

ՄՄ 2669 Նինուէի եւսա որ էս դանի ես խկարս դպիր էի Սենեքէրիմայ արքային, Կ. (60) կին առի եւ Կ. (60) ապարան շինեցի, եւ ես խկարս Կ. տարու եղայ (ոչ) եղեւ ինձ որդի: Յայնժամ մտի առ շաստուածան իմ բազում ընծայիւք, բորբոքեցի հուր առաջի շաստուածոցն եւ արկի խունկս անոյշ ի վերայ նորա մատուցի ընծայս եւ զոհեցի զոհս, եզի ծունրս եւ այսպէս (ասէի) ի աղաչելն իմում. Ո՛վ տեարք իմ եւ շաստուածք. Բելշիմ եւ Շիմիլ եւ Շահմիմ, հրամայեցէք ինձ եւ տո՛ւք արու զաւակ...	ՄՄ 2732 Յամի Սենիքարիմ Ասորեստանեաց թագաւորի Նինուէի ես խկար դպիր եւ իմաստուն արքայի, ստացայ ինձ ծառայս եւ աղախնայս եւ զստացուածս բազումս, շինեցի ինձ ապարանս Կ. (60) եւ ոչ էի կարօտ ընչից, բայց զաւակ ոչ ունէի ժառանգել զինչս իմ: Եւ յիշեցի զօր մահուան իմոյ... ...Եւ զմտաւ ածեալ մտի առաջի շաստուածոցն եւ արկի խունկս եւ մատուցի զոհս եւ ընծայս բազումս եւ աղաչեցի ասելով. Ո՛վ տեարք իմ շաստուածք, տո՛ւք ինձ զաւակ արու. զի մի՛ առանց ժառանգ մնացից...
---	---

Առաջին ձեռագրում իսկույն աչքի է զարնում եւսա որ էս դանի բառը՝ եւ Ասորեստանի փոխարեն, ըստ ամենայնի, գաղափար օրինակում այն դժվար ընթեռնելի է եղել, եւ գրիչը չի կարողացել ճիշտ վերծանել: Այստեղ խիկարը վաթսուն կին է ունենում, վաթսուն ապարանք կառուցում, դառնում է վաթսուն տարեկան ու զավակ չի ունենում, մինչդեռ երկրորդ ձեռագրում նշվում է միայն վաթսուն ապարանք կառուցելու մասին: Ամենագլխավոր տարբերությունը հեթանոսական Բելշիմ, Շիմիլ եւ Շահմիմ աստվածների անուններն են, որոնք պահպանվել են միայն զրույցի հայերեն ամենահին խմբագրության մեջ: Ըստ Վիեննայի Հ^մ 468 ձեռագրի, այն առաջին անգամ հրատարակել է Կոնիբերը՝ համարելով արամեերեն պատառիկներին համեմատաբար մոտ բնագիրը¹¹: Երուսաղեմի Հայոց պատրիարքարանի մատենադարանի Հ^մ 3195 ձեռագրում, որն, ըստ հնագրական տվյալների, պատկանում է ԺԳ. կամ

¹¹ Տե՛ս F. CONYBEARE, J. HARRIS, A. LEWIS, նշ. աշխ., էջ 87–98:

ավելի վաղ դարերին, հեթանոսական աստվածներն ունեն հետեւյալ անունները՝ «Տէ՛րք իմ եւ աստուածք իմ՝ Բէշմի՛ն, Շմի՛ն եւ Չմի՛ն...»¹², իսկ ՄՄ 5599 (ԺԴ. դար) ձեռագրում՝ «Ո՛վ տեարք իմ եւ աստուածք, Բէշիմ եւ Միշանմին, էշարիշէ եւ Իշեմիշան...»¹³: Այս բազմազանությունը հուշում է, որ այդ անունների ներքո կարող էին քողարկված լինել ուրիշ աստվածներ, որոնց երկրպագությունը Եդեսիայում շարունակվել է նաեւ քրիստոնեության ընդունումից հետո¹⁴:

ՄՄ 2732-ում հատկանշական է այն, որ առաջին ենթավերնագրի ներքո 90-րդ խրատից (319ա)՝ «Խոզամիտք եւ ագանիք ի բուն բարեկամաց փակտեսցին», սկսվում է մեկ այլ բնագիր, որը հայերեն ձեռագրերում հանդիպում է «Խօսք իմաստասիրաց եւ խրատք հասարակաց» վերնագրով, ունի 123 խրատ, որոնցից այստեղ առկա են 88-ը: Միանգամից նշենք, որ այդ բնագիրը որեւէ աղբյուր չունի հույն փիլիսոփաների ասույթների՝ «Բանք իմաստասիրաց»-ի հետ, մոտ է խիկարյան խրատներին, որով եւ բացատրելի է դրանց գերակշիռ մասի հավելումը առաջին խրատաշարում: Այստեղ վերջին խրատն է՝ «Որդեա՛լ, ի խոնարհութի՛ւն կալ զանձն քո հանապազ, զի խոնարհութիւն մայր է խաղաղութեան եւ բնակարան է ողջունի. եւ որ առնէ գնա, գովի [յ] Աստուծոյ եւ ի մարդկանէ եւ որ կատարէ զխրատս զայս, նա իմաստուն եղիցի եւ փառաւորի ի մէջ մարդկան», մինչդեռ բուն բնագիրն ավարտվում է՝ «Որդեա՛լ, ի մանկութենէ՛ քոմմէ՛ ընտրեա՛ զիմաստութիւն միմնէ՛ ի ծերութիւն» խրատով¹⁵:

Այժմ անցնենք առաջին ձեռագրի «Հարցումն թագաւորաց որդւոց եւ պատասխանիք խիկարայ» ենթավերնագրին, որն ունի հետեւյալ բովանդակությունը. «Հուտայ եւ Բաղիայն հարցան ի խիկարն. եւ ասէ խիկար ի Նաթան. Դ. իրք զմարդոյն աչաց լոյսն շատացնէ. նախ՝ ի վերայ ծաղկանց հայիլն, երկրորդ՝ բոկիկ զկանաչն կոխել, երրորդ՝ ի հետ ջրին ի վեր գնալ, չորրորդ՝ զիր բարեկամն տեսնուլ:

Դ. իրք զմարդն գիրացնէ եւ առողջ պահէ. նախ՝ վուշ հագնիլն, երկրորդ՝ լսել բան հանց որ իւրն դուր գայ, երրորդ՝ ի տանէ սիրտն առողջ լինայ, չորրորդ՝ զհեռաւորն բարով տեսանէ:

¹² Երուսաղեմի Հայոց պատրիարքարանի «Կրկալէնկեան» մատենադարան, ձեռագիր ՀՊՁ3195, էջ 422ա:

¹³ ՄՄ 5599, էջ 222ա:

¹⁴ Տէս F. CONYBEARE, J. HARRIS, A. LEWIS, նշ. աշխ., էջ 23:

¹⁵ Պատմություն եւ խրատք խիկարայ իմաստնոյ, էջ 298:

Դ. ԻՐՔ եմ, որ զմարդոյն հարկիքն աւելցնէ. նախ՝ ամէն բարի խոսելն, երկրորդ՝ խոնարհ կենալն, երրորդ՝ պակաս խոսելն եւ չորրորդ՝ ամաչէ ի մեծէ եւ ի փոքրէ:

Դարձեալ Դ. ԻՐՔ եմ, որ զմարդոյն երեսին ջուրն տանի. նախ՝ ի սիրոյ տիրութիւնն շատախօսիլ, երկրորդ՝ ամէն բան ի սրտի ներս առնուլն, երրորդ՝ զոր չգիտենայ պարծենայ, թէ՛ Գիտեմ, չորրորդ՝ ստախօսութիւն»:

Այնուհետեւ Խիկարին տրվում է եւս մեկ հարց, որով եւ ավարտվում է հարցումը. «Հարցին ի Խիկար. խաւսին, թէ երկիրս ի՞նչ կայ քաղցր: Պատասխանի ասէ՝ «Ամօթ երեսացն: Որ ամօթ ունի, քաղցր է նա, զի ամենայն չարիք ի լրբութենէ ծնանի»: Այս է խրատն, զոր ուսուցի ես՝ Խիկար, նաղանայ»:

Հինարեւելյան խրատական գրականության մեջ տարածված Դ. իրքը (չորս բանք), այստեղ ասվում է Խիկարի անունից՝ ի պատասխան ոչ թե հասարակ մարդկանց, այլ թագավորների որդիների հարցերին, որով ընդգծվում է Խիկարի կապը արքունական միջավայրի հետ, որ պահպանվել է միայն հայերեն խմբագրության առաջին խրատում. «Որդեա՛կ, եթէ լսես բան ինչ ի դրան արքունի...»:

Երրորդ ենթավերնագրերի վերաբերյալ պետք է նշել, որ պատժիչ կամ առակավոր խրատները նույնպես չեն համընկնում. առաջին տարբերակն ունի քսանհինգ, երկրորդը՝ քսան խրատ, վերջինի երկրորդ խրատին՝ «Որդեա՛կ, յաթոռ փառաց նստուցի զ՛եզ եւ դու յաթոռոյ իմոյ կործանեցեր զիս», հաջորդում է առաջինի ութերորդ խրատը՝ «Որդեա՛կ, եղեր ինձ որպէս կարի՛ն, որ եհար զասեղն...», իսկ վերջին տասնմեկ խրատները բնավ չեն ծածկում միմյանց:

ԽԻԿԱՐՅԱՆ ԽՐԱՏՆԵՐԻ ԱՐԱՄԵՆԵՐՆ, ՀԱՅԵՐԵՆ, ԱՐԱԲԵՐԵՆ ԵՒ ՆՈՐ ԱՍՈՐԵՐԵՆ ՏԱՐԲԵՐԱԿՆԵՐԸ

Նախ նշենք, որ Խիկարյան խրատներն իբրեւ առանձին բնագիր ընդօրինակվել են միայն հայկական ձեռագրական ավանդույթում, ասորերենում եւ արաբերենում զրույցի երեք մասերը՝ պատմություն, խրատ, առակավոր խրատներ, անքակտելիորեն կապված են: Հայ մատենագրության մեջ Խիկարյան խրատների ներթափանցման ուղիներին նվիրված մեր աշխատության մեջ այդ հարցը քննել ենք՝ մատնանշելով հայերեն ձեռագրերի առանձնահատկությունները, սակայն բնագրային զուգահեռ համեմա-

տուժյուններ չենք անցկացրել՝ բուն նյութից չշեղվելու նկատառումով¹⁶։ Փորձենք այստեղ երկու օրինակով ցույց տալ, թե հայտնի խմբագրություններից ո՞րն է ավելի հարազատ Ք. ծ. ա. Ե. դար թվագրվող արամեական պապիրուսներին։ Տեսնենք, թե ինչպե՞ս է թարգմանվել ու խմբագրվել խիկար իմաստունի առաջին խրատը.

Արամեական պապիրուսներ. «Այն ամենը, որ լսում ես, ֆնմիր ֆո մոֆում, որովհետեւ մարդու գեղեցկությունը ազնվությունն է, իսկ ատելիությունը՝ ստախոս շուրթերը» (*All that thou hearest thou mayest try by thy ears, for the beauty of man is his faithfulness, for his hatefulness is the lying of his lips*)¹⁷.

Նոր ասորերեն – Որդյակ, եթե որեւէ խոսք լսես, թող այն մեռնի ֆո սրտում, ոչ մեկին մի՛ հայտնիր, որպեսզի այն չդառնա բորբոսված ածուխ ֆո բերանում ու չայրի քեզ, արատ չդնես հոգուդ վրա, ատելի չդառնաս եւ Աստծու դեմ չընդվզես (*My son, if thou hast heard a word, let it die in thy heart, and reveal it to no man; lest it should become a hot coal in thy mouth, and burn thee, and thou shalt lay blemish on thy soul, and shalt be hated on earth, and be angered against God*)¹⁸.

Արաբերեն – Որդյա՛կ, եթե որեւէ խոսք լսես, թող այն մեռնի ֆո սրտում, ուրիշին մի՛ հայտնիր, որ կենդանի ածուխ չդառնա ու չայրի լեզուդ, ցավ չպատճառի մարմնիդ, ու դու նախատի՞նք չստանաս, ամոթով չկանգնես Աստծու ու մարդկանց առջեւ (*O my son! If thou hearest a word, let it die in thy heart, and reveal it not to another, lest it become a live coal and burn thy tongue and cause a pain in thy body, and thou gain a reproach, and art shamed before God and man*)¹⁹.

ՄՄ 2669 – Որդեա՛կ, եթե լսես բան ինչ ի դրան արֆունի. մեռո՛յ եւ թաֆո՛յ զնա ի սրտի ֆում, եւ մի՛ ումե՛ք ի վեր հանիցես:

ՄՄ 2732 – Որդեա՛կ, եթե լսես բան ի դրան արֆունի թաֆո՛յ զնա եւ մեռո՛յ ի մտի ֆում եւ յումե՛ք ի վեր մի հանցես զայն:

¹⁶ Ռ. ՊՈՂՈՍՅԱՆ, *Խիկար իմաստունի խրատների արտացոլումը Ե.-Ժէ. դարերի հայ մատենագրության մեջ, Երեւան, 2024, էջ 41–46*:

¹⁷ ՏՃԱ Aramaic papyri of the fifth century B. C., Ahikar (Folktales); Cowley, A. E. 1861–1931, Darius I, King of Persia, 548–485 B. C., էջ 224:

¹⁸ ՏՃԱ F. CONYBEARE, J. HARRIS, A. LEWIS, *ևշ. աշխ.*, A Fragment of the Syriac text of the legend of Ahikar (from Mus. Britt. Add. 7200), էջ 99:

¹⁹ Անդ, էջ 103:

Թեպետ այս խրատի առաջին նախադասության իմաստը գրեթե չի փոխվել, սակայն շարունակությունն ամբողջապես խմբագրվել է ասորերենում եւ արաբերենում, ինչը վկայում է դրանց բնագրային հարազատության մասին: Պատահական չէ, որ միջազգային բանասիրության մեջ շրջանառվում է նաեւ այն տեսակետը, ըստ որի՝ սիրիական (նոր ասորերեն) խմբագրությունը կարող է հիմնված լինել արաբերեն նախաբնագրի վրա կամ առնվազն կրել դրա էական ազդեցությունը²⁰:

Հայերենում խրատի երկրորդ մասը բնավ չի պահպանվել, իսկ արքունական պալատի հետ կապը, որն առկա չէ նաեւ արամեական բնագրում, կարող է վկայել ավելի հին տարբերակին հարազատ լինելու մասին կամ ներմուծված լինել հայ գրչի ձեռքով: Հիշենք, որ հինարեւելյան բոլոր խրատանիները՝ շումերականից սկսած, արքունական եւ իշխանական ընտանիքներում համարվել են կյանքի հանրագիտարաններ:

Բերենք եւս մեկ օրինակ համոզվելու համար, թե ո՞ր խմբագրությունն է ավելի մոտ հնագույն բնագրին.

Արամեական պապիրուսներ – Քաղցր մի՛ լինիր, որ քեզ կույ չտան, դառն մի՛ լինիր, որ չթփեն (*Be not sweet lest they swallow thee up. Be not bitter, lest they spit thee out*).²¹

Նոր ասորերեն – Որդեա՛կ, քաղցրացրու քո լեզուն եւ անուշ խոսքերով բացիր բերանդ, քանի որ շան պոչը նրան հաց է տալիս, իսկ բերանը՝ հարվածներ է ստանում (*My son, sweeten thy tongue, and make savory the opening of thy mouth; because the tail of the dog gives him bread, and his mouth gets him blows*)²².

ՄՄ 2669 – Որդեա՛կ, մի՛ լինիր կարի փաղցր. մի՛ որ կլանեն զքեզ, եւ կարի դառն, որ թփանեն զքեզ, այլ լե՛ր հեզ եւ հանդարտ ի գործս գնացից քոց եւ [յ]ամենայն բանս:

ՄՄ 2732 – Որդեա՛կ, մի՛ լինիր կարի փաղցր զի մի՛ կլանիցեն, եւ մի՛ դառն զի մի՛ թփանիցեն, այլ հեզ եւ հանդարտ ի գործս գնացից քոց եւ եղիցիս:

Հայերենի հարազատությունն արամեական բնագրին ուղղակի ապշեցուցիչ է, մինչդեռ նոր ասորերեն տարբերակում խորհուրդ է տրվում ոչ թե

²⁰ Տե՛ս Հրեական հանրագիտարան, Թեյ-Ավիվ, 1970, էջ 221:

²¹ Տե՛ս Aramaic papyri of the fifth century B. C., էջ 225:

²² Տե՛ս F. CONYBEARE, J. HARRIS, A. LEWIS, նշ. աշխ., A Fragment of the Syriac text of the legend of Ahikar (from Mus. Britt. Add. 7200), էջ 100:

շատ քաղցր չլինել, այլ ընդհակառակը՝ լինել շափազանց քաղցրալեզու։ Արաբերեն խմբագրություն մեջ, որքան էլ անհավատալի է, այս խրատը չի հանդիպում։ Ակներեւ է, որ հնագույն օրինակը նույնությամբ պահպանվել է միայն հայերենում՝ շեշտելով նրա եւս մեկ յուրահատկությունը։

Այսպիսով, Ժէ.դարի հայերեն երկու Աստվածաշունչ մատյաններում Խիկարի զրույցի տարբերակների համեմատական քննությունն ակնհայտ դարձրեց, որ ՄՄ 2669 ձեռագրում ընդգրկված բնագիրը բացառիկ է բոլոր խմբագրությունների մեջ, որով անառարկելիորեն ապացուցվում է հայերենի՝ իբրեւ ինքնուրույն եւ անկախ բնագիր լինելու իսկությունը, մինչդեռ մյուս բնագիրը, որոշ խմբագրումներով, համապատասխանում է Քեմբրիջի գրադարանի Հ^մ 2020 նոր ասորերեն ձեռագրին²³, որի հիման վրա հայագիտության մեջ նոր ասորերենը համարվում է հայերեն թարգմանության սկզբնաղբյուրը²⁴։

Հայկական Միջագետքում խորապես արժեւորված խիկարյան բնագիրն, անշուշտ, մեզ է հասել սուրբգրային իմաստությամբ սնված մեր հոգեւոր հայրերի ազնվագույն մղումով, նրանց ձեռամբ ներթափանցել է հայ մատենագրություն, ընդգրկվել նաեւ Աստվածաշունչ մատյաններում՝ դառնալով հին վերինմիջագետքյան իմացաբանության անմոռանալի պատառիկ։

ՀԻՄՆԱԲԱՌԵՐ

Աստվածաշունչ, Խիկար, խրատ, իմաստուն, արամեերեն, բնագիր, տարբերակ, նոր ասորերեն, պատառիկ, արաբերեն։

РЕЗЮМЕ

Присутствие «Истории и поучения Хикара Премудрого» в двух армянских Библиях XVII века заслуживает особого внимания, поскольку в армянской рукописной традиции этот текст обычно встречается в философских и богослов-

²³ S^{ku} F. CONYBEARE, J. HARRIS, A. LEWIS, նշ. աշխ., էջ 101–127։

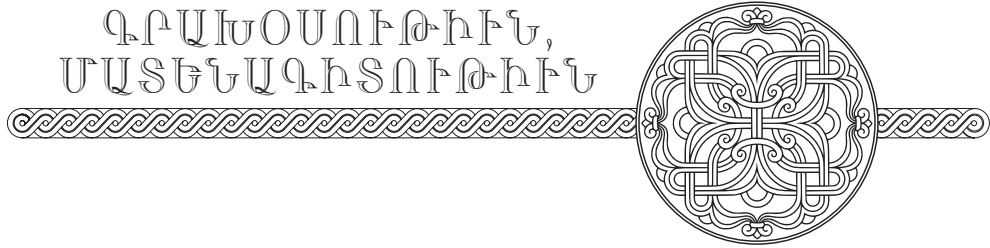
²⁴ Անդ, էջ lxxxı.

ских сборниках. Тексты, представленные в этих рукописях, различаются как по структуре, так и по содержанию. В статье проводится их сравнительный анализ с особым акцентом на уникальные особенности армянской редакции. Сопоставление ряда изречений показывает, что древнейший пласт сохранился исключительно в армянской редакции, что делает её уникальной.

SUMMARY

The presence of “The Story and the Proverbs of Khikar the Wise” in two 17th-century Armenian Bibles deserves special attention, since in the Armenian manuscript tradition this text is usually found in philosophical and theological miscellanies from the 13th to the 18th centuries. The versions contained in these manuscripts differ in both structure and content. This article presents a comparative analysis of these versions, with a particular emphasis on the unique features of the Armenian edition. A comparison of several proverbs reveals that the oldest layer has been preserved exclusively in the Armenian edition, which makes it unique.

Doi: 10.56 737/2953-7843-2026.07-132

ԱՐՑԱՆԻ ՀՈԳԵՌՈՐ-ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ՎԱՎԵՐԱԳՐՄԱՆ ՈՒ ԳԻՏԱՔՆՆԱԿԱՆ ՆՈՐ ԽՈՍՔԸ¹

Ղշխարհաքաղաքական ու տարածաշրջանային արդի մարտահրավերների, հատկապես՝ արցախահայության հայրենագրկումից հետո Արցախի պատմամշակութային ժառանգությանն սպառնացող վտանգների համապատկերում, հրատապ է դառնում հայկական երկրամասի հոգեւոր-մշակութային արժեքների գիտափաստագրական անվիճարկելի աղբյուրների հիման վրա նոր ուսումնասիրությունների հրապարակումն ու ներկայացումը ինչպես հանրության լայն շրջանակներին, այնպես եւ տարածումը միջազգային գիտակրթական ու քաղաքական հարթակներում: Փաստացիորեն կարող ենք ընդգծել, որ հայագիտության արդի հիմնախնդիրների շարքում Արցախի պատմամշակութային, այդ թվում ճարտարապետական եւ մատենագրական ժառանգության համակողմանի եւ համակարգված հետազոտումն ունի ոչ միայն զուտ գիտական, աղբյուրագիտական ու ճանաչողական, այլեւ ռազմավարական ու քաղաքակրթական նշանակություն:

Արցախի հոգեւոր քաղաքակրթությունը դարեր շարունակ եղել է Հայոց պետականության, ինքնապաշտպանական ոգու եւ մշակութային ինքնատիպության ամրոցներից մեկը, որտեղ կերտված կոթողները, վիմագիր արձանագրություններն ու գրչության կենտրոններում ծնունդ առած ձեռագիր մատյանները կազմում են հայ ժողովրդի հոգեւոր կենսագրության անբաժանելի մասը: Այս համապատկերում հայագիտական միտքը հարստացավ պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Կարեն Մաթեւոսյանի եւ բանասիրական գիտությունների թեկնածու Թամարա Մինասյանի համատեղ հեղինակած «Արցախ. վանքեր, եկեղեցիներ եւ ձեռագրեր» պատկերագիրք-ուսումնասիրությամբ, որը լույս է տեսել Մայր

¹* Ստացվել է՝ 2.07.2026, գրախոսվել է՝ 22.07.2026: Էլ. հասցե՝ melanyabalayan1@gmail.com:

Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի հրատարակչական խորհրդի եւ Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանի գիտական խորհրդի երաշխավորությամբ:

Աշխատության նախաբանն իսկ հստակեցնում է այն թեզը, որ Հայոց բազմադարյան պատմության միջնադարյան ժամանակաշրջանը աննկարագրելի հարուստ է մշակութային ժառանգությամբ, իսկ հայերեն ձեռագիր գրքերի ստեղծման կարեւորագույն կենտրոնների շարքում իրենց ուրույն, անփոխարինելի տեղն են զբաղեցրել Հայաստանի հյուսիս-արեւելյան Արցախ եւ Ուտիք երկրամասերը: Հեղինակները պատմական անդրադարձով ցույց են տալիս, որ ավելի քան մեկ հազարամյակ հայկական պետական կազմավորումների՝ Երվանդունիների, Արտաշեսյանների եւ Արշակունիների թագավորությունների անբաժանելի մաս կազմելուց հետո, Արցախը եւ դարում՝ քաղաքական հանգամանքների բերումով, ներառվել է Սասանյանների ստեղծած Առան (Աղվանք) վարչատարածքային միավորի՝ մարզպանության մեջ²: Սակայն, ինչպես իրավացիորեն փաստարկվում է աշխատության մեջ, վարչաքաղաքական այս փոփոխությունը չի խաթարել երկրամասի էթնիկ եւ հոգեւոր-մշակութային ամբողջականությունը, ինչն ապացույց է այն իրողության, որ քաղաքական սահմանների տեղաշարժերը չեն կարողացել օտարել երկրամասի ազգային ու հոգեւոր ինքնությունը համահայկական մշակութային հիմնատարածից: Եւ ինչպես Մաղաքիա Օրմանյանն է իրավացիորեն ընդգծել. «Պարսից Սասանեանները, 387 թ. Հայաստանը Բիւզանդիայի հետ կիսելուց յետոյ, Մեծ Հայքի Արցախ եւ Ուտիք նահանգները միացրին բուն Աղուանքին եւ կազմեցին Աղուանից մարզպանութիւնը: Վարչական այս ինքնուրոյնութեան հիման վրայ, 551 թ. Դուինի եկեղեցական ժողովից յետոյ Աղուանից մարզպանութեան առաջնորդութիւնը վերածուեց կաթողիկոսութեան, որ ենթակայ էր Ամենայն Հայոց հայրապետին եւ եղել է Հայ Եկեղեցու նուիրապետական կառույցներից մէկը: Մի խօսքով միշտ եղել է հայկական երեւոյթ եւ հասկացութիւն, աղուան ցեղի կամ ցեղախմբի հետ կապ է ունեցել անուղղակիօրէն»³:

Սույն արժեքավոր ուսումնասիրությունը հայ պատմագիտության, աղբյուրագիտության եւ արվեստաբանության միահյուսման փայլուն արդյունք է, որը նպատակ ունի ամբողջական պատկերացում տալ Արցախի

² Կ. ՄԱԹԵՒՈՍՅԱՆ, Թ. ՄԻՆԱՍՅԱՆ, *Արցախ. վանքեր, եկեղեցիներ եւ ձեռագրեր*, Ս. Էջմիածին, 2025, էջ 8:

³ Մ. ՕՐՄԱՆՅԱՆ, *Հայոց եկեղեցին*, Երեւան, 1993, էջ 275:

հատկապես խոշորագույն հոգեւոր ու կրթամշակութային կենտրոնների՝ մասնավորապես Խաթրավանքի, Դադիվանքի, Գանձասարի, Հակոբավանքի, Եղիշե Առաքյալ վանքի, Երից Մանկանց վանքի, Գաշավանքի, Շուշիի եկեղեցիների վերաբերյալ:

Աշխատության մեջ պատշաճորեն արժեւորվում է Արցախի եւ հարակից շրջանների մտավոր ներուժը՝ ներկայացնելով այնտեղ ստեղծագործած կամ այդ երկրամասի հետ սերտորեն կապված նշանավոր հեղինակների մի ողջ համաստեղություն: Մովսես Կաղանկատվացին, Մովսես Դասխուրանցին, Հովհան Մայրագոմեցին, Համամ Արեւելցին, Դավիթ Ալավկա Որդին, Մխիթար Գոշը, Վանական Վարդապետը, Կիրակոս Գանձակեցին եւ նրանց աշակերտները հանդիսանում են հայ միջնադարյան մշակույթի այն սյուները, որոնց գործունեությունը կապված է եղել տեղի խոշորագույն վանքերի եւ գրչատների հետ: Թեեւ նրանցից ոմանց աշխատությունների բնօրինակները չեն պահպանվել, սակայն, մեզ են հասել դրանց բազմաթիվ ընդօրինակությունները, ինչը վկայում է տեղի գրչության կենտրոնների արդյունավետ եւ անդադրում աշխատանքի մասին: «Բարեբախտաբար, նշանակալից թիվ են կազմում նաեւ Արցախից եւ հարակից շրջաններից մեզ հասած ձեռագրերը, որոնք, հիմնականում, XIII–XVIII դարերից են եւ վկայում են այս երկրամասերում հայ գրավոր մշակույթի ու արվեստի անցած ուղու եւ ուրույն զարգացման մասին: Արցախի ձեռագրական արվեստն այս գեղատեսիլ երկրամասերի պատմական ու մշակութային հարուստ ժառանգության՝ քրիստոնեական ճարտարապետական ու քանդակագործական բազմաթիվ հուշարձանների, խաչքարերի եւ միջնադարյան այլ շինությունների ներդաշնակ մասն է»⁴: Այսպիսով, հայ մենագրության հայեցակարգային կարեւորագույն գրույթներից է նաեւ այն իրողությունը, որ Արցախի ձեռագրական արվեստն ու գրչատների գործունեությունը դիտարկվում է որպես երկրամասի պատմական ու մշակութային հարուստ ժառանգության՝ քրիստոնեական ճարտարապետական եւ քանդակագործական բազմաթիվ հուշարձանների հետ սերտորեն փոխկապակցված մաս: Այսինքն, գիրքը հաջողությամբ կոտրում է այն կարծրատիպը, թե ձեռագիր մատյանը լոկ առանձին մատենագիտական միավոր է: Ուսումնասիրության մեջ այն ներկայացվում է որպես տվյալ վանական համալիրի, դրա քարեզեն հարդարանքի եւ հոգեւոր կյանքի միահյուս շարու-

⁴ Կ. ՄԱԹԵՒՈՍՅԱՆ, Թ. ՄԻՆԱՍՅԱՆ, նշ. աշխ. էջ 9:

նակույթյունը: Ձեռագիրը վանքի շարժական հուշարձանն է, իսկ վանքը՝ ձեռագրի անշարժ հանգրվանը: Այս երկուսի համագործումը հնարավորություն է տվել բացահայտելու պատմական այնպիսի նրբերանգներ, որոնք առանձին քննության պայմաններում պարզապես անհնար կլինեին տեսնելը:

Ակնհայտ է, որ Արցախում ստեղծված կամ տարբեր ճանապարհներով այստեղ հայտնված ու պահված ձեռագրերի մեծ մասն այժմ պահպանվում է Երեւանի Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանում, իսկ մյուսները գտնվում են աշխարհի տարբեր գրադարաններում, թանգարաններում, անհատների հավաքածուներում եւ դրանց ամբողջական տեղեկատվության ուսումնասիրությունն ու հանրահռչակումը առանցքային նշանակույթյուն ունի հայագիտության համար: Կարեն Մաթեոսյանը եւ Թամարա Մինասյանը վկայում են, որ վերջին տասնամյակում Մատենադարանը մի շարք կարեւոր հրատարակություններ է իրականացրել՝ նվիրված Արցախի եւ Ուտիքի գրչության կենտրոններին ու ձեռագրական ժառանգությանը: Ընդգծենք, որ այդ հրատարակությունների շարքում առանձնակի տեղ ունեն նաեւ հենց իրենց հեղինակային աշխատանքները եւ, բնականաբար, գրքում մասամբ օգտագործել են իրենց նախորդ ուսումնասիրությունների արդյունքներն ու որոշ նյութեր, որոնք լրացվել ու հարստացվել են նոր պատմական, հիշատակարանային, վիճագրական տեղեկություններով եւ համապատասխան վերլուծություններով⁵:

Աշխատության մեջ ներկայացված է պատմամշակութային այն բացառիկ դերը, որ Արցախն ունեցել է համահայկական նշանակության ձեռագրերի փրկության եւ պահպանման գործում: Հեղինակները քննության են ենթարկում հռչակավոր այն ձեռագրերը, որոնց պատմությունն առնչվում է Արցախի հետ: Դրանց շարքն են դասվում Վեհամոր Ավետարանը (է. դար)՝ հայերեն հնագույն ամբողջական մատյանը, որի վրա ավանդաբար երգվում են ՀՀ Նախագահները, Հռոմկլայի Ավետարանը (1166 թ.)՝ Կիլիկյան մշակութային շերտի բացառիկ նմուշ, որը հանգրվանել էր Արցախում, Թարգմանչաց Ավետարանը (1232 թ.)՝ բացառիկ նկարազարդամբ

⁵ Թ. ՄԻՆԱՍՅԱՆ, Արցախի գրչության կենտրոնները, Երեւան, 2015, նույնի՝ Ուտիքի գրչության կենտրոնները, Երեւան, 2020, Խ. ՀԱԿՈԲՅԱՆ, Կ. ՄԻՆԱՍՅԱՆ, Վ. ԹՈՐՈՍՅԱՆ, Manuscript heritage of Artsakh and Utik, Yerevan, 2022, վերահրատարակությունը Ֆրանսերեն՝ Խ. ՀԱԿՈԲՅԱՆ, Կ. ՄԻՆԱՍՅԱՆ, Վ. ԹՈՐՈՍՅԱՆ, Le Patrimoine Manuscrit de l'Artsakh et de l'Outik, Érévan, 2022: Կ. ՄԱԹԵՈՍՅԱՆ, Ա. ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ, Ա. ԶԱՐՅԱՆ, Ք. ԼԱՄԻՐԵ, Դադիվանք. Վերածնված հրաշալիք, Երեւան, 2018:

եւ գեղարվեստական ոճով օժտված գլուխգործոց, Գանձասարի Կարմիր Ավետարանը (1237 թ.)՝ Խաչենի իշխանական տան հովանավորութեամբ ստեղծված եւ Արցախի հոգեւոր վերածնունդն արտահայտող մատյանը: Հիշյալ եւ մի շարք այլ ձեռագրերի «կենսագրութեան» քննութեամբ հեղինակներն ապացուցում են Արցախի՝ որպէս համահայկական մշակութային համակարգի կարեւորագույն հանգույցի դերը, որտեղ դարերով պահպանվել են հայոց պետականութեան եւ ինքնութեան հոգեւոր հիմքերը:

Ուսումնասիրութեան հաջորդ կարեւոր շերտը վերաբերում է Արցախի մի շարք նշանավոր վանքերի պատմութեանն ու եկեղեցիների ճարտարապետական հարդարանքին: Հեղինակները հատուկ քննութեան նյութ են դարձրել եկեղեցիների որմնանկարները, հարթաքանդակները, խաչքարային արվեստի ինքնատիպ դրսեւորումներն ու վիմական արձանագրութիւնները: Աշխատանքում հստակ փաստերով ցույց է տրվում, որ արցախյան ճարտարապետական դպրոցն ունի ընդգծված ինքնատիպութիւն, որն արտահայտվում է ինչպէս կառուցողական լուծումներում, այնպէս եւ զարդական-կիրառական արվեստում: Եկեղեցիների հարդարանքի քննութիւնը զուգորդվում է ձեռագրերի մանրանկարչութեան ոճական առանձնահատկութիւնների հետ, որի շնորհիվ կարելի է խոսել Արցախի միասնական մշակութային եւ գեղագիտական միջավայրի մասին:

Աշխատութեան հիմնական հայեցակարգային նորույթներից է նաեւ այն, որ Արցախի վանքերն ու եկեղեցիները չեն դիտարկվում լոկ որպէս քարակերտ ճարտարապետական կոթողներ, այլ ներկայացվում են որպէս գիտակրթական ու ձեռագրական մշակույթի կենդանի եւ հարաճուն կենտրոններ: Սա հնարավորութիւն է տալիս ընթերցողին եւ գիտական հանրութեանը տեսնելու հոգեւոր ու նյութական մշակույթի անքակտելի կապը, որտեղ պատերից ներս ձեւավորվել է մի ողջ մտավոր քաղաքակրթութիւն:

Այսպիսով, գրախոսվող աշխատանքի հիմնական արժանիքներից մեկն էլ այն է, որ հեղինակները կիրառել են համալիր, միջգիտակարգային եղանակներ (մեթոդաբանութիւն)՝ նույն հարթութեան մէջ փոխլրացնող սկզբունքով քննութեան առնելով հուշարձանի ճարտարապետական հորինվածքը, նրա վիմագրական հարուստ ժառանգութիւնը, պատմական անցքերը եւ, որ ամենակարեւորն է, տվյալ մշակութային ակութիւն ստեղծված, ծաղկված կամ պահպանված ձեռագիր մատյանները: Աշխատանքի վավերագրական եւ գիտագործնական արժեքը բազմապատկ-

վում է գրքում տեղ գտած բարձր մասնագիտական, որակյալ գունավոր լուսանկարների առատությունը, որոնք ներկայացնում են հուշարձանների, որմնանկարների եւ ձեռագրերի ներկա վիճակը՝ դառնալով անառարկելի գիտական վավերագրեր:

Հետազոտական տեսանկյունից հեղինակները կիրառել են պատմահամեմատական, աղբյուրագիտական-քննական եւ պատմատիպաբանական եղանակները: Նրանք հրաժարվել են հարցերի միակողմանի դիտարկումից՝ փորձելով վերականգնել յուրաքանչյուր վանական համալիրի «կենսագրությունը»՝ որպես կենդանի հասարակական-մշակութային օրրան:

Գիրքն ունի հստակ, տրամաբանական եւ գիտականորեն հիմնավորված կառուցվածք: Այն բաղկացած է նախաբանից եւ Արցախի նշանավոր հոգեւոր կենտրոնների պատմամշակութային ու ճարտարապետական առանձնահատկությունները բացահայտող պատմության առանցքային դրվագները ներկայացնող հիմնական թեմատիկ բաժիններից:

Գրքի առաջին մեծ բաժինը նվիրված է Խաթրավանքին (կամ Խաղավանքին)՝ մի հուշարձանախմբի, որն իր պատմական եւ մշակութային նշանակությամբ չի զիջում Արցախի մյուս հուշակավոր վանքերին, սակայն գիտական գրականության մեջ երբեմն մնացել է ստվերում: Հեղինակները հետեւողականորեն վերականգնում են վանքի հնագույն պատմությունը՝ կապված Սուրբ Խաղի անվան եւ վաղ միջնադարյան ավանդույթների հետ: Այս բաժնի գիտական ամենաուշագրավ էջերից է «Հռոմկլայի հնագույն Ավետարանը Խաթրավանքում» ենթաբաժինը: Այստեղ հեղինակները, քննելով ձեռագրական տվյալները, ցույց են տալիս մշակութային այն զարմանալի եւ խորքային կապերը, որոնք գոյություն են ունեցել Կիլիկյան Հայաստանի հոգեւոր կենտրոնների (մասնավորապես՝ կաթողիկոսանիստ Հռոմկլայի) եւ Արցախի միջեւ: Սա վկայում է այն մասին, որ Արցախը երբեւիցե ոչ միայն կտրված չի եղել համահայկական մշակութային զարգացումներից, այլեւ հանդիսացել է արժեքավոր ձեռագրերի հանգրվան եւ պահպանման վայր:

Հաջորդիվ քննվում է Գրիգոր Դոփյանի՝ Խաթրավանքի հիշատակարանը, ինչը լրացուցիչ լույս է սփռում Դոփյանների իշխանական տան պատմության, նրանց մշակութային նախասիրությունների եւ վանքին կատարած մեծարժեք նվիրատվությունների վրա: Առանձնակի արժեք է ներկայացնում «Թարգմանչաց Ավետարանի նկարազարդումը Խաթրավանքում» հատվածը: Հեղինակները մանրամասն վերլուծության են ենթար-

կում ձեռագրի պատկերագրությունը՝ ցույց տալով տեղի գրչության եւ մանրանկարչության դպրոցի ինքնատիպ ոճական առանձնահատկությունները: Սկզբնաղբյուրների հիմնավորումներով պատկերների համոզիչ ու ուշագրավ վերլուծությունները, ձեռագիր մատյանների համապատասխան վավերագրական լուսանկարների ուղեկցությամբ, հնարավորություն են ընձեռում ընթերցողին միանգամայն նորովի ընկալելու միջնադարյան մանրանկարչության գեղագիտական ու աստվածաբանական խորքերը, ինչպես նաեւ հավաստիանալու, որ առաջադրվող գիտական վարկածներն ու փաստարկներն անվիճարկելի են:

Բաժինը եզրափակվում է «Ազնվականական պատվերով երկու հուշարձանների առնչության շուրջ» քննությամբ, որտեղ հեղինակները հանդես են բերում բարձր մակարդակի աղբյուրագիտական հմտություն՝ վերլուծելով պատվիրատուների շրջանակը եւ մշակութային այն միջավայրը, որը պայմանավորել է բարձրարժեք արվեստի գործերի ստեղծումը:

Մենագրության երկրորդ բաժինը նվիրված է հայկական միջնադարյան ճարտարապետության եւ հոգեւոր մշակույթի մեծագույն գոհարներից մեկին՝ Դադիվանքին (Խուրավանք): Հեղինակները նախ ներկայացնում են վանական համալիրի ընդհանուր պատմական համապատկերը, ապա անցնում են «Դադիվանքի եկեղեցիներն ու շինությունները» ենթագլխին, որտեղ տրվում է յուրաքանչյուր կառույցի ճարտարապետական-կառուցողական վերլուծությունը: Այս բաժնի առանցքային մասերից է Դադիվանքի Սուրբ Կաթողիկե եկեղեցու հարավային պատի հայ միջնադարյան մոնումենտալ գեղանկարչության եզակի նմուշների շարքին դասված որմնանկարների (որտեղ պատկերված է Սուրբ Նիկողայոս Աքանջեւագործի վարքից դրվագ եւ կտիտորական բնույթի պատկերներ) պատմաքաննական մեկնաբանությունը: Հեղինակները, հենվելով նորագույն բացահայտումների եւ մաքրման աշխատանքների արդյունքների վրա, ընդգծում են, որ սա ցայսօր հայտնի՝ մինչ ժՆ. դարը եղած հայկական որմնանկարների շարքում միակն է, որի վրա պահպանվել է ստեղծման ստույգ թվականը՝ 1297 թ.: Այստեղ արժանվույնս գնահատվում է 2014–2016 թթ. իտալաբնակ ճարտարապետ Արա Զարյանի եւ բելգիացի վերականգնող Քրիստին Լամուրեի կատարած մաքրման եւ վերականգնման աշխատանքը, որը թույլ է տվել տեսանելի դարձնել պատկերագրական տեսարանները: Վերլուծվում է զարգացող իրադարձությունների ամբողջությունը (դիպաշարեր)՝ հարա-

վային պատին Ս. Նիկողայոս Սքանչելագործի՝ հայրապետական իշխանության ստանալու վարձագրական դրվագը, իսկ հյուսիսային պատին՝ Ս. Ստեփանոս Նախավկայի նահատակությունը: Հեղինակները հետաքրքիր վարկած են առաջադրում, նշելով, որ Ս. Նիկողայոսի պատկերումն ու շեշտադրումը կարող էր միտված լինել տվյալ տարածքում հայտնված եւ «Սքանչելագործ» մականունով ինքնակոչ քարոզիչ Դավիթ Մարեցու համբավը չեզոքացնելուն⁶:

Հատուկ ուշադրության է արժանի «Դադիվանֆի ձեռագրերը» ենթագլուխը: Դադիվանքը եղել է ոչ միայն խոշոր վանական կենտրոն, այլեւ գրչության ուրույն ակուսթ: Հեղինակներին հաջողվել է ի մի բերել եւ նույնականացնել այն ձեռագիր մատյանները, որոնք տարբեր դարերում ստեղծվել կամ հանգրվանել են այս վանքում՝ հարստացնելով մեր պատկերացումները վանքի մատենադարանի եւ մշակութային կյանքի ծավալների մասին:

Ուշագրավ է նաեւ հաջորդ՝ Գանձասարի վանական համալիրին նվիրված բաժինը: Գանձասարը, լինելով Աղվանից կաթողիկոսության աթոռանիստը եւ Խաչենի Հասան-Ջալալյանների իշխանական տան տոհմական տապանատունը, առավել շատ է եղել այլեւայլ հետազոտողների ուշադրության կենտրոնում: Սակայն Կ. Մաթեոսյանին եւ Թ. Մինասյանին հաջողվել է գտնել նոր շեշտադրումներ եւ գիտական նոր վերլուծություններ: Հեղինակները մանրակրկիտ ու համակողմանի քննության են ենթարկում տաճարի հարուստ հարդարանքը, մասնավորապես՝ գմբեթի թմբուկի եւ ճակտոնների վրա տեղադրված բարձրաքանդակների հորինվածքային համակարգը: Այն ներկայացնում է միջնադարյան պատկերագրության բարդ եւ աստվածաբանորեն փոխկապակցված մի համալիր: Միանգամայն հետաքրքիր ու ուշագրավ են ներկայացված գմբեթի ամենավերին ճակտոնին պատկերված օրհնող Քրիստոսի պատկերը, որին հաջորդում են Խաչենի հզոր ու ազդեցիկ գահակալ իշխան Հասան-Ջալալ Դոլայի եւ նրա տոհմակիցների, Ադամի եւ Եւայի, ինչպես նաեւ տարբեր թռչունների ու կենդանիների խորհրդաբանական՝ անզուգադրելի ու իրապաշտական պատկերները, որոնք խորհրդանշում են տիեզերական ներդաշնակությունն ու աստվածային արարչագործությունը⁷:

⁶ Կ. Մաթեոսյան, Թ. Մինասյան, նշ. աշխ., էջ 50–54:

⁷ Կ. Մաթեոսյան, Թ. Մինասյան, նշ. աշխ., էջ 78–79:

«Վախթանգ Տանգիկի եւ Խորիշահի Ավետարանը» ձեռագրի քննությունամբ հեղինակները ցույց են տալիս ԺԳ. դարի առաջին կեսի Արցախի բարձրագույն ազնվականության մշակութային պատմությունների մակարդակը: Խորիշահը (բարեպաշտ իշխանուհի, Սարգիս Զաքարյանի դուստրը եւ Իվանե ու Զաքարե սպարապետների քույրը, Հասան-Ջալալի մայրը) հանդիսացել է հայոց միջնադարյան մշակույթի ամենանշանավոր հովանավորներից մեկը, եւ նրա պատվիրած ձեռագիրն իր գեղարվեստական ձեւավորմամբ դասվում է ժամանակի լավագույն հուշարձանների շարքը:

Գանձասարի հարեւանությամբ գտնվող Հակոբավանքի (Մեծառանից Ս. Հակոբավանք) եւ Եղիշե Առաքյալի վանքի (Ջրվշտիկ) պատմության, վիմագրության ու ձեռագրական մշակույթի պատմագիտական քննությանը հեղինակները հաջողությամբ զուգադրում են վանական համալիրների հիմնադրման, դրանց պատմաաշխարհագրական միջավայրի եւ նրանցում ծաղկած գրչության կենտրոնների ժառանգության ուսումնասիրությունը: Փաստագրական օրինակներով մատնանշված է, որ հիշյալ վանքերը տարածաշրջանի կարեւոր գրչության կենտրոններ են եղել, որտեղից մեզ են հասել արժեքավոր հիշատակարաններով ձեռագրեր:

Աշխատության մեջ վավերական հարուստ տվյալներով ցույց է տրվում, որ Արցախի նշանավոր վանքերը ոչ միայն հոգեւոր առաջնորդարաններ էին, այլեւ ունեին բարձրակարգ դպրոցներ, մատենադարաններ եւ գրչատներ, որտեղ տքնում էին հմուտ գրիչները, ծաղկողներն ու կազմարարները: Գրքում վերհանված հիշատակարանային տվյալների շնորհիվ կարելի է ճշգրիտ վերականգնել Արցախում գործած հոգեւոր եւ աշխարհիկ մշակների անունները, նրանց տոհմաբանությունը եւ կապերը հայկական այլ նահանգների մշակութային կենտրոնների հետ: Պատմական խոստուն փաստերից զատ, շարադրանքում կենդանություն են ստանում վանական առօրյայի դրվագները (խցակիցների օգնությունը, թուղթ հայթայթելը), ինչը մեծացնում է գրքի ընթեռնելիությունն ու գիտաճանաչողական արժեքը:

Հեղինակները հստակորեն ընդգծում են, որ թեեւ գրքում հնարավոր չէր անդրադառնալ Արցախի բոլոր վանքերին ու եկեղեցիներին, այնուամենայնիվ, ներկայացվել են այնպիսի կենտրոններ, որոնց վերաբերյալ կան բավարար չափով փաստական նյութեր, եւ որոնք պատմական ու մշակութային որոշակի հետաքրքրություն են ներկայացնում:

Գիրքն ունի նաեւ բարձր արվեստաբանական արժեք: Հեղինակները մասնագիտորեն քննում են Արցախում ստեղծված կամ պատվիրված ձեռագրերի խորանները, անվանաթերթերը, լուսանցազարդերն ու տերունական պատկերները: Նրանք ցույց են տալիս, որ արցախյան մանրանկարչությունն ունի յուրահատուկ գունապնակ եւ երանգաբույլ, զարդական հարուստ գանձարան եւ պատկերազարդական ավանդույթներ, որոնք մի կողմից հարում են համահայկական (հատկապես Սյունիքի եւ Վասպուրականի), մյուս կողմից՝ Կիլիկիայի բարձր արվեստի ազդեցություններին, բայց միշտ պահպանում են իրենց տեղական, ինքնատիպ դիմագիծը:

Յուրաքանչյուր հիմնարար հետազոտության կշիռն ու կենսունակությունը պայմանավորված է նրա աղբյուրագիտական հենքի հարստությամբ եւ հավաստիությամբ: Այս տեսանկյունից Կ. Մաթեոսյանի եւ Թ. Մինասյանի աշխատանքը հանդիսանում է օրինակելի քննական ուսումնասիրություն: Գրքի վերջում ներկայացված «Օգտագործված աղբյուրների եւ գրականության ցանկը» փաստում է հետազոտության մեջ ներառված նյութերի հսկայական ծավալը:

Հետազոտության առանցքը կազմում են Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանի (Երեւան), Երուսաղեմի Հայոց պատրիարքարանի Սրբոց Հակոբյանց վանքի, Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության, ինչպես նաեւ Զիկագոյի համալսարանի գրադարանի ձեռագրական հավաքածուների համապատասխան մատյանները: Հատկապես արժեքավոր է Ե.—ԺԲ. հարյուրամյակների, ինչպես նաեւ ԺԳ., ԺԴ., ԺԵ., ԺԶ. դարերի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանների քննական օգտագործումը, որոնք հաճախ հանդիսանում են միակ վստահելի աղբյուրը տվյալ վանքում ծավալված գրչական գործունեության, տեղի միաբանության կազմի եւ պատմաքաղաքական անցուղարձի վերաբերյալ:

Գրքում լայնորեն կիրառված են Արցախի տարածքից հայտնի վիմական արձանագրությունները: Հեղինակները հենվել են Սեդրակ Բարխուդարյանի կազմած «Դիվան հայ վիմագրության» (Մ պրակ, Արցախ) հրատարակության, ինչպես նաեւ հնագիտական ու վիմագրական նորագույն հայտնագործությունների վրա: Վիմագրերի զուգադրումը ձեռագրական-հիշատակարանային տվյալների հետ թույլ է տվել հեղինակներին ճշգրտել բազմաթիվ պատմական անձանց տոհմաբանական կապերը, շինարարական փուլերի ժամանակագրությունը եւ նվիրատվական պատմությունը:

Ուսումնասիրության պատմական հետնախորքն ապահովելու համար հեղինակները քննության են առել միջնադարի հայ պատմիչների՝ Մովսես Կաղանկատվացու (Մովսես Դասխուրանցի), Կիրակոս Գանձակեցու, Ստեփանոս Օրբելյանի, ինչպես նաև օտար (մասնավորապես ասորական՝ Միխայել Ասորի) աղբյուրների հաղորդած տեղեկությունները՝ Արցախ-Խաչենի իշխանական տների եւ հոգեւոր կառույցների մասին:

Այսօր, երբ Արցախի հայկական պատմամշակութային ժառանգությունը լրջորեն վտանգված է, եւ առկա են մշակութային յուրացման (աղվանացման) կամ իսպառ ոչնչացման բազմաթիվ եւ ակնհայտ դեպքերի արձանագրումներ, այս պատկերագիրքը ձեռք է բերում միջազգային իրավական-վավերագրական կարեւոր նշանակություն: Գրքում տեղ գտած բարձրորակ լուսանկարները, որտեղ հստակ ընթեռնելի են հայերեն վիմագրերը, խաչքարերի հայկական զարդանախշերը, հայերեն ձեռագրերի էջերն ու հիշատակարանները, հանդիսանում են անառարկելի գիտական ապացույցներ հուշարձանների ազգային եւ մշակութային պատկանելության վերաբերյալ: Սա մի գիտական վահան է, որը հերքում է ցանկացած կեղծարարություն:

Թեեւ վանքերի տեղադրությունը քաջ հայտնի է մասնագետներին, սակայն ընթերցողների լայն շրջանակների համար գրքին մեծապես կօգնեւ պատմական Արցախի գիտական քարտեզի առկայությունը, որտեղ նշված կլինեին գրքում քննվող վանքերը, ինչպես նաեւ այն բնակավայրերը, որոնց հետ կապված են եղել ձեռագրերի պատվիրատուներն ու ստացողները:

Ամփոփելով պատմական գիտությունների դոկտոր Կարեն Մաթեոսյանի եւ բանասիրական գիտությունների թեկնածու Թամարա Մինասյանի «Արցախ. վանքեր, եկեղեցիներ եւ ձեռագրեր» պատկերագիրք-ուսումնասիրության քննությունը՝ կարող ենք վստահորեն փաստել, որ հայագիտությունը հարստացել է հիմնարար, արդիական եւ բարձրորակ մի հետազոտությամբ: Հեղինակներին հաջողվել է ստեղծել մի աշխատություն, որը հավասարապես արժեքավոր է թե՛ խիստ մասնագիտական շրջանակների (պատմաբաններ, աղբյուրագետներ, վիմագրագետներ, ճարտարապետներ, արվեստաբաններ) եւ թե՛ լայն ընթերցողական հասարակայնության համար: Գիրքն իր մեջ կրում է գիտական խորության եւ հանրամատչելի ներկայացման այն ոսկե միջինը, որը հազվագեպ է հանդիպում արդի հրատարակություններում:

Աշխատությունը լավագույնս ապացուցում է, որ Արցախի մշակութային ժառանգությունը հայկական քաղաքակրթության անքակտելի եւ հարուստ բաղադրիչն է: Գրախոսվող գիրքը մեծապես արժանի է ամենաբարձր գնահատականի, լայն տարածման եւ օտար լեզուներով թարգմանվելու, որպեսզի աշխարհին ներկայացվի Արցախի հոգեւոր ու մշակութային իրական, անեղծ ու վեհ կերպարը:

Առանձնակի ցավով եւ պատմական պատասխանատվությամբ է հնչում նախաբանի վերջին հաստատումը, որտեղ անդրադարձ է կատարվում 2023 թ. ողբերգական իրադարձություններին: Հայրենի բնօրրանից Արցախի ողջ հայ բնակչության բռնագաղթի հետեւանքով այժմ վտանգված է տեղում մնացած հայկական հազարավոր մեծ ու փոքր պատմամշակութային հուշարձանների գոյությունը, որոնք ոչ միայն հայկական, այլեւ համաշխարհային մշակութային ժառանգության կարեւորագույն արժեքներ են: Այս համապատկերում սույն մենագրությունը դառնում է ոչ միայն գիտական ուսումնասիրություն, այլեւ հոգեւոր պատնեշ եւ կարեւորագույն վավերագիր, որն աշխարհին է ներկայացնում Արցախի անքննարկելի հայկականությունը:

Կարեն Մաթեոսյանի եւ Թամարա Մինասյանի այս համատեղ աշխատանքը, շնորհիվ աղբյուրագիտական խիտ հագեցվածության եւ հստակ կառուցվածքային տրամաբանության, կարելի է համարել արդի հայագիտության կարեւոր նվաճումներից: Մենագրությունը, չնայած իր համեմատաբար սեղմ ծավալին (164 էջ), աչքի է ընկնում հույժ հարուստ աղբյուրագիտական հենքով, պատմագիտական հիմնավոր ու ծանրակշիռ վերլուծություններով եւ ուրույն եզրահանգումներով: Հեղինակներին հաջողվել է բարդ, ակադեմիական եւ երբեմն դժվար ընկալելի աղբյուրագիտական նյութը ներկայացնել պարզ, մատչելի, բայց միեւնույն ժամանակ խիստ գիտական ու նրբաճաշակ լեզվով: Գիրքն իր էությունը ծառայում է որպես արժեքավոր տեղեկատու եւ աղբյուրագիտական հուսալի ուղեցույց՝ Արցախի պատմամշակութային ու հոգեւոր ժառանգությունը հետազոտելու եւ ճանաչելու համար:

Այսպիսով, Կարեն Մաթեոսյանի եւ Թամարա Մինասյանի «Արցախ. վանքեր, եկեղեցիներ եւ ձեռագրեր» մենագրությունը մեծարժեք ներդրում է ժամանակակից հայագիտության գանձարանում եւ միաժամանակ հոգեւոր-մշակութային յուրօրինակ պատնեշ՝ ուղղված Արցախի հայկական ժառանգության նենգափոխման, օտարման եւ յուրաց-

ման ցանկացած կեղծարարական փորձերի դեմ: Այն անվերապահորեն երաշխավորվում է գիտական լայն շրջանակների, պատմաբանների, արվեստաբանների, ուսանողության եւ հայ մշակույթի պատմական ճակատագրով ու հարատեւմամբ մտահոգ յուրաքանչյուր ընթերցողի ուշադրությանը:

ՄԵԼԱՆՅԱ ԲԱԼԱՅԱՆ

Պատմական գիտ. թեկնածու, դոցենտ, ՀՀ ԳԱԱ ԱԻ

ՀԻՄՆԱԲԱՌԵՐ

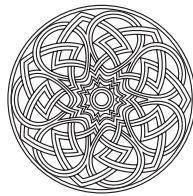
Արցախ, վանքեր, եկեղեցիներ, ձեռագրեր, վիմագրեր, Մատենադարան, Ավետարան, Դաղի վանք, Գանձասար, Հակոբավանք:

РЕЗЮМЕ

Иллюстрированное исследование-альбом «Арцах. Монастыри, церкви и рукописи», созданное в соавторстве Кареном Матевосяном и Тамарой Минасян и изданное по рекомендации Издательского совета Первопрестольного Святого Эчмиадзина и Научного совета Матенадарана имени Маштоца, благодаря своей насыщенной источниковедческой базе и четкой структурной логике может по праву считаться важным достижением современного арменоведения. Монография отличается исключительно богатой источниковедческой основой, обоснованными и весомыми историческими анализами и оригинальными выводами. Авторам удалось представить сложный, академический и порой труднодоступный источниковедческий материал простым, доступным, но в то же время строго научным и изысканным языком. По своей сути книга служит ценным справочником и надежным источниковедческим путеводителем для исследования и познания историко-культурного и духовного наследия Арцаха. Монография является ценнейшим вкладом в сокровищницу современного арменоведения и одновременно представляет собой своеобразный духовный и культурный бастион против любых фальсификаторских попыток искажения, отчуждения и присвоения армянского наследия Арцаха.

SUMMARY

The illustrated study “Artsakh: Monasteries, Churches, and Manuscripts”, co-authored by Karen Matevosyan and Tamara Minasyan and published on the recommendation of the Publishing Council of the Mother See of Holy Etchmiadzin and the Scientific Council of the Mashtots Matenadaran, thanks to its rich source base and clear structural logic, can rightly be considered a significant achievement in contemporary Armenian studies. The monograph is distinguished by its exceptionally rich source base, well-founded and substantial historical analyses, and original conclusions. The authors have succeeded in presenting complex, academic, and at times difficult-to-access source material in a simple, accessible, yet rigorously scholarly and refined style. At its core, the book serves as a valuable reference work and a reliable guide to source studies for researching and understanding the historical, cultural, and spiritual heritage of Artsakh. This monograph is an invaluable contribution to the treasure trove of modern Armenian studies and, at the same time, represents a unique spiritual and cultural bastion against any fraudulent attempts to distort, alienate, or appropriate the Armenian heritage of Artsakh.

СОДЕРЖАНИЕ

ПРОПОВЕДИ

- Проповедь **АРХИМАНДРИТА ГАРЕГИНА АМБАРДЗУМЯНА**, произнесенная
во время Св. Литургии в Кафедральном соборе Первопрестольного Святого
Эчмиадзина в праздник Преображения Господня 5

РЕЛИГИОВЕДЕНИЕ

- ЭММ ВАРД, АСАТУР САРЯН, МАСИС АРАРАТЯН** — Грех и возмездие 10
- СУСАННА ГРИГОРЯН** — Комментарий Григора Татеваци
к «Трудной книге искусства письма оратора Аристакеса»
и комментарий Геворга Скевраци к «Наставлениям об искусстве письма»
и «О слоге» и их последующее влияние. 24
- АВЕТИС КАЛАШЯН** — Межцерковная и экуменическая деятельность
Его Святейшества Гарегина II, Верховного Патриарха и Католикоса
Всех Армян 38

ИСТОРИКО-ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

- ГАГИК МАРТОЯН** — Преемственность символики креста и солнца
в дохристианской и христианской Армении 59
- АШОТ САРГСЯН** — Параллель «Христос — Григорий Просветитель» в труде
Агатангелоса. 75
- ВАГЕ САРГСЯН** — Духовно-церковная жизнь в Джавахке в постсоветский период
(по материалам газеты «Акунк»). 90

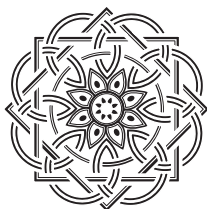
СООБЩЕНИЯ

АРШАК МАДОЯН — Дипломатия в Библии. Часть II. 112

РУЗАННА ПОГОСЯН — Варианты текста о Хикаре в армянских Библиях
XVII века. 122

РЕЦЕНЗИИ. БИБЛИОГРАФИЯ

МЕЛАНЯ БАЛАЯН — Новое слово в документировании и научно-критическом
исследовании духовно-культурного наследия Арцаха 132

CONTENTS

SERMONS

- Sermon delivered by **ARCHIMANDRITE KAREKIN HAMBARDZUMYAN**
during the Divine Liturgy celebrated at the Cathedral of Holy Etchmiadzin
on the occasion of the Feast of Transfiguration 5

RELIGIOUS STUDIES

- EMM VARD, ASATUR SARYAN, MASIS ARARATYAN** —
Sin and retribution 10
- SUSANNA GRIGORYAN** — Commentary by Gregory of Tatev on the “Difficult
Art of Writing by the Orator Aristakes” and Gevorg Skevratsi’s commentary on the
“Instructions on the Art of Writing” and “Instructions on the Prosody” and their
subsequent influence 24
- AVETIS KALASHYAN** — Inter-church and ecumenical activity of His Holiness
Karekin II, Supreme Patriarch and Catholicos of All Armenians 38

HISTORICAL-PHILOLOGICAL STUDIES

- GAGIK MARTOYAN** — The continuity of the symbolism of the cross and the sun
in pre-Christian and Christian Armenia 59
- ASHOT SARGSYAN** — The “Christ–Gregory” parallel in Agathangelos’ work . . . 75
- VAHE SARGSYAN** — Spiritual and church life in Javakheti in the post-Soviet period
(according to materials of “Akunk” newspaper) 90

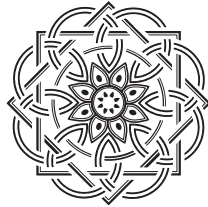
ESSAYS

ARSHAK MADOYAN — Diplomacy in the Bible: *Part 2* 112

RUZANNA POGHOSIAN — Variants of Khikar's proverbs in the 17th century
Armenian Bibles 122

LITERARY REVIEW

MELANYA BALAYAN — A new approach to documenting and conducting scholarly
and critical research on the spiritual and cultural heritage of Artsakh 132

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ՔԱՐՈՉԽՕՍԱԿԱՆ

- Տ. ԳԱՐԵԳԻՆ ՎՐԴ. ՀԱՄԱՐՁՈՒՄԵԱՆԻ** քարոզը՝ խօսուած
 Պայծառակերպութեան տօնին Ս. Էջմիածնի Մայր Տաճարում մատուցուած
 Ս. Պատարագին. 5

ԿՐՕՆԱԳԻՏԱԿԱՆ

- ԷՄՄ ՎԱՐԴ, ԱՍԱՏՈՒՐ ՍԱՐԵԱՆ, ՄԱՍԻՍ ԱՐԱՐԱՏԵԱՆ** — Մեղք
 եւ հատուցում 10
- ՍՈՒՍԱՆՆԱ ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ** — Գրիգոր Տաթեւացու «Լուծումն համառօտ
 դժուարիմաց բանի ի գիրս գրչութեան Արիստակիսէ Հռետորէ»
 եւ Գեւորգ Սկեռացու «Խրատ վասն հանգամանաց հեգից, որ պատճառ իսկ է
 գրադարձի յարուեստ գրչութեան», «Խրատք վասն ամոգանութեանց» երկերի
 մեկնութիւնը եւ դրանց հետագայ ազդեցութիւնը 24
- ԱԲԵՏԻՍ ՔԱԼԱՇԵԱՆ** — Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. Գարեգին Բ. Ծայրագոյն Պատրիարք
 եւ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի միջեկեղեցական եւ էկումենիկ
 գործունէութիւնը 38

ՊԱՏՄԱՐԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

- ԳԱԳԻԿ ՄԱՐՏՈՅԵԱՆ** — Խաչի եւ արեւային խորհրդաբանութեան
 շարունակականութիւնը նախաքրիստոնէական եւ քրիստոնէական
 Հայաստանում. 59
- ԱՇՈՏ ՍԱՐԳՍԵԱՆ** — Քրիստոս — Գրիգոր Լուսաւորիչ զուգահեռը
 Ազաթանգեղոսի երկում 75
- ՎԱՀԷ ՍԱՐԳՍԵԱՆ** — Հոգեւոր-եկեղեցական կեանքը Ջաւախքում
 յետխորհրդային շրջանում (ըստ «Ակունք» թերթի նիւթերի) 90

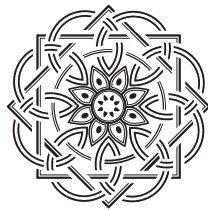
ՀԱՂՈՐԴՈՒՄՆԵՐ

ԱՐՇԱԿ ՄԱԴՈՅԵԱՆ — Դիւանագիտութիւնն Աստուածաշնչում. մասն Բ. . . . 112

ՌՈՒԶԱՆՆԱ ՊՕՂՈՍԵԱՆ — Խիկարի գրոյցի տարբերակները ԺԷ. դարի
հայերէն Աստուածաշունչ մատենաներում 122

ԳՐԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ. ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

ՄԵԼԱՆԵԱ ԲԱԼԱՅԵԱՆ — Արցախի հոգեւոր-մշակութային ժառանգութեան
վաւերագրման ու գիտաքննական նոր խօսքը 132

ISSN 1829-4243
eISSN 2953-7843

Հրատարակում է
Գեորգեան հոգեւոր ճեմարանի
(աստուածաբանական համալսարան)
գիտխորհրդի երաշխաւորութեամբ եւ որոշմամբ

Հրատարակչական բաժնի տնօրէն՝
Տ. Արարատ քինյ. Պօղոսեան

Խմբագրութեան հասցէն՝
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ, Ք. ՎԱԳԱՐՇԱՊԱՏ,
ՄԱՅՐ ԱԹՈՌ ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱԾԻՆ
«ԷԶՄԻԱԾԻՆ»
ԿՐՕՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԵՒ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ԱՄՍԱԳՐԻ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Республика Армения, Св. Эчмиадзин, редакция журнала «Эчмиадзин»
Republic of Armenia, St. Etchmiadzin, Editorial Office of the Journal "Etchmiadzin"

էլ. փոստ՝ etchmiadzinamsagir@gmail.com
Հեռ. (+374 10) 517 276

Ստորագրուած է տպագրութեան՝ 15.08.2026 թ.

ՄԱՅՐ ԱԹՈՌ ՄԱՅՐԻ
ԷԶՄԻԱԾԻՆԻ ՏՊԱՐԱՆ